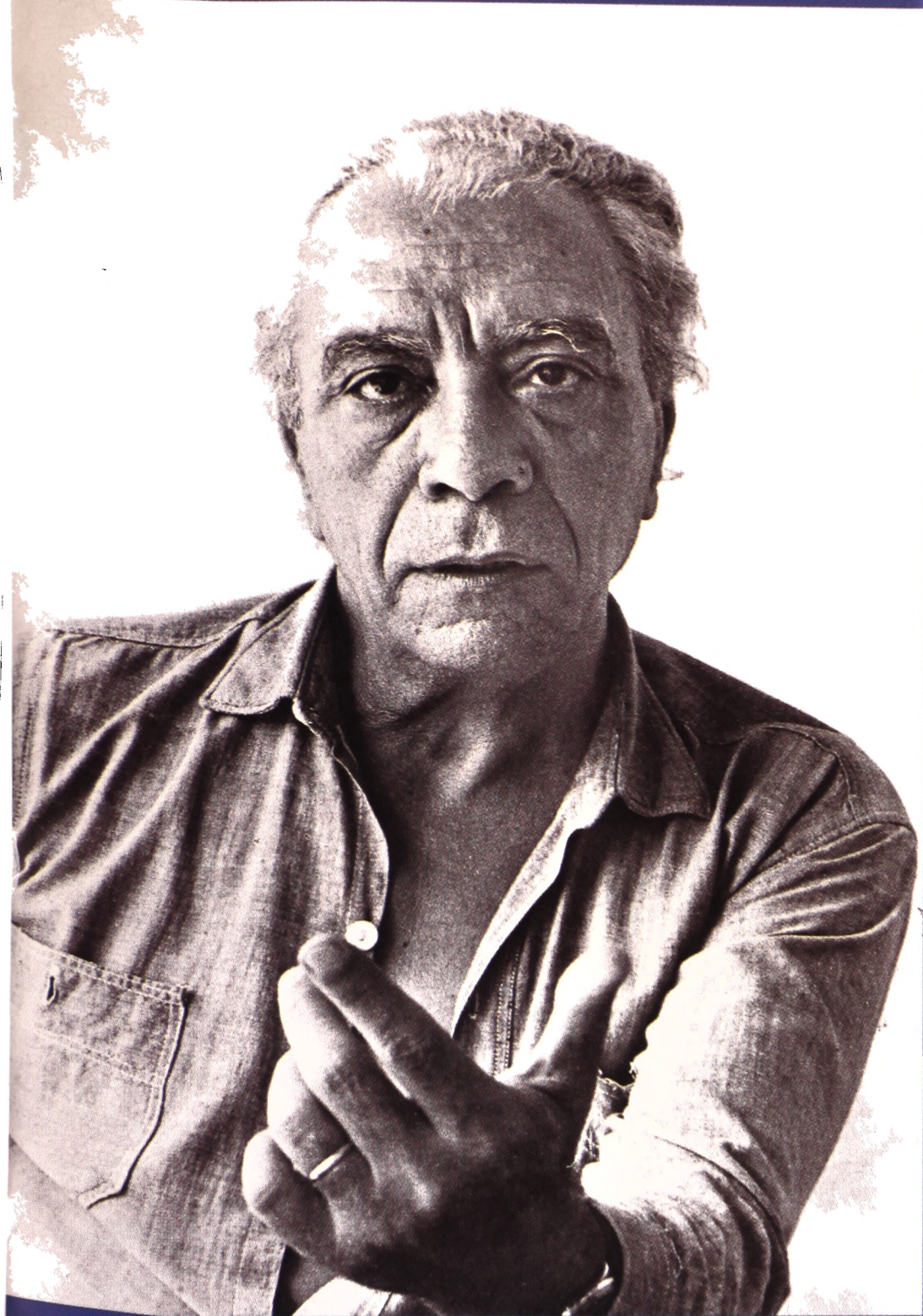

ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΑΝΤΙ

Περίοδος Β'
Τεύχος 751
Παρασκευή
30 Νοεμβρίου 2001
Δρχ. 1000/ευρώ 2,93

ΣΤΡΑΤΗΣ ΤΣΙΡΚΑΣ

ΓΡΑΦΟΥΝ:

- ✓ Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου
- ✓ Βενετία Αποστολίδου
- ✓ Anthony Gorman
- ✓ Αλέξανδρος Καζαμίας
- ✓ Peter Mackridge
- ✓ Alix MacSweeney
- ✓ Μαίρη Μικέ
- ✓ Παναγιώτης Μουλλάς
- ✓ Γιάννης Παπαθεοδώρου
- ✓ Μάνος Στεφανίδης
- ✓ Άντεια Φραντζή
- ✓ Σοφιανός Χρυσοστομίδης

- Το «αντιδεξιό» Πασόκ
- Το αγροτικό και οι αγροτοπατέρες
- Το ατόπημα της Άννας Διαμαντοπούλου
- Το αμαρτωλό ΤΕΙ Ηπείρου
- 42ο Φεστιβάλ Κινηματογράφου

ISSN 1108-9822

9 771108 982000

ΕΙΜΕΙΣ ΤΟ ΚΑΤΑ

ΜΟΥΣΕΙΟ

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

DESIGN

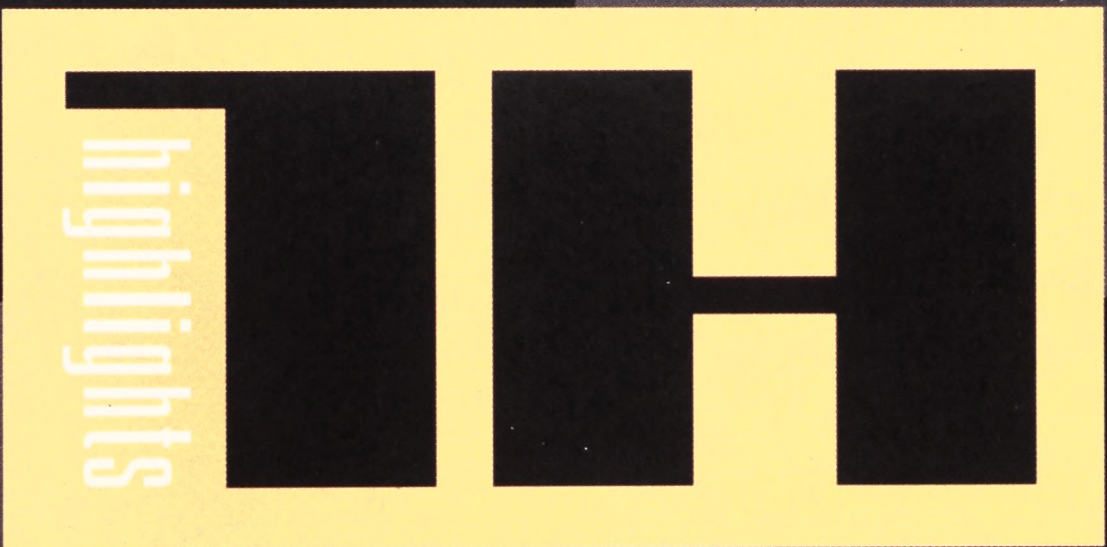
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΔΙΑΦΗΜΙΣΗ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

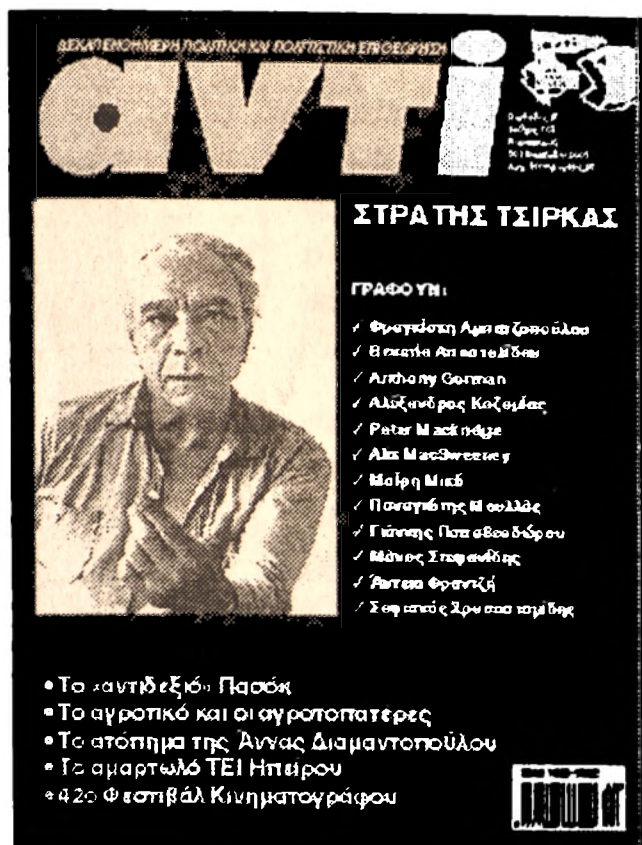
ΑΝΘΡΩΠΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ • ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΓΙΑ ΤΟΝ
ΑΝΘΡΩΠΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ
• ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ
• ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΓΙΑ ΤΟΝ

ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

ΜΟΥΣΕΙΟ

ΧΟΡΟΣ

Περίοδος Β' • Έτος 28ο • Τεύχος 751

Παρασκευή 30 Νοεμβρίου 2001

Τιμή τεύχους: 1.000 δρχ./2,93 ευρώ

ΑΝΤΙ - ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Δημοχάρους 60, 115 21 Αθήνα

Τηλ. 72.32.713-72.32.819, Fax: 72.26.107

ANTI ON-LINE: <http://www.anti.gr>

e-mail: chparou@otenet.gr

ΕΚΔΟΤΗΣ: Χρήστος Γ. Παπουτσάκης

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ: Κωνσταντίνος Νούλας

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Παναγιώτης Τσάρας

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ: Νεφέλη Παπουτσάκη

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΛΙΘΟΤΥΠ Α.Ε. Ιαίου 5, Περιστερί

Τηλ. 57.22.201

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ:

Ετήσια συνδρομή: 26 τεύχη, Εξάμηνη: 13 τεύχη

ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εξαμ. 9.000 δρχ./26,41 ευρώ, Ετήσια

18.000 δρχ./52,82 ευρώ, Οργανισμών, Τραπεζών, κ.λπ.:

70.000 δρχ. Φοιτητική ετήσια: 16.000 δρχ./46,88 ευρώ

ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ΕΥΡΩΠΗ - ΜΕΣΟΓ. ΧΩΡΕΣ:

Εξαμ.: 65 ευρώ, Ετήσια: 130 ευρώ,

ΗΠΑ - ΚΑΝΑΔΑΣ - ΑΣΙΑ - ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ:

Εξαμ. 55 δολ. ΗΠΑ, ετήσια 110 δολ. ΗΠΑ

ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Χρήστος Παπουτσάκης

Δημοχάρους 60, 115 21 Αθήνα

ΠΑΛΙΑ ΤΕΥΧΗ: 2.000 δρχ./5,86 ευρώ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: Για τα βιβλιοπωλεία

της Αθήνας: Περιοδικό ΑΝΤΙ,

για τα βιβλιοπωλεία της Β. Ελλάδας:

Κέντρο του βιβλίου - Α. Πουλουκτσή και Σία Ε.Ε.

Λαοσάνη 3, Θεσσαλονίκη, τηλ. (031) 237. 463

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

• ΚΥΡΙΟ ΑΡΘΡΟ: Το κράτος είστε εσείς!	4
• Κώστας Κουφογιώργος: Γελοιογραφία	5
• ΑΝΤΗΝΩΡ: Μετά το Αφγανιστάν, το Ιράκ!	6
• ΑΝΤΙ-ΘΕΣΕΙΣ	8
• Μανόλης Καρέλλης: Το απόπημα της Άννας και η τύχη του Τζων Μείναρντ Κέινς	12
• -: ΤΕΙ Ηπείρου κάλλους	13
• Ε. Αρεταίος: Ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της Τουρκίας και το Κυπριακό	15
• Αγροτιστής: Το αγροτικό και οι αγροτοπατέρες	16
• Αλέκος Τζιόλας: Η (αντι)δεξιά «ξιφούλκηση» του Γραμματέα του ΠΑΣΟΚ	18
ΣΤΡΑΤΗΣ ΤΣΙΡΚΑΣ (επιμέλεια Αλέξανδρος Καζαμίας)	
• Αλέξανδρος Καζαμίας: Στρατής Τσίρκας: «Και εγώ αισθανόμουν πρόσφυγας»	20
• Alix MacSweeney: Γράμμα από την Αλεξάνδρεια	22
Ο Τσίρκας και η Αίγυπτος	
• Παναγιώτης Μουλλάς: Η Αίγυπτος του Τσίρκα	25
• Σοφιανός Χρυσοστομίδης: Ο Τσίρκας και το Αιγυπτιακό Εθνικό κίνημα:	
Από τον Ζαγλούλ στον Νάσερ	28
• Anthony Gorman: Σύντροφοι παλιοί, νέοι αγώνες: Ο Τσίρκας και η Αιγυπτιακή	
Αριστερά	32
Ο Τσίρκας και η Ιστορία	
• Peter Mackridge: Ο Τσίρκας και η έννοια της Ιστορίας	37
• Γιάννης Παπαθεοδώρου: Το καθήκον της μνήμης: Ο Απρίλης του '44 στις	
Ακυβέρνητες Πολιτείες του Τσίρκα	42
Ο μυθιστοριογράφος Τσίρκας	
• Μαίρη Μικέ: Η επιθυμία της αφήγησης στα Διηγήματα	48
• Αλέξανδρος Καζαμίας: «Δεύτερες σκέψεις για τον ανθρωπισμό» των	
Ακυβέρνητων Πολιτειών	52
• Άντεια Φραντζή: Η Αθήνα του Στρατή Τσίρκα	58
Ο Τσίρκας ως μεταφραστής και κριτικός	
• Βενετία Αποστολίδου: Το κριτικό έργο του Στρατή Τσίρκα	62
• Μάνος Στεφανίδης: Τσίρκας, Καβάφης και Ελγίνεια	67
• Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου: Ο Στρατής Τσίρκας μεταφραστής	69
• ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΩΝ	76
• ΕΠΙΣΗΜΑΙΝΟΥΜΕ	78
• Δημήτρης Χαρίτος: 42ο Φεστιβάλ Κινηματογράφου	81

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΕΙΣΤΕ ΕΣΕΙΣ!

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΕΙΣΤΕ ΕΣΕΙΣ! Με τα λόγια αυτά προ ετών, ως πρωθυπουργός, είχε απευθυνθεί προς τους αστυνομικούς ο κ. επίτιμος της Ν.Δ. Και δικαίως είχε εισπράξει τότε τις επικρίσεις και του ΠΑΣΟΚ και των άλλων κομμάτων. Γιατί έδινε πράσινο φως για αστυνομικές αυθαιρεσίες. Το κράτος ήταν στα χέρια των αστυνομικών υπαλλήλων!

Η ΑΣΤΥΝΟΜΙΑ έχει κακή προϋπηρεσία στην πολιτική ζωή και την καθημερινότητα των πολιτών. Από τότε που έπρεπε «να διέλθεις από το οικείο αστυνομικό τμήμα δι' υπόθεσίν σου» έως και το πρόσφατο παρελθόν στην εξέγερση του Πολυτεχνείου που οι αστυνομικοί έριχναν στο ψαχνό. Θέλουμε να μιλήσουμε απλά και με την εμπειρία του απλού Έλληνα πολίτη εδώ και δεκάδες χρόνια· και επί «επαράτου» και μετά, επί σοσιαλισμού εκσυγχρονισμένου ή μη.

ΠΡΙΝ λίγες ημέρες «τυχαία» εκτυρσοκρότησε το περίστροφο του αστυνομικού Ριζόπουλου ο οποίος ευρίσκεται «εν αμύνη» καθώς ο αλβανός Γκεντιάν Τσελνίκου «στράφηκε εναντίον του με μαχαίρι». Αυτά διοχέτευσε η Αστυνομία αμέσως μετά το «συμβάν». Μόνον που όντως τυχαία βρέθηκε επιτόπου και ο Αντώνης Καρράς, επώνυμο στέλεχος του ΠΑΣΟΚ, και κατέθεσε στον ανακριτή μια διαφορετική εκδοχή: Ο αστυνομικός πυροβόλησε τον αλβανό και εν συνεχεία συνάδελφοι του δράστη αστυνομικοί αφαίρεσαν από τις τσέπες του νεκρού Γκεντιάν ένα μαχαίρι και το έριξαν στο έδαφος μέσα στα αίματα. Τώρα ο ανακριτής ερευνά το ενδεχόμενο «ανθρωποκτονίας εκ προθέσεως», αν και ο δράστης αφέθηκε προσωρινά ελεύθερος με κάποια χρηματική εγγύηση! Το γεγονός, αν όντως εξελίχθηκε έτσι, είναι ανατριχιαστικό και απεικονίζει τη συμπεριφορά και κυρίως τη νοοτροπία των αστυνομικών οργάνων. Όχι όλων αλλά της πλειοψηφίας. Η αλαζονική νοοτροπία των αστυνομικών ενοχλεί όμως και τους Έλληνες «υπηκόους». Είναι περίεργο αλλά μετά το τρομοκρατικό χτύπημα στη Νέα Υόρκη και την ψήφιση των τρομονόμων οι αστυνομικοί αισθάνονται φαίνεται «αναβαθμισμένοι» και περίπου ως μοναδικοί φύλακες της τάξης και της ευνομίας· κυρίως αισθάνονται ελεύθεροι να χρησιμοποιούν το κουμπούρι τους κατά βούληση και για καλαμπούρι...

ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ στο εσωτερικό της Αστυνομίας όζει. Αυθαιρεσία, συμπεριφορά «νονών» και εκβιαστών στη χειρότερη περίπτωση, αδιάφορων αργόμισθων στην καλύτερη. Η ρήση «Το κράτος είστε εσείς» του κ. Μητσοτάκη απέδωσε τους καρπούς της. Και επί ηγεμονίας ΠΑΣΟΚ ευδοκίμησε και επεκτάθηκε το καθεστώς της αυθαιρεσίας ταυτίζοντας την αστυνομία με το κόμμα.

ΚΑΙ ΤΩΡΑ, κύριε Χρυσοχοϊδη, σας παρακαλούμε να μας σχολιάσετε εγγράφως το πρόσφατο «συμβάν» –δολοφονία λέγεται σε άλλα ελληνικά– αλλά και μερικά άλλα περιστατικά τα οποία είχαμε καταγγείλει εγγράφως στο υπουργείο σας –και όχι δια του Τύπου– και σύμφωνα με τα οποία ένοιοι αστυνομικοί συμπεριφέρθηκαν ως κοινοί κλέφτες και μαστροποί με τρομοκρατικές συμπεριφορές. Τι έγινε; Διετάχθησαν «Ένορκες Διοικητικές Εξετάσεις» όπου αστυνομικοί «ανακρίνουν» άλλους συναδέλφους τους. Και ποιο το αποτέλεσμα; Ο λαός μας το λέει πολύ απλά: «Κόρακας κοράκου...». Και τι να πει κανείς για τα σκάνδαλα που είδαν το φως της δημοσιότητας στο επίλεκτο σώμα των αδιάφορων. Δυσωδία!

ΑΥΤΑ προς ώρα για να υπενθυμίσουμε στους επιλήσμονες όσα επιθυμούν να ξεχνούν και να αγνοούν. Η εγκαθίδρυση όμως αυτού του καθεστώτος στο αστυνομικό σώμα και τους ολίγους έντιμους επιβαρύνει άδικα αλλά και τους πολιτικούς τους προϊσταμένους εκθέτει σε ανυποληψία.

αντί

οι Σκδυχρονι δταί

ΓΕΜΙΣΑΜΕ
ΕΓΚΛΗΜΑΤΕΣ

ΓΙΑΤΙ, ΑΚΟΥΣΕΣ
ΠΑΛΙ
ΤΥΧΑΙΑ
ΕΚΤΥΡΣΟΚΡΟΤΗΣΗ;

Α. Μ. Μ.

Μετά το Αφγανιστάν, το Ιράκ!

(Ο εκλογικός νόμος θα «αναβαθμισθεί» – δεν θα «τροποποιηθεί»...)

ΣΤΟ ΑΦΓΑΝΙΣΤΑΝ ο πόλεμος συνεχίζεται. Τώρα, με τη συμμετοχή αμερικανών πεζοναυτών, που παίρνουν μέρος στην πολιορκία της Κανταχάρ... Στον δρόμο προς την Κανταχάρ, όμως, «γράφονται τραγικές ιστορίες». Αυτό, τουλάχιστον, μεταδίδουν βρετανοί δημοσιογράφοι, οι οποίοι, παρά τις συστάσεις του Φόρεϊν Όφφισ («μη χρωματίζετε το ρεπορτάζ σας με σάρκες και σπασμένα κόκκαλα...»), επιμένουν στη δική τους γραφή: «...Οι Αμερικανοί βομβαρδίζουν τους Ταλιμπάν, στον δρόμο προς το Σπιν Μπόλντακ. Παράλληλα βομβαρδίζουν και τις φάλαγγες των προσφύγων... Το Τάχτα-Πουλ παραμένει πολιορκημένο από τη Βόρεια Συμμαχία, αλλά βομβαρδίζεται και αυτό από τους Αμερικανούς... Ένα αμερικανικό *Spacir* σαρώνει, επί του εδάφους, πολεμιστές και άμαχους εξίσου αποτελεσματικά και χωρίς διακρίσεις... Μέσα από ένα σύννεφο σκόνης, ξεπροβάλλει κλαίγοντας μια γυναίκα με γκρίζο σάλι. Πριν από δυο μέρες είχε χάσει το κοριτσάκι της, ηλικίας δυο χρονών. Το έλεγαν Μουζλίφα. "Βομβάρδισαν το σπίτι μας και έπεσε η στέγη επάνω του"... Είχε χάσει, όμως, και τον γιο της, ηλικίας ενάμισι έτους. Τον έλεγαν Σερίφ».

ΕΡΩΤΗΣΗ ΠΡΩΤΗ: Υπάρχει ακόμα κάποιος «δικός μας» (οποιασδήποτε απόχρωσης που να «ευλογεί» (έστω να μην καταγγέλλει) το μαζικό έγκλημα των βομβαρδισμών; **Ερώτηση δεύτερη:** Υπάρχει κανείς που δεν πληροφορήθηκε για τα εγκλήματα πολέμου που διέπραξαν στο Μαζάρ-ι-Σαρίφ ή στην Κουντούζ ή στην Καμπούλ οι πολεμιστές της Βόρειας Συμμαχίας, που είναι φίλοι και σύμμαχοι των ΗΠΑ και της Βρετανίας; [Η μήπως «εγκλήματα πολέμου» διέπραξαν μόνον οι Σέρβοι στο Κοσσυφοπέδιο;] **Ερώτηση τρίτη:** Υπάρχει, ακόμα, κάποιος (συντηρητικός ή προοδευτικός, θρησκευόμενος ή αθεϊστής) που να διαφωνεί με την εκτίμηση

των διανοουμένων, που υπέγραψαν τη «Διεθνή Έκκληση της Φραγκφρούτης», ότι ο πόλεμος αυτός δεν γίνεται για να χτυπηθεί η τρομοκρατία, αλλά «για να συντηρηθεί η εικόνα μιας ακατανίκητης πολεμικής μηχανής, μόνης ικανής να επιβάλει τον νόμο και την τάξη, στο Αφγανιστάν και σε όλο τον κόσμο»;

ΜΠΟΥΣ ΠΡΟΣ ΣΑΝΤΑΜ ΧΟΥΣΕΪΝ:

«ΘΑ ΜΑΘΕΙΣ ΤΙ ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ ΝΑ ΓΙΝΕΙ»...

ΚΑΙ ΕΝΩ Ο ΠΟΛΕΜΟΣ στο Αφγανιστάν δεν τελείωσε ακόμα (ίσως «γιατί κανένας πόλεμος δεν τελειωσε ποτέ!»...), ο Τζορτζ Μπους ετοιμάζεται να χτυπήσει το Ιράκ: «Ο κ. Σαντάμ Χουσεΐν πρέπει να αποδείξει –δήλωσε– ότι δεν διαθέτει όπλα μαζικής καταστροφής. Αν αρνηθεί, θα πληροφορηθεί τι πρόκειται να γίνει»... Όπως είναι γνωστό, από τον Δεκέμβριο του 1998, το Ιράκ αρνείται να δεχθεί, στο έδαφός του, τους επιθεωρητές όπλων του ΟΗΕ, τους οποίους αποκαλεί «πράκτορες των ΗΠΑ».

Η ΔΗΛΩΣΗ αυτή του προέδρου των ΗΠΑ, ενίσχυσε, όπως ήταν φυσικό, τους φόβους σειράς αναλυτών, οι οποίοι εκτιμούν ότι, μετά το Αφγανιστάν, έρχεται η σειρά του Ιράκ. Ήδη, κοινή είναι η αίσθηση ότι το «πάνω χέρι», στις ΗΠΑ, το έχουν τώρα τα «γεράκια», λες και τα «μη γεράκια» το έπαιζαν, ως τώρα, λευκές περισσότερες.

ΜΙΛΟΥΝ ΓΙΑ ενδεχόμενη επίθεση κατά του Ιράκ, ενώ δεν κατάφεραν ακόμα να συλλάβουν τον Μπιν Λάντεν, παρ' όλον ότι έχουν εντοπίσει, υποτίθεται, το κρησφύγετό του, που δεν είναι άλλο από την υπόγεια βάση *Τόρα Μπόρα*, στα βουνά του Αφγανιστάν, κοντά στα σύνορα με το Πακιστάν. Για την κατασκευή της βάσης αυτής, οι Αμερικανοί είχαν δαπανήσει, στη δεκαετία του '80, εκατομμύρια δολάρια, προκειμένου να βοηθήσουν το αφγανικό αντάρτικο κατά των Σοβιετικών. Πλην «επέπρωτο» η βάση αυτή (λέγεται και

«τρύπα του λύκου»...) να περιέλθει, τελικά, στους Ταλιμπάν! Ποιος είπε ότι η ιστορία είναι «ένα σχέδιο από άχρονες στιγμές»;

ΑΓΚΥΡΑ: ΔΗΜΟΣΙΑ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΜΕ ΘΕΜΑ ΕΥΡΩΠΗ / ΚΥΠΡΙΑΚΟ

ΠΕΡΑ, ΟΜΩΣ, από το «αφγανικό», υπάρχουν και άλλα θέματα. Και ένα από αυτά παραμένει, πάντοτε, το Κυπριακό, το οποίο επανέρχεται, τις μέρες αυτές, καθώς, στις 6 Δεκεμβρίου, πραγματοποιείται η συνάντηση Κληρίδη-Ντενκτάς, στη Λευκωσία. Από τη συνάντηση αυτή δεν αναμένεται «τίποτα το άμεσα θετικό». Σημασία, ωστόσο, έχει το γεγονός ότι, για πρώτη φορά, τόσο απροκάλυπτα και τόσο έντονα, επιφανείς παράγοντες του τουρκικού δημόσιου βίου παίρνουν θέση κατά της πολιτικής Ετζεβίτ στο Κυπριακό ή κατά του συνθήματος «Διχοτόμηση ή θάνατος» του Ραούφ Ντενκτάς. «Η Τουρκία –τονίζουν– δεν πρέπει να απεμπολήσει την προοπτική ένταξής της στην Ευρώπη, χάριν του όποιου Ντενκτάς».

ΠΡΩΤΟΣ που επικέντρωσε πυρά κατά του Μπουλέντ Ετζεβίτ ήταν ο ναύαρχος ε.α. Αττίλα Κιγιάτ, γελοιοποιώντας τη θέση του τούρκου πρωθυπουργού ότι «η Κύπρος έχει στρατηγική σημασία για την Τουρκία», άρα δεν νοείται καμιά υποχώρηση στο Κυπριακό, άρα πρέπει πρώτα η Κυπριακή Δημοκρατία ν' αναγνωρίσει την Τουρκική Δημοκρατία της Βόρειας Κύπρου του Ντενκτάς, «για να καθήσουμε στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, από το οποίο να σηκωθούμε ως "συνομοσπονδία"»...» Αλλά, με την ίδια συλλογιστική –συνεχίζει ο Τούρκος ναύαρχος– «στρατηγική σημασία για την Τουρκία έχει και η Λήμνος... Αυτό τι σημαίνει, άραγε; Ότι πρέπει και η Λήμνος να περιέλθει στην Τουρκία;» [Ο Αττίλα Κιγιάτ είχε πάρει μέρος στην τουρκική επιδρομή κατά της Κύπρου, το 1974. Σήμερα είναι πρόεδρος του μεγάλου ποδοσφαιρικού

σωματείου Φενέρμπαχτσε και σύμβουλος του τηλεοπτικού σταθμού NTV, σε θέματα στρατιωτικά.]

ΤΟΝ ΝΑΥΑΡΧΟ Κιγιάτ διαδέχθηκε, στις επικρίσεις του, ο Τ. Οζιλχάν, πρόεδρος του Συνδέσμου Τούρκων Επιχειρηματιών (TUSIAD), ο οποίος, παρουσία των μελών της Μεικτής Κοινοβουλευτικής Αντιπροσωπείας Ε.Ε.-Τουρκίας, αναγνώρισε ότι «δεν θεωρεί ορθή την υποστήριξη που παρέχει η Τουρκία στην αδιάλλακτη στάση του Ντενκτάς». ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: Οι δηλώσεις αυτές (που συμπληρώνονται από αντίστοιχα, επίσης επικριτικά, σχόλια μερίδας του τουρκικού Τύπου), δεν προεξοφλούν, βέβαια, «άμεση επίλυση του Κυπριακού». Υποβάλλουν, όμως, μιν άλλη προσέγγιση του όλου προβλήματος, πέρα από τις απειλές Ετζεβίτ περί «προσαρτήσεως» των κατεχομένων.

ΠΕΡΙ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ ΔΗΜΑΡΧΩΝ, ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΝΟΜΟΥ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΠΑΡΕΜΦΕΡΩΝ...

ΕΝ ΑΡΧΗ ην ο εκλογικός νόμος... Τον οποίο η κυβέρνηση επιθυμεί «μόνον ν' αναβαθμίσει ποιοτικά» και όχι να «αλλάξει ολοκληρωτικά»... Αυτό δήλωσε (τελευταία εκδοχή...) ο κυβερνητικός εκπρόσωπος Χρ. Πρωτόπαπας, προσθέτοντας ότι η «αναβάθμιση», αν γίνει, θα καλύπτει μόνο σημεία «στα οποία θα συμφωνήσουν και τα άλλα κόμματα». Και, φυσικά, από την σκουληκομυρμηγκότρυπα αυτή, ουδείς κατ'άλλαβε τι, επακριβώς, προτίθεται να κάνει η κυβέρνηση. [Για την ιστορία, πάντως, θυμίζουμε ότι ο κ. Λαλιώτης, κατά τις επισκέψεις του στα γραφεία του ΣΥΝ και του ΚΚΕ, άφησε να εννοηθεί ότι η κυβέρνηση επιθυμεί την τροποποίηση του εκλογικού νόμου «επί το δημοκρατικότερον».] Πάντως, από πλευράς Ν.Δ., η συναφής δήλωση του Κ. Καραμανλή υπήρξε σαφώς αρνητική: «Καλά θα κάνει η κυβέρνηση να μη διανοηθεί παιγνίδια με τον εκλογικό νόμο». Συμπέρασμα: Ο εν ισχύ εκλογικός νόμος πάει γάντι στη Νέα Δημοκρατία. Κατ' επέκταση: Οποιαδήποτε τροποποίησή του, θα ήταν «μεθόδευση πολιτικού καιροσκοπισμού και ανώμιλων πολιτικών εξελίξεων» – κοντολογίς «έγκλημα καθοσιώσεως»!

ΑΛΛΟ, ΟΜΩΣ, ο εκλογικός νόμος και άλλο η ονοματολογία για υποψήφιους δημάρχους, η οποία συνεχίζεται ακά-

θεκτη! Ο πρωθυπουργός Κ. Σημίτης φέρεται «δυσφορών» για τις προτάσεις που γίνονται, από στελέχη του ΠΑΣΟΚ, σχετικά με το πρόσωπο που πρέπει να διεκδικήσει τον Δήμο Αθηναίων (ο υπουργός Μεταφορών Χρ. Βερελής πρότεινε, επί παραδείγματι, για τη θέση αυτή, τον υπουργό Εξωτερικών Γ. Παπανδρέου...), ενώ, από πλευράς Νέας Δημοκρατίας, τα ονόματα που παίζονται, μέχρι στιγμής, ως «φαβορί», είναι τα ονόματα της Ντόρας Μπακογιάννη και του Γ. Βουλγαράκη. Πλην, ο αρχηγός Κ. Καραμανλής θα αποφασίσει, επί του προκειμένου, «αργότερα», μια και «δεν επείγεται», εφόσον «δεν πιέζεται»... Και ο χορός καλά κρατεί!

ΑΠΟ ΠΛΕΥΡΑΣ Αριστεράς, ονόματα δεν έχουν ανακοινωθεί, με εξαίρεση την κίνηση της ΚΕΔΑ (των Δ. Κωστόπουλου, Γ. Θεωνά και λοιπών πρώην στελεχών του ΚΚΕ) η οποία προτείνει κοινή κάθοδο, στις δημοτικές εκλογές, των δυνάμεων του ΚΚΕ, του ΣΥΝ, του ΔΗΚΚΙ, κ.ά. Κατά τα άλλα, και σε σχέση με τους ευρύτερους προβληματισμούς ή ζυμώσεις στον χώρο της Αριστεράς, αξίζει να καταγραφεί η πρόταση του Λεωνίδα Κύρκου για τη δημιουργία «ομοσπονδίας ΠΑΣΟΚ και ΣΥΝ».

«ΟΡΑΜΑΤΙΖΟΜΑΙ, –δήλωσε ο Λ. Κύρκος– ύστερα από κάποιο χρονικό διάστημα και αφού λιώσουν οι πάγοι, ένα αριστερό κόμμα ομοσπονδιακού χαρακτήρα, στο οποίο θα συμμετέχουν το ΠΑΣΟΚ, ο ΣΥΝ και άλλες δυνάμεις». Ο Λ. Κ. είναι της γνώμης ότι η κοινή δράση ΣΥΝ και ΠΑΣΟΚ δεν μπορεί να εκδηλωθεί στις προσεχείς δημοτικές εκλογές («αφ' ης στιγμής το ΠΑΣΟΚ προσέδωσε στις εκλογές αυτές κομματικό χαρακτήρα»), πλην επισημαίνει ότι το ΠΑΣΟΚ «είναι ένα αριστερό κόμμα και ο ΣΥΝ πρέπει να σταματήσει να κανοναρχεί, κουνώντας το δάκτυλο, δίκην εισαγγελέως, προς το ΠΑΣΟΚ». Στο μεταξύ, από πλευράς Γραφείου Τύπου του ΣΥΝ, ανακοινώθηκε ότι «στο θέμα των σχέσεων ΠΑΣΟΚ-ΣΥΝ, ο σύντροφος Λ. Κύρκος έχει τις δικές του πάγιες απόψεις, με τις οποίες δεν συμφωνούμε».

* * * *

ΜΕΣΑ ΣΤΑ γεγονότα του «Δεκαπενθημέρου» που επισκοπούμε, δεν μπορεί να μην καταγράψει κανείς αυτή την

πραγματικά ιστορική ανακοίνωση αμερικανών επιστημόνων, για την πρώτη κλωνοποίηση ανθρώπινου εμβρύου, με στόχο την αντιμετώπιση σειράς επάρατων ασθενειών – αλτσχάιμερ, πάρκινσον, διαβήτη, λευχαιμία κ.ά. Ο πάπας, η ρωσική ορθόδοξη εκκλησία, ο δικός μας Χριστόδουλος, έσπευσαν, βέβαια, να καταδικάσουν το μέγα αυτό επιστημονικό επίτευγμα ως «έργο του διαβόλου», αφού μόνον ο θεός των πνευμάτων και πάσης σαρκός νομιμοποιείται να δημιουργεί ανθρώπινα όντα. Η αντίδρασή τους αυτή δεν έχει σχέση, βέβαια, με τις ανησυχίες που εκδηλώθηκαν από πολιτικούς ή και επιστημονικούς ακόμα κύκλους, για το άγνωστο κεφάλαιο που μπορεί ν' ανοίξει η «αναπαραγωγική κλωνοποίηση». Ερώτηση: Θα μπορέσει η όποια ρύθμιση του νόμου ν' ανακόψει τα περαιτέρω βήματα της επιστήμης; Ιδού η απορία.

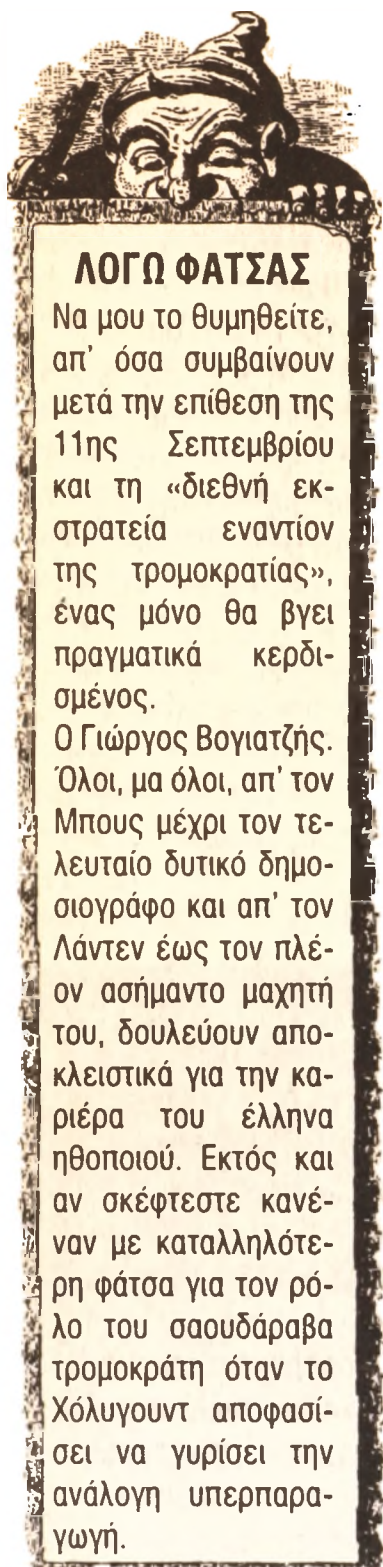
ANTHNΩP

Γραφτείτε συνδρομητές στο Αντί

Το Αντί κυκλοφορεί από τη
Μεταπολίτευση,
συνεχίζοντας μιαν ιστορία
που άρχισε μέσα στη
δικτατορία. Στα τεύχη του
καταγράφεται η πολιτική
και πολιτιστική ζωή της
χώρας.

Γραφτείτε συνδρομητές
στο Αντί για να
εξασφαλίσετε τη συνεχή
–και αντικειμενική–
ενημέρωσή σας.

Με τη συνδρομή σας
βοηθάτε και το περιοδικό
που εξοικονομεί τεύχη για
τη διανομή του στα
περίπτερα.

ΛΟΓΩ ΦΑΤΣΑΣ

Να μου το θυμηθείτε, απ' όσα συμβαίνουν μετά την επίθεση της 11ης Σεπτεμβρίου και τη «διεθνή εκστρατεία εναντίον της τρομοκρατίας», ένας μόνο θα βγει πραγματικά κερδισμένος.

Ο Γιώργος Βογιατζής. Όλοι, μα όλοι, απ' τον Μπους μέχρι τον τελευταίο δυτικό δημοσιογράφο και απ' τον Λάντεν έως τον πλέον ασήμαντο μαχητή του, δουλεύουν αποκλειστικά για την καριέρα του έλληνα ηθοποιού. Εκτός και αν σκέφτεστε κανέναν με καταλληλότερη φάτσα για τον ρόλο του σαουδάραβα τρομοκράτη όταν το Χόλυγουντ αποφασίσει να γυρίσει την ανάλογη υπερπαραγωγή.

Ο ΚΛΕΨΑΣ ΤΟΥ ΚΛΕΨΑΝΤΟΣ

Δεν μας ενοχλεί που μας κλέβουνε –τίτλους, ιδέες, αστειάκια–, μας ενοχλεί που μας θεωρούνε και μαλάκες. Πριν από εβδομάδες η κ. Τζαμτζή στην Καθημερινή χρησιμοποίησε τον τίτλο «Ο tempoza, o mores» που πρωτοανέφερε το Αντί και πριν από μερικές μέρες είδαμε σε μεσημεριανή εφημερίδα ως κεντρικό τίτλο το «Ταλιμπάμ» που ήταν εξαπανέκαθεν δικό μας. Παιδιά αυτοσυγκράτηση...

Μανωλάκης ο Βομβιστής

ΜΠΑΙΝΟΥΜΕ ΣΤΗ ΖΩΝΗ ΤΟΥ ΕΥΡΩ... ΚΑΙ ΑΚΡΙΒΑΙΝΟΥΜΕ!

Το Αντί βγαίνει, όπως γνωρίζετε, με παθητικό. Και προσπαθούμε με χίλιους τρόπους να συνεχίζουμε. Οι λόγοι για τις δυσκολίες είναι πολλοί. Θα τους συζητήσουμε ανοικτά σε κάποιο από τα προσεχή τεύχη. Πολύ συνοπτικά τους επισημαίνουμε τώρα: Οι αλλαγές στην πολιτική μας συμπεριφορά –και εννοούμε τις αλλαγές όλων μας και την αυξανόμενη πολιτική αδιαφορία–, η πολύ κακή διανομή μέσω του Πρακτορείου, η απίθανη αδράνεια των ΕΛΤΑ τα οποία μεταχειρίζονται το Αντί –όπως και άλλα

έντυπα– ως τέταρτης κατηγορίας «αντικείμενα», η παντελής απουσία κρατικών διαφημίσεων (αφού το κράτος, ιδιοκτησία του κυβερνώντος κόμματος, μοιράζει τις κρατικές διαφημίσεις κατά το δοκούν (δηλαδή σε «φίλια» ΜΜΕ) κ.λπ, κ.λπ.

Έτσι το περιοδικό πρέπει να ισοσκελίζει τα έξοδά του με τα έσοδα από τις ολίγες διαφημιστικές καταχωρήσεις από εκδοτικούς κυρίους οίκους και από τους αναγνώστες και τους συνδρομητές του. Επειδή το χαρτί έχει τιναχτεί στα ύψη τα τελευταία χρόνια και τα έξοδα

εκτυπώσεως και τα λοιπά έξοδα είναι πάρα πολλά, αναγκάζομαστε να αυξήσουμε την τιμή πώλησης.

Λυπούμαστε, αλλά είναι υποχρεωτική αυτή η αύξηση.

Η νέα αυτή τιμή θα ισχύσει από το μεθεπόμενο τεύχος και από τον επόμενο χρόνο, όταν θα συναλλασόμαστε όλοι μας με ευρώ, η τιμή θα είναι 4 (τέσσερα) ευρώ ή 1.363 δραχμές. Από τον νέο χρόνο θα αναπροσαρμοστούν και οι συνδρομές. Αξιοποιήστε λοιπόν το μεσοδιάστημα και ανανεώστε από τώρα τις συνδρομές σας!

Αντί

ΥΠΗΡΕΤΕΣ ΔΥΟ ΑΦΕΝΤΑΔΩΝ

Ο παρουσιαστής του κεντρικού δελτίου και διευθυντής του τμήματος ειδήσεων του MEGA Νίκος Χατζηνικολάου χαριεντίζεται με στελέχη της αντιπολίτευσης για το αν θα είναι ή όχι υποψήφιος δήμαρχος στο Δήμο Αθηναίων στις επόμενες δημοτικές εκλογές. Η βουλευτής του ΚΚΕ Λιάνα Κανέλη αναλαμβάνει το κεντρικό δελτίο ειδήσεων του TEMPO από τις 3 Δεκεμβρίου. Ο βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας Πάνος Παναγιωτόπουλος παραμένει τηλεοπτικός σταρ. Τα κρατικά κανάλια και ο τύπος της επιρροής βρίθουν από «δημοσιογράφους» που παράλληλα απασχολούνται στα γραφεία τύπου βουλευτών και υπουργών. Και όλοι αυτοί «ενημερώνουν» τον ελληνικό λαό... Πιθανότατα πρόκειται για μια ακόμη «ελληνική πρωτιά»· αλλά πέρα από το χαριτωμένο του πράγματος το φαινόμενο εγείρει μια σειρά ζητημάτων που δεν μπορούν να μείνουν ασχολίαστα. Σημαντικότερα εκ των οποίων είναι ασφαλώς η εκ των πραγμάτων

μη αντικειμενική ενημέρωση που προσφέρουν και η καταστρατήγηση κάθε κανόνα δεοντολογίας. Γνωρίζουμε όλοι πως η αγορά επιβάλλει τα δικά της ήθη. Η Πολιτική, που αποτελεί παρακλάδι της, παρόμοια. Όποιος επιθυμεί λοιπόν να αντιμετωπίζεται ως «ανταγωνιστικό προϊόν» στον χώρο, αυτά τα ήθη οφείλει να υπηρετεί. Γνωρίζουμε ακόμη πως όλα αυτά ακούγονται ίσως φρικτές κοινοτοπίες. Η περίπτωση όμως των εν λόγω γυαλιστερών «επαγγελματιών» και των εργοδοτών τους παραείναι κραυγαλέα και αποτελεί απλά ένα λυπηρό σύμπτωμα που δεν αντανακλά τον κανόνα. Και αν οι ίδιοι δεν δείχνουν να ενοχλούνται καθόλου από την ιδιότητα του υπηρέτη δύο αφεντάδων, μήπως είναι καιρός όλοι εμείς οι υπόλοιποι να αναλάβουμε τις ευθύνες μας και να δώσουμε τέλος σ' αυτή την ανακύκλωση κύρους που πραγματοποιείται σε βάρος των αυτονόητων δικαιωμάτων μας;

Κ.Τ.

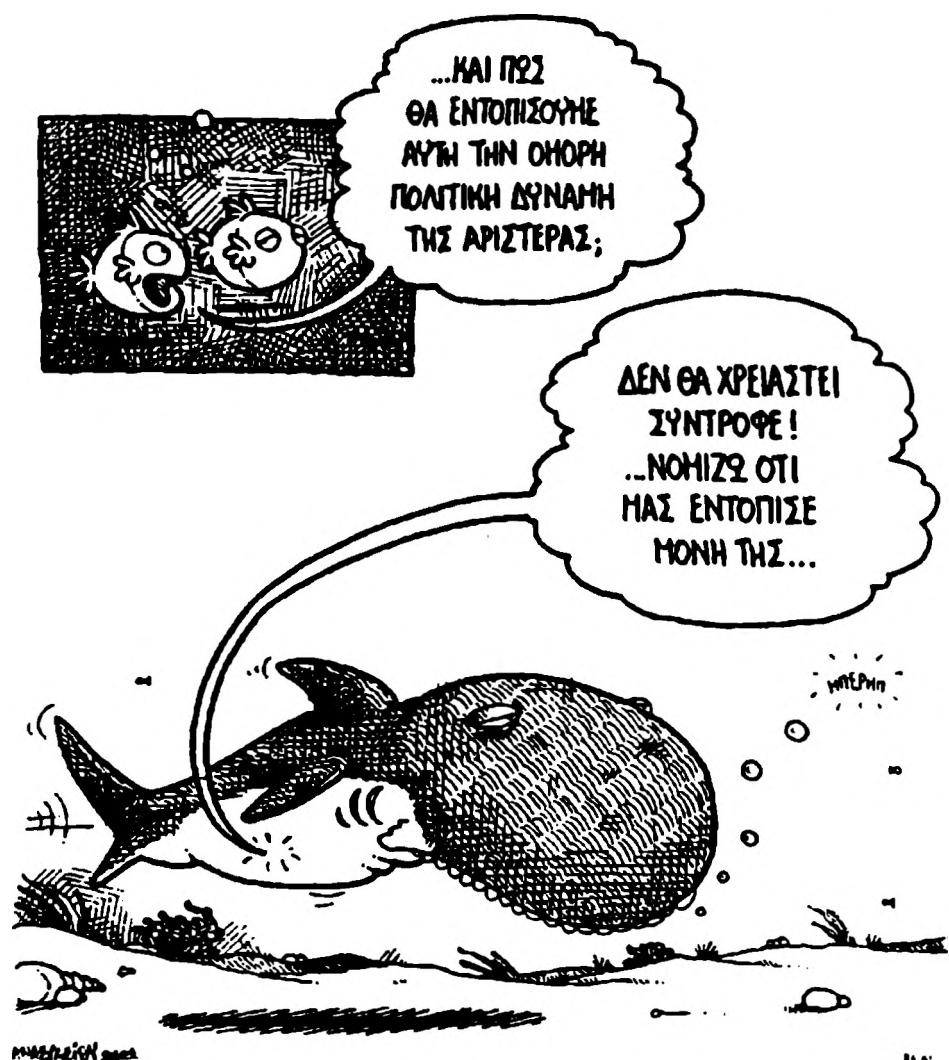
ΛΙΑΝΑ ΤΙ.ΒΙ.

Απίστευτος ο Ανδρουλιδάκης! Μετά τον ανερυθρίαστο λαϊκισμό του ροζ Εισαγγελάτου προσλαμβάνει καθαρόαιμο μαρξισμό πασπαλισμένο με το ορθόδοξο πάθος της εργατιάς. Που θα πει πάλι η Λιάνα στις οθόνες, για να ξανα-αποκτήσει το τηλεοπτικό μας τσίρκο την πιο cult αμαζόνα του και το φιλοθεάμον κοινό καινούργιους τρόπους να καταπολεμήσει τη νύστα του.

Στην αφόρητη τηλεοπτική βαρεμάρα και στον γιαλαντζί καθωσπρεπισμό των διάφορων αδιάφορων και των χιτζηκρυόκωλων η Λιάνα είναι πάντα ευπρόσδεκτη.

Μόνο που, φοβάμαι, κι αυτό το αναπάντεχο δώρο δεν θα κρατήσει για πολύ. Γρήγορα η Λιάνα θα συγκρουστεί με τα λιανοσυμφέροντα του καναλιού και ταχώς ο Ανδρουλιδάκης θα της το κάνει λιανά ότι στα ισχύοντα tempoza του Tempo δεν μπορούν να ισχύουν αριστερά mores!

Σία Τσαχπινόγλου

ΦΟΥΡΤΟΥΝΕΣ... ΣΤΟ ΓΙΑΛΟ

Τελικά το νέο νομοσχέδιο για τον αιγιαλό και την παραλία, παρ' όλες τις αντιδράσεις που ξεσήκωσε και στις τάξεις του κυβερνώ- ντος κόμματος, ψηφίστηκε... ακόμη και από αυτούς που το έπαιξαν αντάρτες για ολίγες ώρες... Οι σοβαρότερες αντιρρήσεις εστιάζονται στο γεγονός ότι απουσιάζουν εντελώς οι αναφορές για το πώς θα προστατευθούν τα οικονομικά των ακτών. Υποτίθεται ότι το νέο νομο- σχέδιο έρχεται να καλύψει τις αδυναμίες του προηγούμενου μεταξικού νόμου του 1940. Αλλά κάτω από ποιες προϋ- ποθέσεις διασφαλίζεται η θε- σμοθέτηση μέτρων για την πά- ταξη της άναρχης πολεοδομι- κής ανάπτυξης και η κατοχύ- ρωση του ατομικού δικαιώμα- τος για ελεύθερη πρόσβαση στην παραλία; Ο κ. Φωτιάδης αναγκάστηκε να μπαλώσει τα πράγματα, φέρνοντας την τε- λευταία στιγμή τροποποιήσεις σε 17 άρθρα που σχετίζονται μεταξύ άλλων με την δόμηση του αιγιαλού και την παραχώ- ρηση βραχονησίδων. Με την λογική ότι το δημόσιο πρέπει

να ανακαλύψει τρόπους για την αύξηση των εσόδων του, προχωρά με νόμιμα μέσα στην παραχώρηση των παραλιών σε ιδιώτες για να προστατευ- θούν αυτές από τους ανεξέλε- γκτους... εκδρομείς. Και από κοντά έπεται η νομιμοποίηση των αυθαιρέτων - για να μην μένουν παραπονεμένοι και οι ψηφοφόροι. Τώρα εάν με τα πρώτα κέρδη που θα φέρει η εκμετάλλευση του αιγιαλού από τους αεριτζήδες θα δοθεί η ευκαιρία στην κυβέρνηση να παρουσιάσει έναν νέο πλε- ονασματικό προϋπολογισμό τέλη του 2002, αυτό είναι άλ- λου «τσάρου» ευαγγέλιο... Υπάρχει βέβαια και ένα θετι- κό σημείο στην όλη υπόθεση και αφορά στο ότι απετρά- η(;) προσωρινά η παράδοση της Ακτής Αλίμου και Βου- λιαγμένης. Αυτό όμως που προκάλεσε αλγεινή εντύπωση ήταν η ανακόλουθη στάση ένιων βουλευτών ΠΑΣΟΚ που ενώ αρχικά φωνασκού- σαν για «Απίλεις» και «Ταλι- μπάν», έβυλαν νερό στο κρα- σί τους και βροντοφώναξαν το γνωστό «ναι σε όλα».

Σ. Λέτσιος

ΚΡΑΤΟΣ - ΜΠΑΧΑΛΟ

Δεν χρειάζονται βαθυστό- χαστες αναλύσεις για ν' αντιληφθεί κανείς πως δεν κινείται τίποτε στη δημόσια δι- οίκηση και ότι το κράτος -ποιο κράτος;- βουλιάζει στην ανυ- ποληψία και την παρακμή. Αρκεί κανείς να παρατηρεί γύ- ρω του τα μικρά και τα μεγάλα. Από την κρατική τηλεόραση που έχει γεμίσει κρετίνους και μανδαρίνους, οι οποίοι πάντως «πειραματίζονται» με 60 δισε- κατομύρια ετήσιο προϋπολο- γισμό -ο Antenna έχει μετά βίας 25-, για να επιτύχουν 1% θεαματικότητα στον Χαρδαβέ- λα, ως την Αστυνομία της οποί- ας η ηγεσία αναχώρησε σού- μπιτη για Βουκουρέστι για να μοιραστεί τις δάφνες με τους ρουμάνους μπάτσους. Διερω- τάται όμως κανείς από που διά- βολο πέρασε ο Πάσσαρης για να βρεθεί εκεί που βρέθηκε; Από ποιο τελωνείο, ποια σύνο- ρα, ποια οδική αρτηρία, ποια αεροπορική γραμμή, ποιον κρατικό έλεγχο τελικά. Η σύλ- ληψη του Πάσσαρη απέδειξε περίτρανα ότι είχε αποδείξει και η μη-σύλληψή του μερικούς μήνες πριν. Ότι το κράτος εί- ναι μπάχαλο και ότι οι κυβερ- νώντες είναι πράγματι επικίν- δυνoi. Με τους γιατρούς του ΙΚΑ σε απεργία, με τους αγρό- τες σε διαρκείς κινητοποιή- σεις, με τους αστυνομικούς σε διαδηλώσεις (sic), με την παι- δεία καζάνι που βράζει και με τα ολυμπιακά έργα εν υπνώσει -εκεί δηλαδή που πρωτίστως θα κριθεί η κρατική αποτελε- σματικότητα και η επιτυχία του «εκσυγχρονισμού»- δεν χρειά- ζεται να είναι κανείς Πρετε- ντέρης για να διαγνώσει τα προφανέστατα. Υπάρχει βέ- βαια μια ελπίδα: Να ενεργο- ποιηθεί η Μιλένα Αποστολάκη από τη νέα της θέση στο εκτε- λεστικό γραφείο του Κινήμα- τος.

Στέφανος Προτεστάκις

ΤΑ ΟΠΛΑ ΤΩΝ ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΩΝ

Τελικά λέει αλήθεια ο κ. Χρυσοχοϊδης όταν επαίρεται ότι επί δικής του εποχής η ελληνική αστυνομία εκσυγχρονίζεται συνεχώς αποκτώντας αξιόπιστο εξοπλισμό, ή την αλήθεια λένε τα όργανα της τάξης που διαμαρτύρονται πως τα όπλα τους είναι σε τέτοια κατάσταση που εκπυρσοκροτούν αυτοβούλως; Γιατί διαφορετικά κάτι άλλο συμβαίνει.

ΤΑ ΑΦΓΑΝΙΚΑ ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΑ

ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΟ. Το Αντί πρώτο απ' όλα τα ΜΜΕ αποκαλύπτει τους αποστολείς των φακέλων με βάκιλο άνθρακα που τρομοκράτησαν τον πλανήτη τις προηγούμενες εβδομάδες. Σύμφωνα λοιπόν με καλά πληροφορημένες πηγές οι φάκελοι αποστέλλονταν από υποκαταστήματα των αφγανικών ταχυδρομείων στις πόλεις Καμπούλ, Μαζάρ-ι-Σαρίφ, Κουντουζ. Αν δεν μας πιστεύετε, πώς αλλιώς εξηγείται το γεγονός ότι οι φάκελοι σταμάτησαν να φτάνουν όταν οι συγκεκριμένες πόλεις που κατείχαν οι Ταλιμπάν πέρασαν στα χέρια της Βόρειας Συμμαχίας και των Αμερικανών;

Ο ΚΑΛΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ... ΣΒΕΪΚ

«Η σκέψη για ένα πιθανό νέο πόλεμο με όλες τις καταστρεπτικές συνέπειές του είναι φυσικό να γεννάει φόβο στις ψυχές των ανθρώπων. Το φόβο αυτό τον ενδυναμώνει πάντοτε η άγνοια».

Με τα λόγια αυτά ξεκινά η εισαγωγή του *Εγχειριδίου Πολιτικής Άμυνας* για τους μαθητές του Γυμνασίου, το οποίο διανέμονταν στα σχολεία όλης της χώρας από το 1978 έως και το 1981.

Στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης το ψυχροπολεμικό κλίμα βρισκόταν ακόμη σε έξαρση, με τον πόλεμο των Άστρων και την απειλή των διηπειρωτικών πυραύλων να αποτελούν καθημερινό θέμα για τις στήλες του διεθνούς και του εγχώριου τύπου. Επιπλέον είχε παγιωθεί η τουρκική κατάκτηση του βορείου τμήματος της Κύπρου, ενώ οι σχέσεις με τη Γιουγκοσλαβία παρέμεναν νεφελώδεις, παρά την προσέγγιση Καραμανλή-Τίτο.

Μέσα στο κλίμα αυτό γεννήθηκε η ιδέα της εκλαΐκευσης των όρων και των στρατηγικών της πολιτικής άμυνας, ώστε οι πολίτες να εξοικειωθούν με την ιδέα ενός ενδεχόμενου πολέμου (ακόμη και βιοχημικού ή πυρηνικού), αποκτώντας παράλληλα γνώσεις για την αντιμετώπιση τραυμάτων, ασθενειών ή ψυχολογικών καταστάσεων που θα μπορούσαν να προκληθούν από τη χρήση συμβατικών ή πυρηνικών όπλων.

«Οι κίνδυνοι από τον πόλεμο είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν ή τουλάχιστο να μειωθούν, όταν ο άνθρωπος ξέρει πώς να ενεργήσει την κατάλληλη στιγμή. Από την άποψη αυτή ο φόβος τοποθετείται στα λογικά του πλαίσια».

Πιστεύουμε ότι το σχολείο είναι δυνατό να παίξει σημαντικό ρόλο στον τομέα της ενημέρωσης και της κατατόπισης των πολιτών σχετικά με τις επιπτώσεις ενός πολέμου και με τον τρόπο που θα αντιμετωπιστούν οι ζημιές ή οι καταστροφές απ' αυτόν. Προπαντός στην ενημέρωση της νεολαίας πάνω σε παρόμοια θέματα.

Μια προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση αποτελεί και το εγχειρίδιο τούτο, που συντάχτηκε με βάση εγκυκλίους και έντυπα του Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως

(Υπηρεσίας Πολιτικής Σχεδιάσεως Εκτάκτου Ανάγκης) και παραδίδεται στον Έλληνα εκπαιδευτικό και τον Έλληνα μαθητή για ενημέρωσή τους σε θέματα της Πολιτικής Άμυνας», αναφέρεται στην εισαγωγή του βιβλίου των 118 σελίδων, το οποίο εκδόθηκε έπειτα από συνεργασία των υπουργείων Παιδείας και Δημοσίας Τάξεως και διανέμονταν από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.

Στο εγχειρίδιο περιγράφονται οι εξής μορφές πολέμου:

- Ατομικός ή πυρηνικός πόλεμος (Τα άτομα - Ραδιενέργεια - Τεχνητή διάσπαση του πυρήνα - Περιγραφή της πυρηνικής εκρήξεως - Τύποι εκρήξεων - Τα αποτελέσματα των πυρηνικών εκρήξεων - Τα ραδιενεργά κατάλοιπα ή η ραδιενεργή διασπορά - Μολύνσεις από τα ραδιενεργά κατάλοιπα - Παράγοντες για την προστασία από τα ραδιενεργά κατάλοιπα - Η απολύμανση).

- Ο χημικός πόλεμος (Η επίδραση των τοξικών - Πρώτες βοήθειες - Ατομική προστασία εναντίον των χημικών πολεμικών ουσιών).

- Ο βιολογικός πόλεμος (Ορισμός - Σκοποί - Μέσα - Πιθανοί τρόποι πραγματοποίησης - Η βιολογική άμυνα).

Εξάλλου το εγχειρίδιο αποτελεί και έναν οδηγό επιβίωσης, αφού η ύλη του καλύπτει και τα εξής πεδία:

- Μέσα προστασίας (Ενημέρωση του άμαχου πληθυσμού - Οργάνωση μονάδων για την Πολιτική Άμυνα - Οργάνωση των ανεξάρτητων ιδρυμάτων - Αραίωση του άμαχου πληθυσμού - Αυτοπροστασία - Καταφύγια και ορύγματα - Τεχνητή απόκρυψη και παραλλαγή - Συναγερμός του πληθυσμού από εναέρια εχθρική απειλή - Συσκότιση - Προστασία εναντίον της φωτιάς - Περίθαλψη των βομβοπλήκτων - Περισυλλογή και εξουδετέρωση βλημάτων που δεν έχουν εκραγεί).

- Πρώτες βοήθειες (Προφύλαξη από μολύνσεις - Επίδεση - Μεταφορά του

αρρώστου - Τεχνητή αναπνοή - Βλάβες από μηχανικές κακώσεις - Βλάβες από θερμότητα - Ασφυξία - Λιποθυμία - Αιμορραγίες - Δηλητηριάσεις).

Είναι άγνωστο εάν οι μαθητές και οι καθηγητές έδειξαν ενδιαφέρον για το βιβλίο που αποσύρθηκε από τα σχολεία με απόφαση της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ το 1981.

Ωστόσο το εγχειρίδιο παραμένει στην ιστορία ως ένα δείγμα του πολεμικού πανικού που κατά καιρούς καταλαμβάνει σύμπασα την Πολιτεία - και φυσικά την κοινή γνώμη.

Μετρήστε, για παράδειγμα, πόσα βιβλία για το ουράνιο βρέθηκαν στις προθήκες των βιβλιοπωλείων μετά τους βομβαρδισμούς στη Γιουγκοσλαβία, πόσες βιογραφίες του Οσάμα Μπιν Λάντεν, αλλά και αναλύσεις για τον ισλαμισμό και την τρομοκρατία κυκλοφόρησαν το τελευταίο δίμηνο, πόσες εκδόσεις πραγματοποιήθηκαν για τον άνθρακα και τον βιολογικό πόλεμο μετά την επίθεση της 11ης Σεπτεμβρίου εναντίον των ΗΠΑ.

Νίκος Δελλατόλας

ΠΑΡΑΛΗΨΗ

Στο προηγούμενο τεύχος, στο άρθρο «Οι Βούλγαροι οικονομικοί μετανάστες στην Ελλάδα» παραλήφθηκε το όνομα της δεύτερης συντάκτριας, της κ. Ευγενίας Μάρκοβα, διδάκτορας Οικονομικών, που διδάσκει στο τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΑΙΣΘΗΤΙΚΟΣ ΚΑΚΑΟΥΚΑΚΗΣ

Αυτή τη φορά αξίζει να πάρουμε το μέρος και του Δ. Αβραμόπουλου και των συνεργατών του με αφορμή το τραγούδι της «Άμυνας» που οικειοποιήθηκε, λέει, η νεολαία του ΚΕΠ μετά την οικειοποίησή του όμως από τον Φέρη και τον Ξαρχάκο για το «Ρεμπέτικο». Κι είναι τουλάχιστον αστείο να διαμαρτύρονται οι καταχραστές του συγκεκριμένου λαϊκού-δημώδους άσματος -του οποίου μάλιστα άλλαξαν και τους στίχους- εναντίον ανθρώπων που αξιοποίησαν, όπως αυτοί αισθάνονταν, ένα κομμάτι της πρόσφατης πολιτιστικής μας παράδοσης. Το σκανδαλώδες όμως είναι να εμφανίζεται ο γνωστός Κακαουνάκης και να αποτιμά «αισθητικά»(;) το τραγούδι ενώπιον του Μανώλη Καψή μα και να υβρίζει «γελοίο» τον εκπρόσωπο του ΚΕΠ χωρίς ν' αντιδρά ο τηλεπαρουσιαστής (Αστειεύεστε, με τραμπουκισμούς ανεβαίνουν

τα νούμερα!) Επίσης το νούμερο συνεχίζεται με τον Κακαουνάκη να υπεραμύνεται της μνήμης του Ελευθερίου Βενιζέλου την οποία, λέει, καπηλεύεται ο Αβραμόπουλος. Τι κι αν τον Κυρ Λευτέρη έχουν σπιλώσει ο Σαμαράς, ο Ανδρέας, οι εκσυγχρονιστές κ.λπ.; Το τραγουδάκι της Άμυνας μας μάρανε. Αφήστε λοιπόν, κύριε Νίκο, και κανέναν άλλο να κάνει marketing (εμπόριο ελληνιστί) και μην εξάπτεσθε. Εξάλλου τον Βενιζέλο «θίξανε», όχι τον Κόκκαλη.

Τζιμ Μπάκης

ΑΝΤΙΛΑΪΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Το διάβασα πριν λίγες ημέρες και αντί να χαρώ, όπως όφειλα σύμφωνα με τον συντάκτη, έφριξα. Με την πρόοδο της βιογενετικής και την «νομιμοποίηση» της κλωνοποίησης, ο άνθρωπος στο μέλλον θα μπορεί να φτάσει μέχρι τα τετρακόσια χρόνια. Εμείς δε που ζούμε σήμερα θα ξεπεράσουμε σί-

γουρα τα εκατό. Κάνω τους υπολογισμούς μου λοιπόν και τι μου βγαίνει; Ότι ο εκδότης μου θα ζήσει καμιά πενηνταριά χρόνια ακόμη

και εγώ, για να βγω στη σύνταξη, πιθανόν να πρέπει να δουλέψω γι' αυτόν άλλα τόσα. Φρίκη...

Κ.Τ.

ΑΧΑΡΙΣΤΙΑ

Αμάν πια αυτοί οι αριστεροί και οι κουλουριάρηδες με τη γκρίνια τους. Πουθενά δεν τους πιάνεις. Μέχρι χθες φώναζαν πως η ελληνική πολιτεία δεν ενδιαφέρεται για τη λογοτεχνία, δεν την προωθεί, την αφήνει στη μοίρα της, τη μοίρα μια μικρής γλώσσας. Και μετά έρχεται η κυρία Άννα Διαμαντοπούλου και προτείνει ως δεύτερη επίσημη γλώσσα του ελληνικού κράτους τα αγγλικά. Και αντί ο πνευματικός κόσμος να συστρατευτεί υπέρ της, δημιουργώντας ολόκληρο κίνημα, τι αντίδραση εισπράττει; Άρνηση, χλευασμό, αγανάκτηση, περιφρόνηση... Ρε αχάριστοι, ρε επαγγελματίες της μιζέριας, ρε κομπλεξικοί κρυφοτριτοκοσμικοί, που βρήκατε πάλι την ευκαιρία να βγείτε να φωνάξετε, δεν μπορείτε να βάλετε το μυαλό σας να δουλέψει; Κα-

θόλου δεν σας ενδιαφέρει το πνευματικό μέλλον αυτού του τόπου και φέρεστε όπως φέρεστε; Φαντάζεστε ρε για παράδειγμα τις προοπτικές της λογοτεχνίας μας στην περίπτωση που υιοθετηθεί η πρόταση της κυρίας Επιτρόπου; Μετά από μερικά χρόνια μια ολόκληρη στρατιά συγγραφέων θα γράφει απευθείας στην αγγλική. Έτσι για να σας υποψιάσω, θα σας πω μόνο ένα: Φαντάζεστε ρε τον επόμενο πρωθυπουργικό σύμβουλο να καταθέτει τις λογοτεχνικές ανησυχίες του στην αγγλική; Όχι κρατικό βραβείο αλλά ολόκληρο Ευρωπαϊκό Αριστείο θα χτυπούσε, για να μην πούμε Μπούκερ και θεωρηθούμε υπερβολικοί.

Αλλά έτσι αχάριστοι ήσασταν πάντοτε...

Κ.Τ.

ΟΙ ΤΑΛΙΜΠΑΝ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

Τι κάνει ένας δημοδιδάσκαλος όταν περάσει στη σύνταξη; Αναζητά τρόπους για να αποδείξει ότι εξακολουθεί να πιστεύει στη σημασία του «θεάρεστου» και «παιδαγωγικού» του έργου. Ότι η κοινωνία έχει ανάγκη από την άγρυπνη επιτήρησή του. Ευρέθη λοιπόν ο κατάλληλος άνθρωπος στον Βόλο, για να διεξάγει εκστρατεία για την εξάλειψη των ξενόγλωσσων επιγραφών από όλα τα καταστήματα. Έχει ήδη υποβάλει μηνύσεις σε πάνω από 100 καταστηματάρχες και ο επικεφαλής της επιχείρησης κομπάζει ότι πασχίζει για «να ανήκει η Ελλάδα στους Ελληνες» (sic). Άγνωστο παραμένει εάν έχει προχωρήσει και σε λίστα προγραφών γαι όσους ψωνίζουν από τα συγκεκριμένα μαγαζιά.

Σ. Λέτσιος

Το ατόπημα της Άννας και η «τύχη» του Τζων Μείναρντ Κέινς

Του Μανόλη Καρέλλη

Δύο χιλιάδες χρόνια κοντά, έμειναν οι Εβραίοι χωρίς μια σπιθαμή γης ν' ακουμπήσουν το κορμί των. Και τα κατάφεραν παρ' όλ' αυτά, ανέστιοι αν κι όχι ακριβώς πένητες, να κρατηθούν ζωντανοί. Χάρη κυρίως στη γλώσσα των που τη διατήρησαν, χωρίς εκπτώσεις και χωρίς «μιοιράσματα» στο όνομα της όποιας σκοπιμότητας για χατήρι του όποιου συμβιβασμού.

Δεν πέρασε ποτέ απ' το μυαλό όσων διαφέντευαν τις εβραϊκές κοινότητες και εκπροσωπούσαν το εβραϊκό έθνος, όλα τούτα τα «πέτρινα χρόνια», να παίξουν με τη γλώσσα των πατεράδων των. Ή, αν κάποιος εκσυγχρονιστής ή πραγματιστής το σκεφτόταν, τον κήρυσσαν ευθύς «αποσυνάγωγο» με ό,τι αυτό σήμαινε – και σήμαινε συνήθως πολλά.

Βγάζουμε το καπέλο στους Εβραίους εκείνους που κράτησαν απόλυτη στάση υπερασπιζόμενοι τη γλώσσα των. Τη γλώσσα εκείνη που βρίσκεται «εν αρχή», όπως το θέλουν οι Γραφές. Και που μοιράζεται, μαζί με την ελευθερία, την έννοια της πατρίδας. Δεν είναι τίποτ' άλλο η πατρίδα «πάρεξ ελευθερία και γλώσσα», όπως παραγγέλλει διαχρονικά ο ποιητής, στο μήνυμα του οποίου οφείλουμε πίστη και σεβασμό.

Και προτείνουμε η συμπεριφορά των (για τους Εβραίους ο λόγος) να γίνει το πρότυπο για τα μικρά έθνη (και λέγοντας μικρά εννοούμε όσα έχουν μικρό τον πληθυσμό) που πιέζονται λόγω του μεγέθους των ακριβώς, αλλά που έχουν κάτι σημαντικό να δηλώσουν.

Τέτοια έθνη είναι ασφαλώς το εβραϊκό αλλά και το ελληνικό που βρίσκεται στην κορυφή του πίνακα ή πολύ κοντά σ' αυτήν τοποθετημένο.

Πρέπει να κρατιούνται όρθια, ν' αντιστέκονται, να μη συμβιβάζονται στα καίρια θέματα –και ένα απ' αυτά είναι

το θέμα της γλώσσας– γιατί διαφορετικά, όταν αρχίσουν οι υποχωρήσεις, οι εκπτώσεις, οι συμβιβασμοί, στο όνομα κάποιων δήθεν εκσυγχρονισμών ή ύποπτων ρεαλισμών, το τέλος των δεν θ' αργήσει να φανεί. Ένα τέλος που στους καιρούς μας θα επέλθει με ταχύτητα αστραπής.

Με την ευκαιρία της δήλωσης της ελληνίδας επιτρόπου στην Ε.Ε. κ. Άννας Διαμαντοπούλου για την καθιέρωση στην Ελλάδα της αγγλικής γλώσσας σαν δεύτερης, μετά ή μαζί με τα ελληνικά, επίσημης γλώσσας γράφτηκαν αυτά τα εισαγωγικά. Μια ευκαιρία που θα ήταν χίλιες φορές προτιμότερο να μην είχε υπάρξει.

Είναι πολύ καλά σε θέση η κ. Άννα Διαμαντοπούλου να γνωρίζει την αδυσώπητη μάχη που βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη, συχνά υπόγεια, αλλά όχι για τούτο λιγότερο φονική, για την κατάληψη της «πρωτοκαθεδρίας» από τη μια ή την άλλη γλώσσα, στο ευρωπαϊκό ή και στο παγκόσμιο επίπεδο. Δίδουν τα πάντα, που λέει ο λόγος, οι Άγγλοι και οι Γάλλοι, για το αν θα κατισχύσει η γλώσσα των, μη αγνοώντας ότι από τους χρόνους του Μεγάλου Αλέξανδρου, από την εγκαθίδρυση της Pax Romana, από τις κατακτήσεις του Μεγάλου Ναπολέοντα, η καθιέρωση της ελληνικής, της ρωμαϊκής ή της γαλλικής γλώσσας συμβάδιζε με το ελληνικό, το ρωμαϊκό ή το γαλλικό imperium, το προανήγγειλε ή το πιστοποιούσε.

Στο ευρωπαϊκό μέτωπο, στον αγώνα εισέρχονται και η γερμανική γλώσσα, λόγω μεγέθους της οικονομίας της Γερμανίας, αλλά και η ισπανική και η ιταλική, για τους πληθυσμούς που εκπροσωπούν, ενώ οι καλούμενες μικρές γλώσσες, μεταξύ των οποίων και η ελληνική, πασχίζουν για την επιβίωσή των, όταν διάφοροι αξιωματούχοι της

επιτροπής ή του αφανούς διευθυντηρίου εξαπολύουν βολές για την κατάργησή των «για λόγους οικονομιών», για να προλειάνουν το έδαφος ή για να μελετήσουν τις αντιδράσεις.

Στην κοινοπραξία των μικρών γλωσσών θα θέλαμε την ελληνίδα επίτροπο γλωσσασμύντορα (αλλά με την καλή έννοια αυτή τη φορά), με επιχειρήματα που θα αντλούσε από την ίδια τη φιλοσοφία της Ε.Ε., την πολυπολιτισμικότητα και την καταδίκη παντός είδους αποκλεισμού που θεωρητικά την χαρακτηρίζουν, αλλά, και προκειμένου για την ελληνική γλώσσα, για το μεγάλο προνόμιο που πρέπει να δίδεται στη γλώσσα εκείνη που συγγενεύει ως άμεσος κατιών με τη γλώσσα στην οποία μιλήσαν και έγραψαν ο Όμηρος, ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης, ο Θουκυδίδης, ο Αισχύλος, ο Σοφοκλής, ο Ευριπίδης.

Είναι πολύ καλά σε θέση, επίσης, η κ. Άννα Διαμαντοπούλου να γνωρίζει ότι όσα λέει και ιδίως όσα γράφει –και ήταν γραπτή η διαβόητη δήλωσή της για τα αγγλικά ως δεύτερη επίσημη γλώσσα του ελληνικού κράτους– αντανακλούν ευθέως τον πρωθυπουργό τον ίδιο και μοιάζουν σαν να προέρχονται απ' αυτόν. Και τούτο γιατί μαζί με 4-5 άλλους είναι ένα από τα άτομα του στενού πρωθυπουργικού περιβάλλοντος που συμβουλευέται και με τα οποία ανταλλάσσει απόψεις ο κ. Κ. Σημίτης πριν πάρει τις όποιες σοβαρές αποφάσεις του.

«Μα η πορεία είναι αναπόφευκτη και προδιαγεγραμμένη», σπεύδουν ορισμένοι να παρατηρήσουν. Και λέγοντας πορεία εννοούν την πορεία των Η.Π.Α. προς την τυπική παγκόσμια κυριαρχία. Και εδώ ας ανοίξω μια παρένθεση: για την αγγλική γλώσσα μίλησε η κ. Άννα Διαμαντοπούλου. Δεν εννοούσε όμως ακριβώς την αγγλική στην

οποία μίλησαν κι έγραψαν ο Σαίξπηρ ή ο Κιτς. Την αμερικανική του κ. Μπους και της παρέας του είχε υπόψη της.

Την ίδια παρατήρηση άκουγε, ιστορεί ο Πλούταρχος, και ο καλούμενος τελευταίος των Ελλήνων, ο Φιλοποίμην από τη Μεγαλούπολη, στο συνέδριο των Μεγαλουπολιτών. Κάποιος Αρίσταινος «που πάντα περιποιόταν τους Ρωμαίους και είχε την άποψη πως δεν πρέπει να τους εναντιώνονται και να τους δυσχεραστούν» την έκανε.

Έβραζε από μέσα του ο Φιλοποίμην ακούγοντας τις «φρόνιμες» κουβέντες και τις «σοφές» παραινήσεις αλλά και τις «προφητείες» του συμπολίτη του. Και κάποτε ξέσπασε: «Μα άνθρωπέ μου, γιατί βιάζεσαι τόσο να δεις τη μοιραία για την Ελλάδα ημέρα;». («Τι σπεύδεις την πεπρωμένην της Ελλάδος επιδείν;»).

Ίσως όμως να γνωρίζουν κάποιοι περισσότερα απ' ό,τι υποψιαζόμαστε για τις πραγματικές διαστάσεις της παγκοσμιοποίησης στα πλαίσια της οποίας (και των παράπλευρων συνεπειών της) γίνεται και η συζήτηση για τη δεύτερη (επί του παρόντος) επίσημη γλώσσα της Ελλάδος. Και να βρισκόμαστε πολύ πιο κοντά σε κείνο που ο Τζων Μείναρντ Κέινς χαρακτήρισε σαν «μεγάλη τύχη».

Ας δούμε, όμως, τη σχετική διήγηση.

Όταν γύριζε ο διάσημος άγγλος οικονομολόγος από κάποιο ταξίδι του στην Αμερική, που έγινε για να παρουσιάσει την άποψη της χώρας του για το πρώτο μεταπολεμικό δάνειο που θα έπαιρνε από τις Η.Π.Α. (το μεταπολεμικό αναφέρεται στον β' παγκόσμιο πόλεμο), ένας δημοσιογράφος τον ρώτησε «αν αληθεύει ότι η Αγγλία ήταν πλέον η 49η πολιτεία των Η.Π.Α.». (Έλειπαν τότε δύο αστέρια από τη σημερινή μόνη υπερδύναμη.) Η απάντηση του Κέινς ήταν λακωνική: «Που τέτοια τύχη!».

Εννοείται, και για να μην υπάρχουν παρεξηγήσεις, ότι η διδασκαλία των ξένων γλωσσών, μεταξύ των οποίων ασφαλώς περιλαμβάνεται και η αγγλική (ή αμερικάνικη) γλώσσα, πρέπει να εντατικοποιηθεί, να παρέχεται σε όλα τα σχολικά επίπεδα και να μην αποτελεί προνόμιο των πολλά έχόντων.

Από το σημείο όμως αυτό μέχρι την εγκατάσταση γλωσσικού συγκυβερνήτη υπάρχει μια διαφορά, αρκετά σημαντική. Και ουσιώδης βέβαια.

Το ΤΕΙ Ηπείρου κάλλους

Πολλά είναι τα «δυσάρεστα» που καταγγέλουν με ανοικτή επιστολή τους (στάλθηκε στο περιοδικό μας στις 15/11/2001), οι φοιτητές του Τμήματος Εφαρμοσμένων Ξένων Γλωσσών στη Διοίκηση και στο Εμπόριο του Παραρτήματος Ηγουμενίτσας του ΤΕΙ Ηπείρου.

ΠΟΙΟΣ ΔΙΟΙΚΕΙ ΤΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΗΓΟΥΜΕΝΙΤΣΑΣ

Ο τέως Αντιπρόεδρος του Ιδρύματος κ. Γ. Παπαδόπουλος, καθηγητής του Τμήματος Ζωικής Παραγωγής, γεωπόνος με εξειδίκευση την εδαφολογία, τοποθετήθηκε με μετάκληση στο Τμήμα Ιχθυοκομείας-Αλιείας. Η μετάκληση αυτή είναι παράνομη για τους παρακάτω λόγους:

1. Η μετάκληση επικαλέσθηκε το άρθρο 16/Ν.1404/83 στο οποίο δεν προβλέπεται εσωτερική μετακίνηση από τμήμα σε τμήμα στο πλαίσιο του ίδιου ΤΕΙ.

2. Το πρόγραμμα του Τμήματος Ιχθυοκομείας-Αλιείας δεν προέβλεπε ούτε μία διδακτική ώρα για την ειδικότητα του μετέπειτα Διευθυντή.

3. Δεν συντρέχει κανένας επιστημονικός λόγος ώστε να διδάσκονται οι σπουδαστές ενός τμήματος Ιχθυοκομείας-Αλιείας μάθημα Εδαφολογίας.

Ο κ. Διευθυντής, αν και είναι υποχρεωμένος από τον νόμο να διδάσκει κάποιες έστω ώρες, έχει απαλλάξει παντελώς τον εαυτό του από αυτή τη δραστηριότητα.

ΤΟ ΤΜΗΜΑ ΙΧΘΥΟΚΟΜΕΙΑΣ-ΑΛΙΕΙΑΣ

Η συντριπτική πλειοψηφία των μόνιμων εκπαιδευτικών, αν και εμφανίζεται στο πρόγραμμα να διδάσκει τα θεωρητικά μαθήματα, η αλήθεια είναι ότι «μεταθέτει» την υποχρέωση αυτή στους εργασιακούς έκτακτους διδάσκοντες. Η «συναλλαγή» είναι προφανής: «Σε προσλαμβάνω για το εργαστηριακό σκέλος των μαθημάτων μου,

αλλά αν θέλεις του χρόνου να επαναπροσληφθείς, μπες και δίδαξε αντί για μένα και το θεωρητικό σκέλος».

ΤΟ ΤΜΗΜΑ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΞΕΝΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ

Με απόφαση της Διοίκησης του Ιδρύματός μας εδώ και 1,5 χρόνο περίπου έχει παράνομα (λόγω της βαθμίδας στην οποία ανήκει) διορισθεί ως «προσωρινός» προϊστάμενος του Τμήματος ο καθηγητής εφαρμογών του Τμήματος Τουριστικών Επιχειρήσεων κ. Σταματόπουλος, ο οποίος προέβη στις παρακάτω παράνομες επιλογές:

Σε πτυχιούχο της ΑΣΤΕΡ Ρόδου με ειδικότητα την μαγειρική τέχνη (κ. Κατερινόπουλος) ανέθεσε την διδασκαλία των μαθημάτων: «Διοίκηση Ναυτιλιακών Εταιρειών», «Ηλεκτρονικά Εργαλεία στην Υπηρεσία των Οικονομικών Επιστημών» και «Η Επιχείρηση και το Περιβάλλον»!

Σε κοινωνική ανθρωπολόγο (Κα Χόφμαν) ανέθεσε τη διδασκαλία των μαθημάτων: «Οικονομία της Επιχείρησης», «Διεθνές Μάρκετινγκ», «Διεθνής Οικονομική» και «Διεθνείς Επικοινωνιακές Σπουδές»!

Σε πτυχιούχο Νομικής με μεταπτυχικό στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο (κ. Κατσίλης) ανέθεσε τη διδασκαλία των μαθημάτων: «Οικονομική Γεωγραφία», «Αρχές Οργάνωσης και Διοίκησης»!

Σε πτυχιούχο Γερμανικής Φιλολογίας (Κα Πλιάτσικα) και σε πτυχιούχο Ιταλικής Φιλολογίας (Κα Ντελφρέο), των οποίων τα πτυχία δεν έχουν ακόμη αναγνωριστεί από το ΔΙΚΑΤΣΑ, ανατέθηκαν η διδασκαλία των μαθημάτων «Γερμανικά II» και «Ιταλικά III» αντίστοιχα!

ΟΙ ΦΩΤΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Πολλοί διδάσκοντες διανέμουν σημειώσεις για τις οποίες συχνά αμοίβονται και που είναι ένα συνονθύλευμα φωτοτυπιών άλλων βιβλίων. Αυτό ονομάζεται κλοπή πνευματικής περιουσίας.

• ΝΗΣΙΔΕΣ •

Τα έργα του Φρίντριχ Νίτσε σε καινούρια μετάφραση του Ζήση Σαρίκα

- Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα
- Πέρα από το καλό και το κακό
- Το λυκόφως των ειδώλων - Αντίχριστος - Ίδε ο άνθρωπος
- Η θέληση για δύναμη
- Τζέρυ Μπράουν Η άλλη Αμερική
- Καρλ Πολάνυι Ο μεγάλος μετασχηματισμός

- Λιούις Μάφορντ
- Η ιστορία των ουτοπιών
- Μαρία Λουίζα Μπερνέρι
- Περιήγηση στην Ουτοπία
- Μάρτιν Μπεύμπερ
- Μονοπάτια στην Ουτοπία
- Ζαν Μπωντριγιάρ

Η καταναλωτική κοινωνία

- Πωλ Βιριλιό Η πληροφορική βόμβα
- Στέφανος Μπαλής Μαθηματικά και ποίηση
- Χριστίνα Φλόκα
- Η φαρμακογνωσία του Οδυσσέα Ελύτη
- Χάννα Άρεντ Για την επανάσταση
- Νικόλαος Μουτσόπουλος
- Διαδρομή αυτογνωσίας Τα χρόνια της παιδείας
- Χρίστος Τσολάκης
- Τη γλώσσα μου έδωσαν ελληνική
- Γιώργος Χουρμουζιάδης Λόγια από χώρα

- Ετελ Αντνάν
- Περι πολέων και γυναικών
- Εντουαρ Ντυζαρντέν
- Έδρεψε, δάφνεσ
- Λώρενς Στερν
- Αισθηματικό ταξίδι
- Τομας Μπέρνχαρντ
- Οι Φτηνοφαναδες
- Άνα Νοβάκ
- Οι ατυχίες της ψυχής

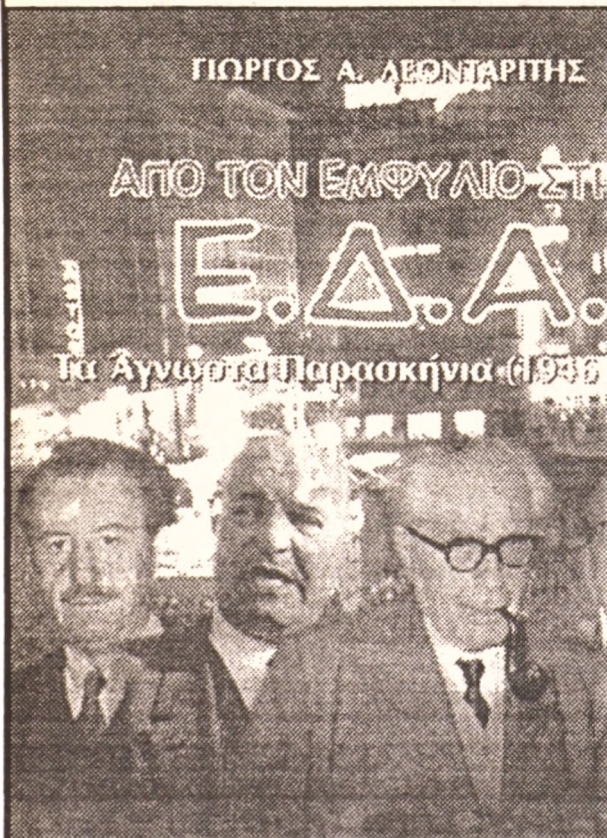
• ΝΗΣΙΔΕΣ •

Τηλ. 0424-23277, 23283

37003 Σκοπελος

031-263363

ΓΙΩΡΓΟΣ Α. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΜΦΥΛΙΟ ΣΤΗΝ Ε.Δ.Α.

Κυκλοφορεί από τις Εκδόσεις
ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ

ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΝΕΟΤΗΤΑΣ

Το κτήριο του ΕΙΝ Ηγουμενίτσας έχει παραχωρηθεί για τη δημιουργία αιθουσών διδασκαλίας, κοιτώνων και εστιατορίου. Ωστόσο ο μόνος ένοικός του είναι -με απόφαση του κ. Διευθυντή μας- ο πτυχιούχος της ΑΣΤΕΡ Ρόδου κ. Κατερινόπουλος.

Στο ισόγειο του κτηρίου αυτού στεγάζεται και το φοιτητικό εστιατόριο στο οποίο από τους 750 πέρσι και 560 μόλις φέτος δικαιούχους, αντέχουν να σιτίζονται μόλις 80 λόγω της κάκιστης ποιότητας του φαγητού.

Έτσι πολλοί συνάδελφοί μας αναγκάζονται να εξυπηρετούνται από το κυλικείο που βρίσκεται μέσα στα ΤΕΙ, το οποίο δεν διαθέτει καν ταμειακή μηχανή!

ΤΟ ΤΜΗΜΑ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

1. Πρόσφατα σε μόνιμη θέση Καθηγήτη Πληροφορικής εκλέχτηκε Φυσικός με διδακτορικό στη Φυσική!

2. Στατιστολόγος-μαθηματικός (Κα Κατέρη) εκλέχτηκε σε μόνιμη θέση πριν δύο χρόνια περίπου χωρίς να έχει την απαραίτητη εργασιακή εμπειρία που επίσης προβλέπει ο νόμος.

3. Καθηγητής Εφαρμογών στο αντικείμενο «Διοίκηση Τουριστικών Επιχειρήσεων» (κ. Αλεξίου) εκλέχτηκε πριν δύο χρόνια χωρίς επίσης να έχει την απαραίτητη εργασιακή εμπειρία που προβλέπει ο νόμος.

ΟΙ ΚΑΘΗΓΗΤΟΦΟΙΤΗΤΕΣ

Τουλάχιστον τρεις έκτακτοι διδάσκοντες του ΤΕΞΕΓΔΕ είναι ταυτόχρονα και σπουδαστές στο ίδιο Τμήμα: ο κ. Κατερινόπουλος, η Κα Αγγελική Κυράτση και η Κα Ελένη Κυράτση... Ο βαθμολογών, βαθμολογούμενος!!!

ΤΟ ΓΡΑΦΕΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΗΣ

Ο νομικός με μεταπτυχιακό στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο κ. Κατσιλής, πέρα από το γεγονός ότι συνδέεται εργασιακά με τον Δήμο Ηγουμενίτσας, έχει υπογράψει και μια πρόσθετη σύμβαση με το ΤΕΙ μας.

Η μία σύμβαση αφορά τα διδακτικά(;) του καθήκοντα. Η δεύτερη το Γραφείο Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων και Διασύνδεσης του Παραρτήματος στο οποίο είναι υπεύθυνος λειτουργίας από τον

Απρίλιο του 2001 και το οποίο όμως πρακτικά δεν λειτουργεί παρά μόνο δύο ώρες την ημέρα μόλις από τον περασμένο Οκτώβριο.

Διπλός πλήρης μισθός, συνοπτικό ωράριο εργασίας... Συν τη δουλειά στον Δήμο...

Η ΧΟΡΗΓΗΣΗ ΙΣΟΤΙΜΙΩΝ

Ο κ. Κατερινόπουλος πριν τρία χρόνια περίπου υπέβαλε αίτηση ισοτίμησης του πτυχίου του της ΑΣΤΕΡ Ρόδου με το αντίστοιχο Τμήμα Τουριστικών Επιχειρήσεων. Αν και δεν διέθετε την απαραίτητη από το νόμο εργασιακή και διδακτική εμπειρία, παρ' όλα αυτά η Διοίκηση του ΤΕΙ τού παραχώρησε την ισοτιμία αυτή.

ΟΙ ΠΡΟΧΕΙΡΟΙ ΜΕΙΟΔΟΤΙΚΟΙ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ

Οι αναθέσεις πολλών προμηθειών (που αποτελούν τη συνέχεια των μειοδοτικών διαγωνισμών) έχουν μόνιμο σχεδόν προορισμό κατάσταση της οδού Κύπρου, που δημιουργήθηκε ταυτόχρονα με την ίδρυση του Παραρτήματος. Θα ήταν καλό, κάποιος ελεγκτικός μηχανισμός να ψάξει να βρει τη σχέση μεταξύ του συνιδιοκτήτη του καταστήματος αυτού, διοικητικής υπαλλήλου του Παραρτήματος και των εισηγήσεων για προμήθειες που έκανε επί σειρά ετών ο κ. Κατερινόπουλος.

Η ΝΟΜΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΣΤΟ ΤΕΙ

1. Διορισμένος Διευθυντής της ΣΔΟ είναι ο κ. Ξυλογιάννης... καθηγητής του Τμήματος Φυσικής Παραγωγής!

2. Διορισμένος Προϊστάμενος του Τμήματος Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής (Άρτα) είναι ο κ. Σκούφος... καθηγητής εφαρμογών του Τμήματος Ζωικής Παραγωγής!

3. Διορισμένος Προϊστάμενος του Τμήματος Βιολογικής Γεωργίας (Αργοστόλι) είναι ο κ. Σαλτζής... καθηγητής εφαρμογών του Τμήματος Φυτικής Παραγωγής!

4. Διορισμένος Διευθυντής της Σχολής Μουσικής Τεχνολογίας (Άρτα) είναι ο κ. Κανδρέλλης... καθηγητής του Τμήματος Ζωικής Παραγωγής!

5. Διορισμένος Προϊστάμενος του Τμήματος Τηλεπληροφορικής και Διοίκησης (Άρτα) ήταν μέχρι πρόσφατα ο κ. Μελετίου... καθηγητής του Τμήματος Φυτικής Παραγωγής!

Ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της Τουρκίας και το Κυπριακό

του Ευάγγελου Αρεταίου

Το Κυπριακό αρχίζει να παίρνει τη μορφή «καταλύτη» στην τουρκική δημόσια ζωή, εγείροντας ζητήματα που αφορούν όχι μόνο στο μέλλον του κυβερνητικού συνασπισμού και την ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας αλλά και στον εκδημοκρατισμό και τον εκσυγχρονισμό του τουρκικού πολιτικού συστήματος.

Οι αντιευρωπαϊστές και όσοι επιθυμούν τη διατήρηση του status quo στην Τουρκία «κρύβονται» πίσω από το Κυπριακό, επαναλαμβάνουν πολιτικοί αναλυτές στην Αγκυρα και προειδοποιούν ότι ο πολιτικός κόσμος πρέπει να απεγκλωβιστεί από την επικίνδυνη πια παγίδα «ΕΕ ή Κύπρος».

Η Τουρκία πρέπει να αποφασίσει αυτές τις μέρες τι θέλει να είναι στον κόσμο που διαμορφώνεται και η απόφασή της θα είναι καθοριστική για την πορεία της χώρας τα επόμενα 30-40 χρόνια, λέει ο γνωστός διανοούμενος Μουράτ Μπελγκέ και τονίζει ότι «το τμήμα της κοινωνίας που αντιτάσσεται στη Δημοκρατία είναι μια μειονότητα με επιρροή, ενώ το Κυπριακό αποτελεί ένα ελκυστικό προπαγανδιστικό υλικό».

Βασικό πόλο των συντηρητικών-αντιευρωπαϊστών αποτελεί το κόμμα της Εθνικιστικής Δράσης (MHP) του αντιπροέδρου της κυβέρνησης κ. Ντεβλέτ Μπαχτσελί, που τις τελευταίες μέρες έχει εξαπολύσει δριμύτατη επίθεση κατά της ΕΕ για το Κυπριακό, κάτω από το αδύνατο πια βλέμμα του τούρκου πρωθυπουργού κ. Μπουλέντ Ετζεβίτ.

Τόσο η ιδεολογική προσέγγιση του κ. Ετζεβίτ στο Κυπριακό, όσο και η πολιτική του φθορά δεν του επιτρέπουν πια να παίζει τον ρόλο του «ειρηνοποιού» ανάμεσα στο MHP και το άλλο κόμμα του συνασπισμού, το κόμμα της Μητέρας Πατρίδας (ANAP) του κ. Μεσούτ Γιλμάζ.

Έτσι, ενώ το MHP δίνει τον τόνο στους «σκληρούς» του Κυπριακού και στους αντιευρωπαϊστές, το ANAP έχει επενδύσει τις τελευταίες ελπίδες ύπαρξής του στην ΕΕ, ενώ το κόμμα της Δημοκρατικής Αριστεράς (DSP) του κ. Ετζεβίτ ακολουθεί τυφλά τις επιλογές του ηγέτη του.

Στην αντιπολίτευση η κατάσταση δεν φαίνεται να είναι καλύτερη, καθώς το κόμμα του Ορθού Δρόμου (DYP) της πρώην πρωθυπουργού κας Τανσού Τσιλέρ κάνει σαφείς ψηφοθηρικές κινήσεις χωρίς να επιθυμεί ουσιαστικά την αλλαγή του πολιτικού status quo, ενώ το κόμμα της Ευτυχίας (SP) και το κόμμα της Δικαιοσύνης και της Ανάπτυξης (AKP), που προέρχονται από τον λεγόμενο χώρο του πολιτικού Ισλάμ, αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα που δεν τους επιτρέπουν προς το παρόν να ενταχθούν σε μια δυναμική αλλαγών.

Το πρόβλημα ωστόσο είναι ότι το ANAP, που θα μπορούσε ενδεχομένως να παίζει έναν ηγετικό ρόλο σε μια διαδικασία μεταρρυθμίσεων, υποφέρει ακόμα από μια έλλειψη εμπιστοσύνης και αξιοπιστίας λόγω του ηγέτη του κ. Γιλμάζ. Η τεράστια απόκλιση ανάμεσα στις πρόσφατες δηλώσεις του κ. Μπαχτσελί και του κ. Γιλμάζ για την ΕΕ και οι επανειλημμένες προσπάθειες του ηγέτη του ANAP να αποφύγει οποιουδήποτε σχολιασμούς για το Κυπριακό, ενώ ο κ. Μπαχτσελί επιμένει να ταυτίζει την Κύπρο με την «επιβίωση» του τουρκικού έθνους, καθιστά πλέον εμφανή τη διάσταση απόψεων στους κόλπους του κυβερνητικού συνασπισμού όσον αφορά στα βασικά θέματα της τουρκικής πολιτικής.

Η έλλειψη ουσιαστικής συνοχής στην κυβέρνηση εμποδίζει την προώθηση της ευρωπαϊκής πορείας της Τουρκίας και της επίλυσης του Κυπριακού, αλλά ταυτόχρονα οι σχέσεις Ευρώπης-Τουρ-

κίας και η Κύπρος απειλούν την σημερινή κυβέρνηση, σημειώνουν πολιτικοί αναλυτές.

Εξάλλου η πρόσφατη σφοδρή κριτική κατά της πολιτικής της Αγκυρας στο Κυπριακό και στην ΕΕ από εμπειρογνώμονες, αρθρογράφους, πρώην διπλωμάτες και απόστρατους αξιωματικούς θέτει σε κίνδυνο τα θεμέλια του τουρκικού πολιτικού συστήματος και καθιστά σαφές ότι η σημερινή κυβέρνηση, αλλά και το σύστημα που την στηρίζει, δεν μπορούν πλέον να ανταποκριθούν στις ανάγκες που προβάλλει ο σύγχρονος κόσμος.

Όσοι υποστηρίζουν τις μεγάλες αλλαγές που θα απαγκιστρώσουν την Τουρκία από τον αναχρονισμό στον οποίο έχει περιέλθει, προσβλέπουν στην επικείμενη συνάντηση του Προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας κ. Γλαύκου Κληρίδη με τον κ. Ραούφ Ντενκτάς, ελπίζοντας ότι θα έχει κάποια θετικά αποτελέσματα για την διαδικασία επίλυσης του Κυπριακού.

«Η Αγκυρα πρέπει οπωσδήποτε να κρατήσει τον κ. Ντενκτάς στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων. Το αντίθετο θα πλήξει και την Τουρκία και την βόρειο Κύπρο», γράφει ο Ισμέτ Μπερκάν της Ραντικάλ.

Στη νέα παγκόσμια τάξη, και ειδικά μετά την 11η Σεπτεμβρίου, δεν ισχύει πια η λογική ότι η μη επίλυση του Κυπριακού αποτελεί λύση, επισημαίνει η Λεϋλά Ταβσάνογλου της Τζουμχουριέτ, εφημερίδας που συνήθως εκφράζει τις απόψεις των «σκληρών» του Κυπριακού. Όση συμβολική σημασία έχει για τους συντηρητικούς εθνικιστές το Κυπριακό, άλλη τόση αρχίζει διαστακτικά να έχει και για τους ευρωπαϊστές φιλελεύθερους, λένε πολλοί στην Τουρκία και επισημαίνουν ότι η επίλυση του Κυπριακού θα είναι ένα «πρώτο βήμα» της Τουρκίας στον σύγχρονο κόσμο του 21ου αιώνα.

Το αγροτικό και οι αγροτοπατέρες

του Αγροτιστή

Φιλοξενούμε το άρθρο παλαιού αγροτικού στελέχους και συνεταιριστή, που τραβηγμένος μερικά χρόνια τώρα από τη συνεταιριστική δραστηριότητα, εντούτοις μπορεί και παρατηρεί με νηφαλιότητα και με ευρύτητα τα συμβαίνοντα στον αγροτικό χώρο. Σεβόμενοι την επιθυμία του, κρατούμε την ανωνυμία του.

Οι νέες κινητοποιήσεις των αγροτών και οι απειλούμενοι αποκλεισμοί των εθνικών αρτηριών έφεραν στην καθημερινότητα τις συζητήσεις για τα προβλήματα των αγροτών.

ΑΣ ΘΥΜΗΘΟΥΜΕ ΤΑ ΠΑΛΙΑ...

Στη χώρα μας δυστυχώς δεν αντιμετωπίστηκε (στο διάστημα της μεταπολιτευτικής περιόδου από την οποία πολλά είχαμε αναμείνει) ποτέ σοβαρά το πρόβλημα της αγροτικής παραγωγής. Το πρόβλημα της Γεωργίας (με κεφαλαίο Γ) και το πρόβλημα της αγροτικής παραγωγής αντιμετωπίστηκε ως ζήτημα χειρισμού μιας συγκεκριμένης κατηγορίας πολιτών, στην καλύτερη περίπτωση «των ξωμάχων», και του πολιτικού οφέλους που θα μπορούσαν να προσποριστούν τα κόμματα.

Αξίζει να θυμηθούμε τους πειραματι-

σμούς και τις λαθροχειρίες που αποτολμήθηκαν την τελευταία εικοσαετία: από την παλιά και ξεχασμένη δήλωση του Ανδρέα Παπανδρέου μετά την επίσκεψή του στη Λ. Δ. της Ουγγαρίας ότι θα επιχειρήσει και η Ελλάδα την εισαγωγή των «επιτυχημένων σοβχόζ» έως τις πρόσφατες προσπάθειες του κ. Ανωμερίτη να συστήσει συνδρομητικά κανάλια για τους αγρότες· αλλά ευτυχώς «δεν πρόκαμε»! Να θυμηθούμε μήπως ότι ο πρώτος υπουργός των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ στο υπουργείο Γεωργίας ήταν ο σημερινός πρωθυπουργός κ. Κ. Σημίτης του οποίου η θητεία στο υπουργείο Γεωργίας ήταν μια μεγάλη αποτυχία: Αποτυχία ισόβαθμη με εκείνη του κ. Παρασκευά Αυγερινού στο υπουργείο Υγείας. Και ο μεν κ. Αυγερινός έκτοτε ασχολήθηκε επιτυχώς με τα εκλογικά συστήματα και μαγειρέματα αλλά ο κ. Σημίτης συνέχισε πειρα-

ματιζόμενος και σε άλλους τομείς της κυβερνητικής δραστηριότητας (υπουργεία Οικονομικών, Βιομηχανίας κ.λπ.).

Καλά, θα αναρωτηθείτε, δεν έγινε τίποτε αυτά τα χρόνια στον τομέα διαχείρισης των αγροτικών θεμάτων; Ναι, δεν έγινε τίποτε – και μάλιστα αν αναλογιστούμε ότι η χώρα έμπαινε στο νέο περιβάλλον της ΕΟΚ αρχικά ή, αν προτιμάτε, της ΕΕ σήμερα. Δεν έγινε τίποτε γιατί οι μαθητευόμενοι μάγοι της πολιτικής δεν κάθισαν να σκεφτούν πού πάμε και πού βαδίζει ο σύγχρονος κόσμος αλλά πώς θα εξασφαλίζουν κάθε τετραετία την επανεκλογή τους. Αντί να προβλέψουν το είδος και τις δυνατότητες της ελληνικής γεωργίας και τους τρόπους εναρμόνισής της στα νέα περιβάλλοντα, ασχολήθηκαν με την «αναδιοργάνωση» του συνεταιριστικού κινήματος!

Το συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα είχε μια παράδοση δεκαετιών με αγώνες σκληρούς αλλά και συστηματικής οργάνωσης από πρωτοπόρους και οραματιστές αγροτιστές. Και όμως αυτό το λαμπρό συνεταιριστικό κίνημα λεηλατήθηκε και αποσαθρωθήκε από τους αγροτοπατέρες που διόρισαν οι εκάστοτε υπουργοί των Αθηνών, οργανώνοντας ένα δίκτυο αργομίσθων στελεχών που κατέφαγαν τα κοινοτικά κονδύλια, αρχής γενομένης επί της υπουργείας του σημερινού πρωθυπουργού στο πρώτο υπουργείο Γεωργίας του ΠΑΣΟΚ.

ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Ποιο ήταν όμως το κυρίαρχο πρόβλημα που θα έπρεπε να αντιμετωπίσουν τα πολιτικά κόμματα αυτές τις χαμένες δεκαετίες; Παρασυρμένα(;) από την κούρσα που οδηγούσε το ΠΑΣΟΚ, αντί να στοχαστούν σοβαρά και μακροπρόθεσμα για το μέλλον των ελληνικών αγροτικών προϊόντων και τις δυνατότητες ανάπτυξης της αγροτικής και κτηνο-

τροφικής δραστηριότητας, επιδόθηκαν στο παιχνίδι απόκτησης ισχύος(;) στους αγροτικούς συνεταιρισμούς. Οι «αγρότες» και όχι η Γεωργία –που η πρόοδός της και ο εναρμονισμός της στις σύγχρονες συνθήκες θα προωθούσε και τα προβλήματα των αγροτών– αποτελέσαν τον κύριο στόχο των κομμάτων και των κυβερνήσεων. Και είδαμε τα αποτελέσματα: Κατέληξε μέλημα του υπουργού Γεωργίας να είναι η οργάνωση –ποιος ξέρει με τι ανταλλάγματα και προμήθειες παντός είδους– ενός συνδρομητικού καναλιού για τους αγρότες!

Αν σήμερα ξεσηκώνονται οι αγρότες της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας για τα καπνά και το βαμβάκι, ούτε σημερινό πρόβλημα είναι, ούτε οφείλεται σε ποδηγέτηση κάποιων συνεταιριστικών που αντιπολιτεύονται τον κ. Δρυ και την κυβέρνηση Σημίτη. Το πρόβλημα που προεβλήθη επαρκώς από τα ΜΜΕ είναι ένα μόνον από τα πολλά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας. Ήδη στην Καλαμάτα ξεσηκώθηκαν οι αγρότες: ούτε το βαμβάκι ούτε τα καπνά τους αφορούν. Υπάρχουν προβλήματα στα εσπεριδοειδή, στα οπωροκηπευτικά, στην αλιεία, την κτηνοτροφία. Προβλήματα που θα ανακύπτουν κάθε τόσο ανάλογα με τις πρωτοβουλίες που θα παίρνει ο εκάστοτε κύριος υπουργός στην Αθήνα ή η Κομισιόν στις Βρυξέλες.

Αυτό για το οποίο θα έπρεπε οι πολιτικοί μας να προβληματισθούν σοβαρά –σε συνεργασία με ερευνητικά ινστιτούτα και ειδικούς επιστήμονες– είναι οι δυνατότητες και οι απαιτήσεις που τίθενται στην ελληνική γεωργία. Διότι για τα νέα περιβάλλοντα θα έπρεπε οι πολιτικοί μας φωστήρες να προνοήσουν: Πόσο ευνοημένη θα μπορούσε να βγει η ελληνική γεωργία με την ποικιλότητα των καλλιεργειών που προκύπτει από το ιδιαίτερο και κάποτε ευνοϊκό κλίμα της πατρίδας μας. Στα νέα περιβάλλοντα και επειδή οι δυνατότητες παραγωγής της ελληνικής γεωργίας δεν είναι όπως λ.χ. εκείνης της Γαλλίας ή της Γερμανίας, θα έπρεπε να σκεφθούν τις ιδιαίτερες ποιότητες και τα διαφοροποιητικά είδη της ελληνικής γης.

Όμως πού τέτοια! Οι άνθρωποι είχαν να σκεφτούν σπουδαιότερα: την επανε-

κλογή τους και πώς θα δημιουργούσαν τα αφοσιωμένα διευθυντικά (τρομάρα τους!) στελέχη σε συνεταιρισμούς μαϊμούδες που θα απορροφούσαν προς ίδιον όφελος τα κοινοτικά κονδύλια. Για να πούμε και του στραβού το δίκιο, σε πολλές περιπτώσεις δεν υπήρχε δόλος· υπήρχε απλώς ασχετοσύνη. Αλλά αυτό δεν απαλλάσσει βεβαίως από τις ευθύνες όσους είχαν την πολιτική ευθύνη για τη διαχείριση των αγροτικών θεμάτων.

ΤΙ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΓΙΝΕΙ

Οι αγρότες που κινητοποιούνται αυτές τις ημέρες φαίνεται ότι έχουν αποδεσμευθεί από τις πρακτικές του παρελθόντος. Προχωρούν συνετά, συνδιαλέγονται με τον υπουργό, εξαντλούν κάθε μέσο πίεσης, αλλά φοβάμαι ότι αυτά δεν περνούν στα ώτα των υπουργών της Αθήνας. Οι υπουργοί θέλουν να κερδίσουν χρόνο, να πάρουν μιαν αναβολή οι κινητοποιήσεις, να περάσει κι αυτή η περίοδος των Χριστουγέννων χωρίς τον αποκλεισμό των εθνικών αρτηριών.

Αυτή τη φορά δεν θα επιχειρήσει η κυβέρνηση να χρησιμοποιήσει τα ΜΑΤ ως τρομοκράτες-σαιμποτέρ που κόβουν τα λάστιχα από τα τρακτέρ! Το έκαναν μια φορά, φοβούνται όμως να επαναλάβουν τέτοιους τραμπουκισμούς. Από την άλλη, οι αγρότες είναι πολύ δισταχτικοί στο να φτάσουν στα έσχατα: στους αποκλεισμούς των εθνικών οδών. Αν και κανείς στην εποχή μας δεν μπορεί μετά βεβαιότητας να προβλέψει τις όποιες εξελίξεις, είναι πολύ αμφίβολο να δούμε και πάλι αποκλεισμό των εθνικών οδών.

Αυτό όμως που έπρεπε να κάμουν τα πολιτικά κόμματα είναι να ξανασκεφθούν πάνω στο αγροτικό ζήτημα. Οι εποχές έχουν αλλάξει. Δεν είναι σήμερα λ.χ. ο αναδασμός το υπ' αριθμόν ένα πρόβλημα για την γεωργία. Είναι όμως πάρα πολλά τα προβλήματα που κυριολεκτικά μαστίζουν την ελληνική ύπαιθρο. Η ύπαιθρος πρέπει να ζήσει και πάλι. Και πρέπει να ευημερίσει. Δεν είναι για τα πανηγύρια που πρέπει να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας στην ύπαιθρο· δεν πρέπει για τα πανηγύρια να επιστρέψουμε στην ελληνική γη.

Στα νέα περιβάλλοντα η συμμετοχή του έλληνα αγρότη επιβάλλεται να κα-
ταστεί ουσιαστική. Τους αγρότες δεν

πρέπει να τους θυμόμαστε μόνον όταν κλείνουν τα περάσματα των εθνικών οδών, ούτε και να τους αλλοτριώνουμε με ευκαιριακές επιδοτήσεις και παροχές ή τις γυάλινες χάντρες «συνδρομητικών καναλιών». Θα ήθελα να κλείσω αυτό το πολύ σύντομο και επίτηδες γενικό σημείωμα με το ερώτημα: Έχουν σκεφθεί οι ατσίδες της πολιτικής ζωής πώς θα αξιοποιήσουν και θα ενσωματώσουν τους οικονομικούς μετανάστες, που είτε έτσι είτε αλλιώς έχουν κατακλύσει την ελληνική ύπαιθρο; Βέβαια οι κατά καιρούς αυθαιρεσίες των λιγοστών(;) ακόμη κατοίκων της υπαίθρου δεν μπορεί να είναι η λύση ή η διέξοδος. Ούτε μέτρα όπως η «αστυνόμευση» και οι μεθοριακοί φρουροί.

Τα ψόφια άλογα στον δρόμο

Τον πατέρα μου που είναι αγρότης αν τον ρωτήσεις πόσους ίππους βγάζει το τρακτέρ του απαντάει πάντα στερεότυπα: «Όταν το πήρα ήταν καμιά εκατοστή, βγάλε πέντε-έξι που ψοφάνε κάθε χρόνο δεκαπέντε χρόνια τώρα, τι μένει;». Φαντάζομαι πως με την ίδια πικρή ειρωνεία θα αναφέρονται στην κατάστασή τους και χιλιάδες άλλοι αγρότες σαν τον πατέρα μου. Και όχι μόνο για τα τρακτέρ τους, αλλά και για την οικονομική τους κατάσταση, την ηλικία τους, τις δυνάμεις που τους έχουν απομείνει, τις καλές σοδειές που δεν έρχονται, τα χρέη τους στην Αγροτική Τράπεζα, την πολιτική της κυβέρνησης, το μέλλον... Γιατί τα λέμε όλα αυτά; Γιατί όπου νά 'ναι θα τελειώσει η υπομονή τους και θα βγουν στους δρόμους και θα κλείσουν την εθνική. Και τότε θα σπεύσουν τα κανάλια για να μας ενημερώσουν και να ανανεώσουν τον θυμό μας για κάποιους που μας ταλαιπωρούν χωρίς να φταίμε. Το κατάλληλο μοντάζ, η προσεγμένη επιλογή των γωνιών λήψης, η υπερπροβολή γραφικών ή και ακραίων συμπεριφορών μπορούν να στρεβλώσουν την πραγματικότητα. Και επειδή δεν μπορείς να απαγορεύσεις σε κανέναν να θυμώνει επειδή ταλαιπωρείται, ας τον ενημερώσουμε τουλάχιστον πως ό,τι δει και ό,τι ακούσει αφορά κυρίως μερικές χιλιάδες φουκαράδες και όχι τίποτα εκατομμυριούχους τσιφλικάδες.

K.N.

Η (αντι)δεξιά «ξιφούλκηση» του Γραμματέα του ΠΑΣΟΚ

του Αλέκου Τζιόλα

Η πρόσφατη πολιτική σύγκρουση μεταξύ Λαλιώτη και Μητσοτάκη φαίνεται πολύ φυσιολογική. Ο καθένας τους υποτίθεται ότι ανήκει σε διαφορετικό ιδεολογικό χώρο και αυτό οφείλει να το δηλώνει, για να διενεργεί την περιχαράκωσή του και να περιφρουρεί τους ψηφοφόρους του. Ιδιαίτερα όταν πρόκειται για οικονομικά σκάνδαλα, έχει χρέος ο καθένας τους να «κατακεραυνώνει» με τις καταγγελίες τον αντίπαλό του.

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΧΩΡΙΣΤΙΚΟΥ

Χωρίς να υποτιμούμε την πολιτική σημασία τέτοιων καταγγελιών, εφόσον είναι τεκμηριωμένες, για μας προέχει ν' ακούσουμε από τον Γραμματέα του ΠΑΣΟΚ τις ιδεολογικές διαφορές που έχουν με τον κ. Μητσοτάκη και τη Νέα Δημοκρατία γενικότερα. Όταν όμως δεν προβάλλονται τέτοιες, οι καταγγελίες αυτού του είδους έρχονται να παίξουν το ρόλο της υποκατάστασής τους και μοιάζουν με προσπάθεια χάραξης πλαστών διαχωριστικών ανάμεσα στα δύο κόμματα, σε μια στιγμή μάλιστα που η ιδεολογική τους ταύτιση ομολογείται ολοένα και πιο ρητά.

Επειδή δε η πολιτική ιστορία του προσώπου που καταγγέλλεται είναι γνωστή, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο Γραμματέας του ΠΑΣΟΚ, όταν καταγγέλλει τον κ. Μητσοτάκη για χρηματισμό, δεν κάνει τίποτα περισσότερο από το να «κομίζει γλαύκα εις Αθήνας». Γιατί αυτό μάς το έχει πει ο ίδιος ο κ. Μητσοτάκης έμπρακτα από το '65. Ποιος δεν το γνωρίζει; Αφού και η Νέα Δημοκρατία, που τον έχει επίτιμο πρόεδρό της, τον «φέρει» ως ένα από τα πλέον επαχθή βαρίδιά της. Το ίδιο θέμα άλλωστε ήρθε στο πολιτικό προσκήνιο πριν οχτώ χρόνια. Ανά οχτώ τέρμινα δηλαδή αυτό θα ανακυκλώνεται;

Ωστόσο το πρόβλημα που αναδύεται μέσα από την προκείμενη αντιπαράθεση είναι εντελώς άλλο από την «κόμηση» διπλής «γλαύκας». Ο κ. Λαλιώτης,

σαν Γραμματέας του κόμματος πλέον, έχει την ευθύνη να εντοπίζει και να προβάλλει τα ιδεολογικά διαφοροποιητικά στοιχεία μεταξύ της πολιτικής του δικού του κόμματος και της πολιτικής της Νέας Δημοκρατίας. Επειδή όμως αυτά έπαυσαν να υπάρχουν, εξαναγκάζεται να ανάγει σε ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στα δύο κόμματα ένα παρωχημένο οικονομικό σκάνδαλο, ξεχνώντας τουλάχιστον ότι και η άλλη πλευρά μπορεί να κάνει ανάλογη καταγγελία –κι έχει κάνει ήδη– καθώς διαθέτει, λέει, «ράμματα για τη γούνα» του κ. Λαλιώτη κατά τη θητεία στο ΥΠΕΧΩΔΕ. Ας πούμε όμως ότι εμείς δεν είμαστε υποχρεωμένοι να πιστέψουμε την άλλη πλευρά. Αλλά αν για παράδειγμα κριθεί ο κ. Λαλιώτης με κλασικά κριτήρια για το έργο που επιτέλεσε ως υπεύθυνος του Εθνικού Κτηματολογίου, όπου έχουμε να κάνουμε με αδιαμφισβήτητα βαριές παραλείψεις, τότε η εμπιστοσύνη μας προς το πρόσωπό του κλονίζεται κι αδυνατούμε πλέον με τα ίδια κριτήρια πάντα να τον θεωρούμε άμεμπτο.

Αλλά το πραγματικό πρόβλημα για μας δεν είναι ούτε αυτό, κατά πόσο δηλαδή ο κ. Λαλιώτης δεν είναι αξιόμεικτος σε θέματα διαχείρισης δημόσιου χρήματος, αλλά πόσο η πολιτική που εφαρμόζει είτε ο ίδιος είτε το κόμμα του χρόνια τώρα διαφοροποιείται ιδεολογικά από εκείνη του «ιδεολογικού» τους αντιπάλου.

ΜΙΑ ΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΑΥΤΙΣΗΣ

Ας μην εξετάσουμε τη γενικότερη συγγένεια μεταξύ των δύο οικονομικών πολιτικών, όπου το ΠΑΣΟΚ φαίνεται να εφαρμόζει ετεροχρονισμένα κάπως την πολιτική της Δεξιάς, ούτε τον ακραίο δεξιό χαρακτήρα κάποιων νομοθετικών ρυθμίσεων που μπόρεσε να ψηφίσει, επειδή είχε προεξοφλημένη την κοινωνική αδράνεια –ενώ η Δεξιά αυτό δε θα μπορούσε να το κάνει λόγω των συνακόλουθων αντιδράσεων– κι ας δούμε μόνο τις πολύ πρόσφατες δηλώσεις του κ. Μητσοτάκη και του κ. Λαλιώτη στο μέγα θέμα της τρομοκρατίας και της συμπαράταξης ή μη με τους συμμάχους μας τους Αμερικανούς. «Είμαστε όλοι Αμερικανοί», δήλωσε ο κ. Μητσοτάκης κι εννοούσε, πιστεύουμε, ότι είμαστε όλοι οι Έλληνες υπέρ των Αμερικανών. Δε θα συζητήσουμε πόσο αποκλίνει από την πραγματικότητα είτε η ρήση του στην κυριολεξία της είτε η ερμηνεία που εμείς δίνουμε. Μόνο η κατεύθυνση του φρονήματος μας απασχολεί. Ο κ. Λαλιώτης έκανε επίσης δηλώσεις για το ίδιο θέμα, με τις οποίες μας καλούσε σε συμπαράταξη με τους συμμάχους μας τους Αμερικανούς.

Επομένως η κατεύθυνση του φρονήματος κι εδώ είναι ίδια και ως προς αυτό με βάση τη σημειολογία των δηλώσεων δεν υπάρχει καμιά ουσιαστική διαφορά μεταξύ τους. Βέβαια υπάρχουν θέματα στα οποία είναι θεμιτό να συγκλίνουν οι απόψεις δύο πολιτικών

αντιπάλων. Ετούτο όμως το θέμα, επειδή είναι βαθιά ιδεολογικό, δεν επιτρέπει, πιστεύουμε, τέτοιες συγκλίσεις, εκτός εάν αρθούν οι ιδεολογικές διαφορές. Επιπλέον η θέση του κ. Μητσοτάκη είναι τελείως σύμφωνη τόσο με την πολιτική του ιδεολογία όσο και με τη στάση υποτέλειας που ανέκαθεν τηρούσε απέναντι στους Αμερικανούς. Είναι επομένως φυσιολογικότατο να παίρνει ο κ. Μητσοτάκης αυτή τη θέση. Δεν είναι όμως καθόλου φυσιολογικό να διατυπώνει την ίδια θέση ο κ. Λαλιώτης. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει ιδεολογική μεταπήδηση και συνεύρεσή του στον ίδιο ιδεολογικό χώρο με τον άσπονδο «ιδεολογικό» του αντίπαλο.

Υπάρχουν όμως και άλλα παράταιρα που πρέπει να παρακάμψει ο κ. Λαλιώτης για να συμπαράταχθεί με τον κ. Μητσοτάκη. Πρέπει ν' αναιρέσει τον εαυτό του που κατά τις μέρες του Πολυτεχνείου εκραύγαζε «έξω οι Αμερικάνοι». Τι από όσα αντιπροσώπευε τότε η Αμερική έπαυσε σήμερα ν' αντιπροσωπεύει, ώστε να δικαιολογείται η εκ διαμέτρου αντίθετη στάση; Το οικονομικοπολιτικό σύστημα, την ευθύνη της για την επιβολή της δικτατορίας στην Ελλάδα ή την υπαιτιότητά της για την τουρκική απόβαση στην Κύπρο και την κατάληψη του βόρειου τμήματός της; Κι αν ακόμα η Αμερική είχε δώσει λύσεις στα εθνικά προβλήματα που μας έχει δημιουργήσει, πάλι δε θα έπρεπε να εκληφθεί ως φίλος ή ευεργέτης.

Επίσης παράταιρο είναι να μιλάει κάποιος, ενώ δεν είναι αρμόδιος. Υπάρχουν άλλοι στην κυβέρνηση που έχουν την αρμοδιότητα να εκφράζουν τις θέσεις της. Γιατί λοιπόν ο κ. Λαλιώτης, ενώ είναι αναρμόδιος, προέβει σ' αυτές τις δηλώσεις;

Προσωπικά, ας μου επιτραπεί η διακινδύνευση, υποψιάζομαι δύο λόγους, χωρίς να είμαι περισσότερο βέβαιος για τον έναν ή για τον άλλον. Ο πρώτος είναι ότι έγινε μετά από εντολή της Αμερικής. Φαίνεται πως ζήτησε η ίδια να κάνει δηλώσεις συμπαράταξης μαζί της, εκτός από τους εκφραστές της κυβέρνησης, και ο «αριστερός» του κόμματος. Ο δεύτερος λόγος που υποψιάζομαι είναι η εξυπηρέτηση μιας αγνής κατά τα άλλα σκοπιμότητας, η πρόθεση του κ. Λαλιώτη να διαλύσει κάθε υποψία που του καταλογίζει κάποια σύνδε-

σή του με τη δική μας τρομοκρατία. Διαφορετικά δεν εξηγούνται αυτά τα παράταιρα που γίναν εκ μέρους του.

Αλλά οι λόγοι που ώθησαν τον κ. Λαλιώτη να κάνει τις σχετικές δηλώσεις δε μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα. Είναι για μας αρκετό που δείχνει με τις δηλώσεις του τη συνέπειά του είτε απέναντι στη δεξιά πολιτική που ενστερνίζεται πλέον είτε απέναντι στη στήριξη της δεξιάς ιδεολογίας (και του κ. Μητσοτάκη προσωπικά), που με ανάλογη συνέπεια και «γενναιοδωρία» προσφέρει το κόμμα του επί χρόνια.

Είναι δε η στήριξη αυτή τόσο σημαντική, ώστε να έχει βάση ο ισχυρισμός ότι το ΠΑΣΟΚ υπηρέτησε τη δεξιά ιδεολογία περισσότερο απ' ό,τι η ίδια η Δεξιά ως κόμμα, γιατί κατόρθωσε αυτό που εκείνη ποτέ δε θα μπορούσε να κατορθώσει, να στρέψει δεξιά έναν ολόκληρο λαό—οι λαοί, φαίνεται, ακολουθούν τους ηγέτες τους και στις λιποταξίες—και να προσδώσει στην ιδεολογία της καθολικό σχεδόν λαϊκό έρεισμα. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι επί κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ ανέβασε η Δεξιά τα ποσοστά της σε υψηλά επίπεδα, όπως επίσης επί των ημερών του αναδείχθηκε ο κ. Μητσοτάκης, που ήταν πολιτικά νεκρός εξαιτίας των Ιουλιανών, πρωθυπουργός της χώρας. Και πώς δε θα συνέβαινε αυτό, όταν το σύμβολο της αποστασίας έχει υπερκεραστεί από το ΠΑΣΟΚ με την ιδεολογική του μεταστροφή, η οποία επιπρόσθετα περιείχε στα υποσύνολά της και τη μετεξέλιξη αυτού του πολιτικού φορέα σε αποδέκτη αποστασιών οποιασδήποτε προέλευσης; Ίσως μάλιστα η έμμεση υπηρέτηση της Δεξιάς εκ μέρους του, η εξώθηση δηλαδή των Ελλήνων προς τα δεξιά εξαιτίας των παθολογικών συμπτωμάτων που εμφάνισε ως κόμμα και ως κυβέρνηση, υπήρξε πιο αποφασιστική απ' ό,τι η άμεση υπηρέτηση, ο ενστερνισμός δηλαδή της ιδεολογίας της Δεξιάς και η μακροχρόνια πιστή εφαρμογή της εκ μέρους του.

ΜΟΙΡΑΙΑ Η ΟΛΙΣΘΗΣΗ

Καθώς έτσι λοιπόν έχουν τα πράγματα, ο Γραμματέας του ΠΑΣΟΚ, που έχει τη σχετική ευθύνη, αδυνατεί να εξεύρει ιδεολογικές διαφορές και ως εκ τούτου είναι υποχρεωμένος να προσφεύγει σε «ανιδεολογικές» διαφοροποιήσεις, που τον κάνουν να δείχνει

συγγένεια με το απαρχαιωμένο πια φαινόμενο του «κουτσογιωργισμού», συγγένεια που είχε διαφανεί πολύ προγενέστερα. Παραθέτω απόσπασμα από κείμενο του '88 που αφορούσε τη διερεύνηση του πολιτικού λόγου του κ. Λαλιώτη. «Κι ενώ λοιπόν το ΠΑΣΟΚ θά 'πρεπε να είχε περάσει στην πολιτική ιστορία και μεταφερμένο στο εργαστήριο της πολιτικής παθολογίας ν' αποτελεί αντικείμενο μελέτης της—γιατί πια μόνο παθολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει—εξακολουθεί, εξαιτίας των παραπάνω λόγων, να παίζει καθοριστικό ρόλο στην πολιτική ζωή και ν' αποτολμά, μέσα σε μια κατάσταση καθολικού εκφυλισμού του, την αναγέννησή του, βασισμένη σε φαντασιωμένο λόγο. Για τους ίδιους λόγους πάλι το φαινόμενο “κουτσογιωργισμός” παραμένει ακόμη “εν ζωή”, παρόλο που εξαιτίας της υπεργερίας του δεν το παίρνει κανείς στα σοβαρά παρά μόνο το δημοσιογραφικό ομολόγό του. Αλλά και η κάθε ανανεωμένη έκφρασή του (εννοούσαμε τον κ. Λαλιώτη), ιδιαίτερα αυτή που είναι τόσο ανανεωμένη, ώστε να μη δείχνει σε κανένα σημείο τη συγγένεια μαζί του, θα προβάλλει στην πολιτική σκηνή με αξιώσεις βιωσιμότητας, όσο οι ίδιοι λόγοι θα βρίσκονται σε ισχύ» (Ελευθεροτυπία 16/8/88).

Το μέγα τελικά ερώτημα που τίθεται με αφορμή την πολιτική αντιπαράθεση Λαλιώτη-Μητσοτάκη είναι: Πώς ένας αριστερός με χαρακτηριστικά διανοούμενου μετεξελέγχθηκε σε έξοχα αναπαλαιωμένο «κουτσογιωργισμό»; Όπως ακριβώς επί χρόνια, θα μπορούσε ν' απαντήσει κάποιος, επέτρεπε την εκκόλαψη αυτού του φαινομένου, καθώς και του «αυριανισμού», στον κόρφο του κόμματός του. Είναι τελείως φυσικό επομένως να κάμνει χρήση του προϊόντος της εκκόλαψής του και ο ίδιος. Όταν εξάλλου η μια υπόκρυψη φέρνει την άλλη, η όρθια στάση γίνεται γυρτή. Και ο κ. Λαλιώτης είναι υποχρεωμένος να μας «αποδεικνύει» σε κάθε «δράξιμο» της ευκαιρίας ότι η γυρτή στάση είναι η όρθια.

Ύστερα λοιπόν από αυτήν την πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ Λαλιώτη και Μητσοτάκη τώρα ξέρουμε σε τι διαφέρει ένας νόθος δεξιός από έναν γνήσιο. Στην προσπάθεια που κάνει ο πρώτος να διαφοροποιηθεί από αυτό που είναι.

Στρατής Τσίρκας: «Κι εγώ αισθανόμουν

Αν και το ευρύτατα γνωστό και σε αρκετές γλώσσες μεταφρασμένο έργο του Στρατή Τσίρκα ήδη κατέχει περίοπτη θέση στα ελληνικά γράμματα, ο κορμός της κριτικής που ως τώρα καταπιάστηκε αποκλειστικά μ' αυτό, παραμένει μάλλον ισχνός σε σχέση με τη σημασία του. Παρόλο που το έργο του Τσίρκα απασχόλησε δεκάδες κριτικών, διδάχτηκε και διδάσκεται σε αρκετά ελληνικά κι ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, επηρέασε, κατά προσωπική ομολογία, αρκετούς μυθιστοριογράφους της μεταπολίτευσης και διαβάζεται τόσο πλατιά όσο οι δημοφιλέστεροι σημερινοί συγγραφείς, μια πρωτογενής μελέτη για το σύνολο του έργου του δεν έχει ως τώρα εκδοθεί. Αυτό το «έλλειμμα κριτικής», αν θα το λέγαμε έτσι, φαντάζει ακόμα μεγαλύτερο λαμβάνοντας υπόψη τον πολύπλευρο χαρακτήρα του έργου αυτού, το οποίο, αρχίζοντας από την ποίηση, το διήγημα και την κριτική, και φτάνοντας ως το μυθιστόρημα, τη μετάφραση και τη δημοσιογραφία, σημαδεύει με τρόπο πολύ ξεχωριστό την υπόλοιπη σύγχρονη ελληνική γραμματεία.

Ο Στρατής Τσίρκας (Κάιρο 1911-Αθήνα 1980) δεν κατηγοριοποιείται εύκολα μέσα στην εξέλιξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Αν και διαφορετικά από τον Καβάφη, που απέσπασε το μεγαλύτερο μέρος του κριτικού του έργου με δύο βιβλία, *Ο Καβάφης και η Εποχή του* (1958) και *Ο Πολιτικός Καβάφης* (1971), ο Τσίρκας μπαίνει κι αυτός στα ελληνικά γράμματα όντας τρεις φορές πρόσφυγας. Περισσότερο ίσως απ' τον Καβάφη είναι δεμένος με την Αίγυπτο που τη θεωρεί πατρίδα του, «γιατί με τρέφει και με σκέπει σα μητέρα», όπως έγραψε στην πρώτη ποιητική του συλλογή, *Οι Φελλάχοι* (1937). Λιγότερο ίσως από τον Καβάφη, ο Τσίρκας δεν κατατάσσεται ούτε κι αυτός εύκολα στη αντίστοιχη «γενιά του». Αν και «σχεδόν συνομήλικος του Θεοτοκά», όπως παρατηρεί ο Mario Vitti, κι αισθητικά δεμένος με τον άλλο μεγάλο εκπρόσωπο της «Γενιάς του '30», τον Σεφέρη, ο Τσίρκας βρίσκεται μάλλον πλησιέστερα στη μεταπολεμική πεζογραφία και μάλιστα, εξαιτίας του κορυφαίου μυθιστορηματικού του έργου, την τριλογία *Ακυβέρνητες Πολιτείες* (1960-1965), θεωρείται μάλλον κοντινότερος προς τους πεζογράφους της μετεμφυλιακής περιόδου. Τέλος, όπως και ο Καβάφης, υπήρξε κι αυτός στιγματισμένος με την καχυποψία μίας ανορθοδοξίας, όχι έμφυλης, αλλά αμιγώς ιδεολογικής: στο μεγαλύτερο μέ-

ρος της ζωής του υπήρξε ένας μαχητικός κομμουνιστής, ανάμεσα στα γνωστά στελέχη του ΚΚΕ Αιγύπτου, κι από τους πρωτεργάτες των γεγονότων του Απρίλη του 1944, που οδήγησαν στο Κίνημα των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή. Αλλά και τότε ακόμα δεν έπαψε να είναι πάντα ένας ατίθασος κι αντιδογματικός κομμουνιστής, ο οποίος διαρκώς παρέκκλινε απ' την κομματική «γραμμή» έως ότου, εξαιτίας της τέχνης του, υπέστη ιδεολογικό διωγμό και την οριστική του διαγραφή το 1961 από το κόμμα.

Αν και βαθύτατα ενταγμένος στον κοινωνικό περίγυρό του, ο Τσίρκας, όπως φαίνεται, δεν έπαψε ποτέ να νοιώθει και ο ίδιος πως η προσφυγική καταγωγή του ως γόνος Χιωτών μεταναστών στην Αίγυπτο, ήταν μια ιδιότητα που τον καθόριζε κοινωνικά και διανοητικά. Έτσι, όταν στην τελευταία δημόσια ομιλία του, το Μάρτιο του 1979 στην Αθήνα, μίλησε για την «ψυχολογική, συναισθηματική μου ταύτιση με τον κόσμο της προσφυγιάς», δεν ερχόταν ξαφνικά, εκ των υστέρων, να παρουσιάσει μια πρωτόγνωρη σκοπιά για τον τρόπο με τον οποίο έβλεπε τον ίδιο τον εαυτό του και το έργο του. Ήδη από την έκδοσή τους, οι *Ακυβέρνητες Πολιτείες* μάς δόθηκαν ως «πολιτείες της προσφυγιάς», γύρω από δύο στίχους του Σεφέρη για την Ιερουσαλήμ: «...αυτό, όταν το διάβασα», είπε αργότερα ο Τσίρκας, «με βοήθησε να δω το Σεφέρη... [αλλά και] τον εαυτό μου πρόσφυγα στα Ιεροσόλυμα και την προσφυγιά της Ευρώπης». Και πράγματι, όλοι οι χαρακτήρες της πανσιόν της *Λέσχης* είναι πρόσφυγες απ' τον ξεριζωμό του Δεύτερου Πολέμου, όπως είναι επίσης και οι Χιώτες μετανάστες της Αλεξάνδρειας από τη *Νυχτερίδα*, η οικογένεια του Αντουάνου, ο οποίος χτίζει όχι σπίτι, μα παράγκα, και επαναλαμβάνει επιγραμματικά τα λόγια ενός βεδουίνου: «Βάλτε το καλά στο κακάρι σας. Μουσαφιρέοι είσαστε. Ο λαός αυτός ξύπνησε και γυρεύει να γίνει αφέντης στο σπίτι του». Όμως κι ο «άλλος Καβάφης» που πάσχισε να μας παρουσιάσει ο Τσίρκας λίγα χρόνια πρωύτερα, πάλι από την ίδια αυτή σκοπιά του πρόσφυγα είναι προσεγγισμένος: «Βλέποντας το Σεφέρη πρόσφυγα στα Ιεροσόλυμα» να γράφει τη μελέτη του για τον Καβάφη «μπόρεσα να πιάσω το πνεύμα» του Αλεξανδρινού ποιητή, θα πει επίσης σ' εκείνη την τελευταία του ομιλία στην Αθήνα. Κι όπως τους είδε και τους δυο, αλλά μαζί μ' αυτούς επίσης και τον Έρασμο, τον «αιώνιο

πρόσφυγας»

εξόριστο» της Αναγέννησης τον οποίο μετάφρασε στη δημοτική, έτσι θα πει επιπλέον και για τον ίδιο τον εαυτό του: «κι εγώ αισθανόμουν πραγματικά πρόσφυγας... Οι σχέσεις μου με το πνεύμα, τον κόσμο της προσφυγιάς είναι πολύ έντονες... Έτσι μπορώ κι εμπνέομαι».

Στο έργο του Στρατή Τσίρκα αφιερώθηκαν πρόσφατα δύο τριήμερα συνέδρια, το πρώτο στην Αθήνα, στις 3-5 Νοεμβρίου 2000, και το δεύτερο στην Αλεξάνδρεια και στο Κάιρο της γενέτειράς του Αιγύπτου, στις 26-28 Μαρτίου 2001, υπό την αιγίδα του λογοτεχνικού συμποσίου «Καβάφεια». Στις εργασίες των συνεδρίων αυτών παρουσιάστηκαν συνολικά κοντά στις πενήντα ανακοινώσεις κριτικών και φιλολόγων, αποδεικνύοντας έτσι εύγλωττα πόσα έχει να πει ακόμα η κριτική για έναν συγγραφέα που, αν και πολύ οικείος σ' ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό, ακόμα, καθώς φαίνεται, χρειάζεται να μας γίνει βαθύτερα γνωστός.

Το σημερινό αφιέρωμα του *Αντί* στον συγγραφέα των *Ακυβέρνητων Πολιτειών*, που γίνεται με αφορμή το δεύτερο από τα συνέδρια αυτά, είναι, αντίστοιχα, το δεύτερο που γίνεται πρόσφατα από το περιοδικό, μετά το περσινό του τεύχους της 29ης Δεκεμβρίου 2000. Η πλειονότητα των άρθρων αποτελεί επεξεργασμένη μορφή των πρωτότυπων προφορικών ανακοινώσεων που ακούστηκαν στην Αλεξάνδρεια και το Κάιρο στο πλαίσιο των «Καβαφείων»: κάποια άλλα αποτελούν συμπληρωματικές εκδοχές των ανακοινώσεων του συνεδρίου της Αθήνας: τέλος, θησαυρίζεται από τον Μ. Στεφανίδη ένα κείμενο του Καβάφη που ο Τσίρκας αναδημοσίευσε στη *Νέα Εστία* το 1960, σχετικό με τα Ελγίνεια Μάρμαρα. Πρόκειται για μια συμβολή που εντάσσεται στη γενικότερη προσπάθειά μας να βοηθήσουμε, πάντοτε μέσα από νέες προσεγγίσεις κι αναγνώσεις, σε μια καλύτερη γνωριμία των αναγνωστών με σημαντικά έργα της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας, που συνεχίζουν ν' αποτελούν μέρος της ζωντανής πολιτισμικής κληρονομιάς μας.

Για τη γενναιόδωρη στήριξή τους στην προετοιμασία του αφιερώματος αυτού, επιθυμούμε να εκφράσουμε τις θερμές ευχαριστίες μας στη σύζυγο του συγγραφέα κ. Αντιγόνη Χατζηανδρέα καθώς και στον κ. Παύλο Μαλουκάτο και τη σύζυγό του, την αδερφή του συγγραφέα, κ. Αλεξάνδρα Μαλουκάτου, που δυστυχώς χάσαμε αυτό το καλοκαίρι.

Αλέξανδρος Καζαμίας

Γράμμα από την Αλεξάνδρεια

της Alix MacSweeney

Η Αλεξάνδρεια είναι η πόλη της φαντασίας – αδύνατο ν' αγνοήσεις τη βοή των φαντασμάτων. Για τους Ευρωπαίους η πόλη αυτή είναι στοιχειωμένη κυρίως μέσα από τη λογοτεχνία, από τον Shakespeare ως τον Durrell – αλλά προπάντων μέσα από τον Καβάφη. Στο διαμέρισμα του Καβάφη στην οδό Sharm El-Sheikh, κάποτε 10 Rue Lepsius και σήμερα μουσείο, υπάρχει μια αίθουσα αφιερωμένη στον Στρατή Τσίρκα, τη μεγάλη μορφή των Αλεξανδρινών ελληνικών γραμμάτων ύστερα από τον Καβάφη. Αυτός ήταν το θέμα του φετινού Συμποσίου «Καβάφεια», που διοργανώθηκε με τη στήριξη του Ιδρύματος Ελληνικού Πολιτισμού. Ο Τσίρκας, ψευδώνυμο του Γιάννη Χατζηανδρέα, συνάντησε και συνομίλησε με τον Καβάφη, κι έγραψε εκτεταμένα γι' αυτόν. Ένα βιβλίο που δίχασε τις γνώμες, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, πάνω στη σύνδεση σύγχρονων περιστατικών με ποιήματα που δήθεν αφορούν την ιστορία της αρχαιότητας, και το οποίο απέσπασε το Κρατικό Βραβείο Βιογραφίας το 1959. Στην αίθουσα αυτή βρίσκεται και μια φωτογραφία του Τσίρκα με το Νίκο Καββαδία, το ναυτικό-ποιητή που υπήρξε ένας απ' τους στενούς του φίλους.¹ Υπάρχει ακόμα κι ένα αντίτυπο της έκκλησης που έγραψε ο Τσίρκας μαζί με το ζωγράφο Μένη Αγγελόπουλο και το γιατρό Ηρακλή Μάσχα προς τους διανοούμενους της Βρετανίας και της Γαλλίας, επιχειρώντας να αποτρέψει μια βίαιη αντίδραση ενάντια στην εθνικοποίηση του Καναλιού του Σουέζ από τον Νάσερ το 1956.

Η Alix Mac Sweeney είναι τακτική συνεργάτης της επιθεώρησης *Times Literary Supplement (TLS)* του Λονδίνου. Μία συντομευμένη έκδοσή του παρόντος κειμένου δημοσιεύτηκε στο *TLS* της 12ης Οκτωβρίου 2001, σ. 15.

Το αριστούργημα του Τσίρκα είναι η τριλογία *Ακυβέρνητες Πολιτείες*. Ο τίτλος προέρχεται από τους στίχους του Γιώργου Σεφέρη «Ιερουσαλήμ, ακυβέρνητη πολιτεία, Ιερουσαλήμ, πολιτεία της προσφυγιάς». Τοποθετημένο στα χρόνια του β' παγκοσμίου πολέμου στα Ιεροσόλυμα (*Η Λέσχη*), στο Κάιρο (*Αριάγνη*) και στην Αλεξάνδρεια (*Η Νυχτερίδα*), πρόκειται για ένα έργο υψηλών αξιώσεων, σε ύφος πειραματικού μοντερνισμού, το οποίο συνδυάζει έναν πολυμελή θίασο χαρακτήρων με μια αίσθηση της ιστορικής ροής, την αδιαχώριστη συσσώρευση της δύναμης των γεγονότων που έμελλε να καταστήσει τον ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο αναπόφευκτο. «Ό,τι προκύπτει είναι κάτι που δεν το θέλησε κανείς», λέει το απόσπασμα απ' τον Engels που αποτελεί την εισαγωγική επιγραφή του τρίτου τόμου.

Γόνος μιας απλής οικογένειας Ελλήνων, ο Τσίρκας μεγάλωσε στη συνοικία του Αμπντίν στο Κάιρο, που τα δαιδαλώδη και στενά σοκάκια της έμελλε να συντελέσουν τη σκηνογραφία του σπιτιού της Αριάγνης –βασισμένο στο οικογενειακό του σπίτι– μέσα στο ομώνυμο μυθιστόρημα. Ανήμπορος να επωμιστεί τα έξοδα μιας ανώτερης παιδείας, κι αναλαμβάνοντας τη στήριξη της οικογένειάς του ήδη από τα δεκαοκτώ, άρχισε να εργάζεται ως λογιστής, κι αργότερα ως διευθυντής ενός εργοστασίου εκκοκκισμού του βαμβακιού στην Άνω Αίγυπτο. Η σχετική αυτή απομόνωση όμως δεν πτόησε διόλου το αδηφάγο πνεύμα του Τσίρκα, μήτε και το πάθος του για τη λογοτεχνία. Διάβαζε πλατιά, όχι μονάχα σύγχρονους Έλληνες μυθιστοριογράφους και ποιητές, συμπεριλαμβανομένων βεβαίως του Καβάφη και του Σεφέρη, αλλά και απ' την ευρωπαϊκή κι αμερικανική λογοτεχνία: μεταξύ άλλων τον William Faulkner, τη Virginia Woolf, τον James Joyce, τον André Malraux, την Elsa Triolet, το Garcia Lorca και τον T.S. Eliot, εργαζόμενος πάνω σε μεταφράσεις ως μέσο για την πλησιέστερη μελέτη των συγγραφέων που θαύμαζε – μια πρακτική που συνεχίστηκε σε όλη του τη ζωή. Συνάμα δημοσίευε διηγήματα, ποιήματα, κριτικές κι ακόμα ένα μυθιστόρημα (που αργότερα εξαφάνισε). Η επαφή του με τους φελάχους που δούλευαν τις βαμβακοφυτείες επικύρωσε τη συμπάθειά του για τους απλούς ανθρώπους, «ανεκτικοί, φιλόξενοι, πρόσχαροι και γενναιόδωροι», καθώς και για τους φτωχούς των πόλεων ανάμεσα στους οποίους μεγάλωσε.

Στο Συμπόσιο, ο Παναγιώτης Μουλλάς, που γνώρισε καλά αργότερα τον Τσίρκα στην Αθήνα, μίλησε για τα θερμά αισθήματα με τα οποία απεικόνισε τα τοπία και τους ανθρώπους της Αιγύπτου, τόσο στους *Φελλάχους*, την πρώτη ποιητική του συλλογή (1937), όσο και στο υπόλοιπο έργο του, προπάντων δε μέσα από την αμέριστη ανθρωπιά της Αριάγνης απέναντι στον Άραβα γείτονά της, τον Γιούνες, και στο παιδί του, το αλητάκι Ναμπουλιόν. Άλλος ένας στενός του φίλος, ο κυπριακής καταγωγής Καϊρινός Σοφιανός Χρυσοστομίδης, που πρωτογνωρίστηκε με τον Τσίρκα το 1942, μας έδωσε χα-

ρακτηριστικές στιγμές από το χιούμορ του κι από τον πνευματώδη αυτοσαρκασμό του. Η περίοδος της Άνω Αιγύπτου γαλούχησε τον Τσίρκα με τη συνείδηση και τη συμπάθεια προς το εθνικό κίνημα των Αιγυπτίων. Η στάση του απέναντι σ' αυτό υπαινίσσεται στην *Αριάννη* κι αρθρώνεται καθαρά στη *Νυχτερίδα*, απ' τον Αντουάνο, ο οποίος υπογραμμίζει στα εγγόνια του ότι «μουςαφιερόι είμαστε, τι θαρρείτε;». Αν δεν το καταλάβαιναν αυτό, θα τους πετούσαν μες στη Θάλασσα, και μάλιστα δικαίως. Η *Νυχτερίδα* δημοσιεύτηκε βεβαίως κατόπιν εορτής, το 1965, κι ήταν επίσης ως έναν βαθμό μια επισκόπηση της ελληνικής παρουσίας στην Αίγυπτο. Ο Χρυσοστομίδης ισχυρίστηκε πως η συμπάθεια του Τσίρκα προς τον αιγυπτιακό αντι-ιμπεριαλισμό ήταν μέχρις ενός σημείου ρομαντική και εξιδανικευμένη, αν και η υποστήριξή του προς την εθνοποίηση του Καναλιού από τον Νάσερ ήταν πραγματική και με το παραπάνω. Πάνω στην έξαρση της στιγμής έγραψε μία νουβέλα, τον *Νουρεντίν Μπόμπα*, μέσα σε δέκα μέρες. Αλλά την ίδια στιγμή, πολιτισμικά και διανοητικά, οι αναζητήσεις του κοίταζαν προς την Ευρώπη. Αν και ανέπτυξε κάποιες συνδέσεις με Αιγυπτίους κομμουνιστές, όπως μας εξήγησε ο Anthony Gorman, ο Τσίρκας δε φαίνεται να είχε φίλους στενούς ανάμεσα στους Αιγυπτίους διανοούμενους, ή να είχε διαβάσει σύγχρονη αιγυπτιακή λογοτεχνία.

Όπως και τόσοι άλλοι Ευρωπαίοι διανοούμενοι της εποχής, ο Τσίρκας έγινε κομμουνιστής στη δεκαετία του 1930. Η δολοφονία του Lorca τον επηρέασε βαθύτατα κι όταν επισκέφτηκε το Παρίσι το 1937, παρευρισκόμενος στο Β' Διεθνές Συνέδριο Συγγραφέων για την Υπεράσπιση της Κουλτούρας Εναντίον του Φασισμού, προέβη στο να γράφει, μαζί με το Langston Hughes, έναν «όρκο ποιητών» στο Lorca, που απήγγειλε στο Συνέδριο ο Louis Aragon και υπέγραψαν «τα μεγάλα ονόματα της παγκόσμιας ποίησης».

Η οικογένεια μεταφέρθηκε στην Αλεξάνδρεια το 1933 κι ο Τσίρκας τούς ακολούθησε το καλοκαίρι του 1939. Το καθοριστικό γεγονός της ζωής του υπήρξε η εξέγερση εκ μέρους τμημάτων των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στην Αίγυπτο κατά της εξόριστης βασιλικής κυβέρνησης τον Απρίλιο του 1944. Στενά αναμειγμένος μέσω του αντιφασιστικού εντύπου *Έλλην*, του οποίου υπήρξε συντάκτης, ο Τσίρκας συμμερίστηκε την οργή που ένιωσαν πολλοί Έλληνες για την αποτυχία της υπό κομμουνιστική ηγεσία αντιστασιακής αποστολής του ΕΑΜ το 1943 να συμμετάσχει σε μία κυβέρνηση συνασπισμού μετά την Κατοχή καθώς και ν' αποσπάσει τη δέσμευση πως ο βαθιά αντιπαθής στον λαό βασιλιάς Γεώργιος δε θα επανενθρονιζόταν χωρίς λαϊκό δημοψήφισμα. Η άρνηση και των δύο αιτημάτων ματαίωσε την προοπτική ενός ενοποιημένου ελληνικού αντιστασιακού κινήματος και τελικά οδήγησε σε εμφύλια σύρραξη. Η εξέγερση «κατεστάλη βίαια» από τους Βρετανούς – όμως η έσχατη προδοσία, για τον Τσίρκα, ήταν η καταδίκη των εξεγερθέντων το 1945 από την ελληνική κομμουνιστική ηγεσία ως «όργανα των Βρετανών». Ο στίχος του T.S. Eliot «ο Απρίλης είναι ο πιο σκληρός», αντηχεί διαρκώς μέσα στο έργο του Τσίρκα. Το επεισόδιο αυτό ήταν το προσάναμμα για τη συγγραφή του έργου που κατέληξε ως οι *Ακυβέρνητες Πολιτείες* – για να δικαιωθεί το κίνημα του Απρίλη κι ο αντιφασιστικός αγώνας απ' τις παραχαράξεις και την προδοσία, όπως την είδε, τόσο των Βρετα-

Από τους συμμετέχοντες στο συνέδριο των «Καβαφείων»: (όρδιοι από αριστερά) Φ. Αμπατζοπούλου, Α. Φραντζή, Π. Μουλλάς, (καθιστή) Λ. Κονιόρδου.

νών όσο και του Κόμματος στην Ελλάδα.

Αν και παθιασμένα αφοσιωμένος στα ιδεώδη του κομμουνισμού, ο Τσίρκας υπήρξε επίσης έντονα ανθρωπιστής και αδυνατούσε να αποδεχτεί τόσο τις απλουστεύσεις και τις διαστρεβλώσεις του σκληροπυρηνικού δογματισμού, όσο και την εθελουφλία απέναντι στις σταλινικές πρακτικές. Το να παραμένει σιωπηρός υπερέβαινε το όριο των πεποιθήσεών του. Η σύγκρουση ανάμεσα στην κομματική πειθαρχία και στην προσωπική συνείδηση εκδηλώνεται όλο και πιο έντονα στους τρεις τόμους της Τριλογίας του: ο Μάνος, ο βασικός χαρακτήρας, ο άλλος εαυτός του Τσίρκα, εντέλει καταγγέλλει τις υποκριτικές, κυνικές κι απάνθρωπες μηχανορραφίες των στελεχών του Κόμματος. Όμως το Κόμμα στην Αίγυπτο δεν περιμένει την κάθαρση του δράματος και τον διαγράφει, προς μεγάλη του απογοήτευση, το 1961, έναν χρόνο μετά τη δημοσίευση του πρώτου τόμου, της *Λέσχης*.

Ο Γιάννης Παπαθεοδώρου έθεσε την εξέγερση και την καταστολή της στο επίκεντρο της αποτίμησης της μνήμης και της ιστορίας μέσα στην Τριλογία, ένα θέμα το οποίο, από διαφορετικές σκοπιές, μας απασχόλησε αρκετά – σ' ένα έργο μυθοπλασίας όπου η ιστορία, η αυτοβιογραφία και οι πολιτικές πεποιθήσεις διαδραματίζουν έναν ζωτικό ρόλο, πόσο στενά ανταποκρίνεται η ιστορική αφήγηση στα πραγματικά γεγονότα; Ο Τσίρκας ισχυρίστηκε πως δεν παρέκλινε από την αλήθεια, αλλά πως επρόκειτο για «μυθιστορηματική αλήθεια». Θα ενέκρινε τη φράση του Jorge Semprun «η πραγματικότητα συχνά χρειάζεται να εφευρεθεί για να γίνει αλήθεια». Τα Ημερολόγια της τριλογίας δείχνουν καθαρά ότι σκοπός του δεν ήταν να γράφει ιστορία αλλά ένα μυθιστόρημα. Η τέχνη, κατά την άποψή του, ήταν το να δείχνεις τη ζωή και μέσα από ζωντανούς χαρακτήρες να παρουσιάζεις την πολυπλοκότητα των ιστορικών γεγονότων. Ο Αλέξανδρος Καζα-

μίας ισχυρίστηκε πως θα ήταν σφάλμα να επιχειρηθεί ο διαχωρισμός των δύο αυτών στοιχείων: στην ανθρωπιστική φιλοσοφία του Τσίρκα τέχνη και ιστορία είναι συνδεδεμένες. Ο Peter Mackridge, στην ευρεία ανάλυσή του για την έννοια της ιστορίας στον Τσίρκα, ανέπτυξε έναν παρόμοιο ισχυρισμό. Το μακροσκελές απόσπασμα από τον Engels στην αρχή του τρίτου τόμου, παραπέμποντας στις διασταυρούμενες δράσεις και στις παράλληλες δυνάμεις, στη σύγκρουση των αμέτρητων ατομικών θελήσεων που οδηγούν σε ένα είδος χάους, είναι εν πολλοίς μεταποτισμένο απ' τη μαρξιστική αντίληψη μιας αναπόφευκτης προοδευτικής ιστορικής ανάπτυξης – και η μοντερνιστική τεχνοτροπία του Τσίρκα, με τις έμπροσθεν κι όπισθεν παραδρομές της μες στο χρόνο, με τις επαναλήψεις, τις αντηχήσεις και τους υπαινιγμούς της που αχολογούν καθώς αναδιπλώνεται η Τριλογία, ταυτίζεται με τη διάσπαση και τη σχετικότητα της ανθρώπινης εμπειρίας. Παρά την πολλαπλότητα των χαρακτήρων και των οπτικών γωνιών, ή ίσως εξαιτίας της, η αφηγηματική ροπή είναι συσσωρευτική: η άποψη του Τσίρκα για την ιστορία και η λογοτεχνική της αποτύπωση είναι συγχωνευμένες.

Προτού μεταφερθούμε προς το Κάιρο για τις τελευταίες συνεδρίες, είχαμε τη δυνατότητα να δούμε κάτι από την Αλεξάνδρεια, το σκηνικό της «διχασμένης ζωής», για την οποία ο Τσίρκας γράφει. Αν και όχι πλέον το πολύγλωσσο κοσμοπολίτικο λιμάνι της ανάμνησης και του μύθου, η Αλεξάνδρεια είναι, και πάντα υπήρξε, ένα υβρίδιο: ονόματα Ρωμαίων αυτοκρατόρων εγγεγραμμένα σε σύμβολα ιερογλυφικά, επιτάφιας ζωγραφιάς, εικόνες του Άδη και της Περσεφόνης καθώς και του Όσιρι. Ο Αλέξανδρος θα ενέκρινε. Η αρχιτεκτονική της πόλης απ' το δέκατο ένατο και πρώιμο εικοστό αιώνα αποδίδει ετούτο με ακρίβεια: νεοκλασική, γαλλική της Μεσογείου, art-déco, ιταλόμορφες βίλες με παντζούρια, πότε μια ανάμνηση του παλατιού Doge εδώ, πότε το παλάτι Farnese του Michelangelo εκεί, συχνά μάλιστα με «αραβικά στοιχεία» ριγμένα χωρίς φειδώ. Υπάρχει ακόμα ένα ξεχωριστό παράδειγμα σύγχρονης αρχιτεκτονικής, μόλις πρόσφατα τελειωμένο, η νέα Βιβλιοθήκη Αλεξανδρείας, κτισμένη δίπλα στην Corniche του Ανατολικού Λιμένα, κοντά στην αρχική τοποθεσία της περίφημης αρχαίας Βιβλιοθήκης, κέντρου της γνώσης στον ελληνιστικό κόσμο. Το σχέδιο των Νορβηγών αρχιτεκτόνων Snohetta εστιάζεται σ' έναν κύλινδρο, κομμένο λοξά από την κορυφή με κλίση που βλέπει προς τη θάλασσα. Ένα περίτεχνο σύστημα έμμεσου φωτισμού από το μέρος του βορρά αποτρέπει τις ηλιακές ακτίδες και την υπερθέρμανση. Τέσσερις από τους εννέα ορόφους είναι υπόγειοι, ώστε το μέγεθος του κτηρίου να παραμένει ανάλογο με τα άλλα κτήρια της Corniche. Ένας χώρος φιλόξενος για την εργασία. Ανάμεσα στα ήδη τέσσερα εκατομμύρια βιβλία της συλλογής – περίπου το μισό της συνολικής χωρητικότητας της βιβλιοθήκης – υπάρχει και μια πλήρης σειρά των πρώτων εκδόσεων των βιβλίων του Τσίρκα απ' την προσωπική του βιβλιοθήκη, προσφορά της χήρας του, Αντιγόνης.

Με την εθνικοποίηση όλων των επιχειρήσεων ξένης ιδιοκτησίας το 1961, η ευρωπαϊκή κοινότητα της Αιγύπτου έπαψε κατ' ελάχιστον να υπάρχει. Ο Τσίρκας έφυγε για την Αθήνα το 1963, αλλά μέσα σε τέσσερα χρόνια, σε άλλον ένα σκληρό Απρίλη, η ίδια η Ελλάδα βρέθηκε κάτω απ' τη σκιά δικτατορίας, και οι

Ακυβέρνητες Πολιτείες απαγορεύτηκαν. Ο Τσίρκας άρχισε τότε να κρύβεται πίσω από την ουδετερότητα της μετάφρασης, εργαζόμενος πάνω στον Cesare Pavese, στον Stendhal, στον Erasmus, στον Pierre-Jean Jouve, στον Peter Levi τον «Τόνο της φωνής του Σεφέρη» και ούτω καθεξής – ενώ χαρακτηριστικά συμμετείχε μαζί με άλλους συγγραφείς, συμπεριλαμβανομένων του Σεφέρη και του Θανάση Βαλτινού², στα περίφημα *Δεκαοκτώ Κείμενα κατά της Δικτατορίας*.

Στο ημερολόγιό του απ' την περίοδο αυτή υπάρχει συνημμένη μια σελίδα από τους *Times Literary Supplement* της 18ης Φεβρουαρίου 1970: η κριτική, με υπογραμμίσεις, της *Συνομιλίας στον καθεδρικό ναό* του Vargas Llosa. Ένα μεγάλο μέρος της θα μπορούσε να αφορά και την τριλογία του ίδιου του Τσίρκα, γραμμένη χρόνια πριν. Αλλά η Άντεια Φραντζή μάς είπε πως είχε κάποια επίδραση πάνω στο μυθιστόρημα που έγραφε ο Τσίρκας εκείνο τον καιρό, τη *Χαμένη Άνοιξη* (1976), καθώς και πάνω στις σκέψεις του για ένα δεύτερο σχέδιο τριλογίας που έμεινε ανολοκλήρωτη μέχρι το θάνατό του το 1980.

Αν και οι *Ακυβέρνητες Πολιτείες* έχουν μεταφραστεί στα αγγλικά, στα γαλλικά, στα ιταλικά, στα ισπανικά, στα ρουμάνικα και στα αραβικά, ο Τσίρκας δεν κέρδισε τη διεθνή αναγνώριση που του αξίζει. Αυτό το «μακροσκελές μα άπιαστο» έργο είχε λίγη επίδραση, εκτός απ' τη Γαλλία, που του απένειμε το Βραβείο των Κριτικών για το καλύτερο ξένο μυθιστόρημα το 1972. Μια επιλογή των καλύτερων διηγημάτων θα μπορούσε να ήταν ένα πρώτο βήμα για την αναζωογόνηση του ενδιαφέροντος στο εξωτερικό. Στην ίδια την Ελλάδα η αντίδραση ήταν περισσότερο περίπλοκη, όπως μας είπε ο Μίλτος Πechλιβάνος. Ο Γιάννης Ρίτσος και άλλοι σχημάτισαν πολύ θετική γνώμη γι' αυτόν, αλλά τόσο η δεξιά όσο και η αριστερά δυσανεκτήθηκαν από την πολιτική του κατεύθυνση, και πολλοί από τους στενότερους συμμάχους του Τσίρκα πήραν τις αποστάσεις τους απ' αυτόν εξαιτίας της κριτικής του κατά της τακτικής του Κόμματος. Η πολεμική αυτή του έκοψε τα φτερά, όπως ομολόγησε στο ντοκιμαντέρ του Τάκη Χατζόπουλου, και χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια προτού σκεφτεί να γράψει άλλο μυθιστόρημα. Έκτοτε, η διορατικότητα και ακεραιότητα του Τσίρκα δικαιώθηκε. Το έργο μπορεί να εκτιμηθεί για τα λογοτεχνικά προσόντα του, κι η φήμη του στην Ελλάδα είναι πλέον ασφαλής.

Το τελικό τελετουργικό, οι ευχαριστίες και οι χαιρετισμοί έλαβαν χώρα στον νέο Οίκο της Όπερας Καΐρου, έργο των Ιαπώνων που αντικατέστησε αυτήν που κάηκε το 1970. Το γεγονός εκείνης της βραδιάς ήταν οι αναγνώσεις κειμένων του Τσίρκα από την ηθοποιό και σκηνοθέτη Λυδία Κονιόρδου. Επέλεξε τέσσερις μονολόγους από διαφορετικούς χαρακτήρες των *Ακυβέρνητων Πολιτειών*, δύο γυναικείους και δύο ανδρικούς, και με τη ζωντάνια και ποικιλία που τους προσέδωσε, πρόβαλε σε όλο της το μέγεθος την ψυχολογική διεισδυτικότητα του Τσίρκα και την οξεία ευαισθησία του αυτιού του. Επίτευγμα λογοτεχνίας και υποκριτικής, για συγγραφέα και ηθοποιό εξίσου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Κριτική των ποιημάτων του Καββαδία, *Times Literary Supplement*, 24.9.1999.
2. Βλ. *Times Literary Supplement*, 12.1.2001.

Ο Τσίρκας και η Αίγυπτος

του Παναγιώτη Μουλλά

Θα μπορούσα να τιλοφορήσω τη σημερινή εισήγησή μου και αλλιώς: λ.χ. «Η Αίγυπτος στο έργο του Τσίρκα» ή «Η Αίγυπτος του Τσίρκα». Προτιμώ όμως να υπαινιχθώ τον τίτλο ενός καβαφικού μελετήματος του ίδιου του συγγραφέα μας: «Ο Καβάφης και η σύγχρονη Αίγυπτος» (1963).

Γνωρίζουμε όλοι ότι ο Τσίρκας πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην Αίγυπτο. Από εδώ έχει αντλήσει τις εμπειρίες του. Εδώ βρίσκεται το επίκεντρο της δράσης του, ο πυρήνας της δημιουργίας του. Όταν, στα μέσα της δεκαετίας του 1950, θα ξανασυναντηθεί με το έργο του Καβάφη, θα αφιερώσει τρία χρόνια ερευνητικής προσπάθειας προκειμένου, όπως λέει στον Πρόλογο του βιβλίου του *Ο Καβάφης και η εποχή του* (1958), «να σκιαγραφηθεί η ιστορία της Αιγύπτου και πιο πολύ η αληθινή ιστορία του Ελληνισμού της Αλεξάνδρειας, από το 19ο ως τις αρχές του 20ού αιώνα, για να φανούν οι σχέσεις του έργου του ποιητή με την πραγματικότητα του καιρού του».

Αυτό που συμβαίνει εδώ είναι αυτονόητο: ο Τσίρκας χρειάζεται να μετακινηθεί ως τις αρχές του 19ου αιώνα, ως την εποχή του Μωχάμετ Άλι, και ν' αντλήσει προπάντων τις γνώσεις του, όχι από τα βιώματά του, αλλά από τις αναγνώσεις του, να ενεργήσει δηλαδή ως ερευνητής-ιστορικός. Δεν πρόκειται να σχολιάσω εδώ το πολυσυζητημένο βιβλίο του για τον Καβάφη. Το αναφέρω απλώς για να θυμίσω ότι το ενδιαφέρον του συγγραφέα μας για τον ελληνισμό της Αιγύπτου υπερβαίνει τα όρια της προσωπικής του εμπειρίας.

Κάτι άλλο, επίσης γνωστό και αυτονόητο: η αιγυπτιακή εμπειρία του Τσίρκα μάς οδηγεί, κατά πρώτο και κύριο λόγο, στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*, δηλαδή στο Κάιρο της *Αριάνης* και στην Αλεξάνδρεια της *Νυχτερίδας*. Είναι φυσικό. Εκτός από τον χρόνο, ίσως και περισσότερο από τον χρόνο, ο μυθιστορηματικός κόσμος του Τσίρκα καθορίζεται προνομιακά από τον χώρο. Ακόμα και ο γενικός τίτλος της τριλογίας είναι ενδεικτικός. Έτσι οι ακυβέρνητες αυτές πολιτείες, η Ιερουσαλήμ, το Κάιρο και η Αλεξάνδρεια, πολύ περισσότερο από άψυχα σκηνικά, αποτελούν πρωταγωνιστικά στοιχεία της δράσης. Γιατί τι θα ήταν τελικά η *Αριάνη* χωρίς το Κάιρο, όπου, ανάμεσα στ' άλλα, ο Μάνος βγαίνει από τον λαβύρινθό του, δηλ. από το αδιέξοδό του¹; Και τι θα ήταν η *Νυχτερίδα* χωρίς την Αλεξάνδρεια, όπου, ανάμεσα στ' άλλα, ο σύγχρονος κόσμος του Μπρουξ καθρεφτίζεται στα νερά του αρχαίου Φάρου με τον «απατηλό γέρο» τον Πρωτέα; Αλλά, σχετικά με τη *Νυχτερίδα*, περιορίζομαι να υπογραμμίσω εδώ μια χαρακτηριστική διευκρίνιση του Τσίρκα: «Βασικά, οι αναμνήσεις του Παράσχου από το Ράμλι και τον κόσμο της Αλάνας αντιστοιχούν με τις δικές μου παιδικές αναμνήσεις

από την ίδια περιοχή»². Σημαντική διευκρίνιση: ο Τσίρκας ανήκει ασφαλώς στους συγγραφείς στους οποίους ο χώρος νοείται ως βιωματικό στοιχείο αναπόσπαστο από την προσωπική εμπειρία (και μυθολογία) τους.

Ωστόσο, αφήνοντας τον όψιμο κόσμο των *Ακυβέρνητων Πολιτειών*, θα ήθελα να μεταφερθούμε στα πρώιμα δημιουργικά χρόνια του συγγραφέα. Το ξεκίνημά του είναι γνωστό: εννοώ την πρώτη ποιητική συλλογή του *Φελλάχοι* (Αλεξάνδρεια 1937), όπου το ποίημα «Τραγουδώ την Αίγυπτο» λειτουργεί σαν ένα είδος προγραμματικής διακήρυξης:

*Ναι. Τραγουδώ την Αίγυπτο. Αυτήν
που δε σας δείχνει ο Κουκ, αυτήν
που σκουντουφλάτε χρόνια δίχως να την δείτε.*

*Και τραγουδώ την Αίγυπτο
γιατί με τρέφει και με σκέπει σα μητέρα,
γιατί πονάει σα μητέρα
και γιατί ελπίζει σα μητέρα.*

Θά 'λεγες πως εδώ η φωνή του ποιητή ταυτίζεται με τη φωνή των φελλάχων του, όπως στο ποίημα «Φελλάχοι», όπου εμφανίζεται ακόμη μια φορά, κυρίαρχο στοιχείο του τοπίου, ο Νείλος:

*Κυλούν του Νείλου ορμητικά τα θρεψερά νερά
και τα χωράφια μας γυμνά τη νέα σπορά γυρεύουν,
μα εμάς τα χέρια μας αργά μνέσκουνε και δετά
τι είναι λιγότερη η ζημιά σα δε δουλεύουν.*

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο χώρος σηματοδοτεί επίμονα το έργο του Τσίρκα από τα πρώτα (τα ποιητικά του) βήματα. Αρκεί να θυμηθούμε μόνο μερικούς τίτλους ποιημάτων από τις άλλες συλλογές του: λ.χ. «Κάπρι», «Ρώμη», «Βενετία», «Βιέννη» (από τη συλλογή *Το λυρικό ταξίδι*, 1938) ή «Αθήνα του 1938» και «Αθήνα του 1942» (από τη συλλογή *Προτελευταίος αποχαιρετισμός και Το ισπανικό ορατόριο*, 1946).

Αλλά την Αίγυπτο στην πιο ζωντανή μορφή της την βρίσκουμε ασφαλώς στα πεζογραφήματά του Τσίρκα. Νά λ.χ. η νουβέλα *Νουρεντίν Μπόμπα* (1957). Μακριά από τις πόλεις, αναπνέουμε εδώ τον αέρα της αιγυπτιακής υπαίθρου. Το υγρό στοιχείο (κανάλια, ποτάμια, νεροφράχτες κ.λπ.) κυριαρχεί, σμίγοντας με τον ανθρώπινο ιδρώτα:

*Πικρό ήταν το ψωμί που τρώγαμε στο Δεϋρούτ, πικρό γιατί
μύριζε πικρό φελλάχικο ιδρώτα (σ. 22),*

λέει ένας αφηγητής. Και παρακάτω:

*Το Δεϋρούτ είναι κόμπος αρδευτικός, κλειδί που μοιράζει
νερό από το πλατύ κανάλι της Ιβραημίας σ' άλλα πιο μικρά,*

1. Θυμίζω ότι *Λαβύρινθος* ήταν ο πρώτος τίτλος που ο Τσίρκας είχε σκεφθεί για την *Αριάνη*. Βλ. *Τα ημερολόγια της τριλογίας*, Αθή-

να, Κέδρος, 1973, σ. 53.

2. *Αυτ.*, σ. 67.

Αλεξάνδρεια, οδός Φουάτ.

για το πότισμα της περιοχής. Έχει οχτώ νεροφράχτες. Θυμάμαι, όταν η πλημμύρα του Νείλου έφτανε στο κατακόρυφο, άνοιγαν λίγο λίγο τις πόρτες κ' η στάθμη των καναλιών ανέβαινε. Τότε απάνω στα γεφύρια φαίνονταν οι ψαράδες. Επαγγελματίες βέβαια, αλλά και της περιόστασης, και περαστικοί. Όσοι δε βρόσκαν ένα μεροκάματο σ' όλη τούτη την πλούσια γη πάσκιζαν να ψαρέψουν μια μπουκιά καλαμπόκι, να συψυχωθούνε λιγάκι για να τραβήξουν παρακάτω (σσ. 23-24).

Με αυτούς τους όρους, η λεπτομερειακή περιγραφή του τόπου (και του τοπίου) ακολουθεί συχνά τον νατουραλιστικό κώδικα, δίνοντας την απόλυτη προτεραιότητα στο βλέμμα:

Κάτω από τα πόδια μας κυλά το μεγάλο κανάλι, η Ιβραημία, που κατεβαίνει από το Ασσιούτ' περνά και πάει στο Δερμοάς, στο Μαλλάουϊ... Μίνια... Κάιρο! Παράλληλα μ' αυτή, ανατολικά μας, τρέχει ο σιδηρόδρομος απάνω στο πρόχωμα. Βλέπεις το σταθμό, τα καφενεία, την τράπεζα, τα σοκάκια με τα μαγαζιά, το τζαμί, την έδρα του Μαμουήρη, κ' ύστερα τα χωράφια, πέντε μίλια έχταση, φτάσαμε στο Νείλο. Η γη εδώ είναι αχαμνή και κατακομματιασμένη σε μικροκαλλιεργητές, σαν τον Γκαντεράμπ. Νότιο σύνορο του Δεϋρούτ είναι η Νουμπαρία, το κανάλι του Μπόμπα, που από τα γεφύρια προχωρά όλο ανατολικά. Δυτικά μας τώρα: νά ο χωματόδρομος που κατεβαίνει κι αυτός από το Ασσιούτ, στη δεξιά όχθη της Ιβραημίας. Πριν φτάσει εδώ που στεκόμαστε κόβεται από ένα νεροφράχτη. Είναι το κανάλι του Δελγκάουϊ, το δυτικό αδέρφι της Νουμπαρίας· ποτίζει τη Δέλγκα, φτάνει στη Μονή της Λαύρας και ξεψυχά στα πόδια της Λιβυκής ερήμου (σ. 39).

Είναι φανερό ότι ο Νείλος, κυρίαρχο στοιχείο (ή στοιχείο, αν θέλετε) του αιγυπτιακού τοπίου, επιβάλλει διαρκώς την παρουσία του, δίνει το παρόν, κινείται, ξαγρυπνάει ακόμα κι όταν οι άνθρωποι κοιμούνται ή ξεκουράζονται (πράγμα αρκετά σπάνιο στον Τσίρκα, είναι αλήθεια):

Ο Νείλος κατέβαινε φουσκωμένος, τα νερά του ήταν καφετιά με κάτι αποχρωμές κρασάτες. Μα τα νερά της Νουμπαρίας κατρεφτίζανε τα δέντρα και τον ουρανό, σα νάταν από ζωντανό ασήμι. Ησυχία. Άνθρωπος δε φαινότανε μέσα στην αυγινή δροσούλα. Δεν άκουες μονokάνισμα βουβάλας ή γαύγι-

σμα σκύλου. Τα χωράφια κι από τις δυο όχθες μέναν ακόμα κάπως σκοτεινά. Φαίνονταν όμως τα δεντρύλλια που βάραιναν από τα καρύδια του βαμβακιού, βαθυπράσινα κι άλλα ξανθά, γινομένα, με λίγο αφρό στο στόμα τους (σ. 33).

Όλα αυτά έχουν τις επιπτώσεις τους: λειτουργούν ως χρονικές επιμηκύνσεις που υπογραμμίζουν το στοιχείο της επανάληψης. Σε ποια εποχή ακριβώς συμβαίνουν; Έχει κανείς την εντύπωση ότι στην ύπαιθρο οι ισομερείς ποσότητες χρόνου εκμηδενίζουν ουσιαστικά τις ποιότητες. Ο χώρος υποσκελίζει τον χρόνο, επιβάλλοντας τη θαμιστική κυριαρχία του παρατατικού. Κι αυτό, ενώ η Ιστορία (με Ι κεφαλαίο) επιλέγει συνήθως ως διαμονή της τις πόλεις, αίροντας τη φαινομενική διάσταση χώρου και χρόνου. Το ξέρω, σχηματοποιώ κάπως αυθαίρετα. Αλλά θέλω να τονίσω την πολυδιάστατη σχέση του Τσίρκα με την Αίγυπτο.

Με λίγα λόγια, αν στο έργο του η ύπαιθρος αποτελεί ένα είδος προϊστορίας, η πόλη πιστοποιεί τη μετάβαση στον ιστορικό χρόνο, δηλαδή στην περίοδο κυρίως του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Θεωρώντας τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* πασιγνωστές, ανατρέχω κατά προτίμηση στα διηγήματα του Τσίρκα. Φυσικά, υπάρχουν πολλά που, μαζί με τον *Νουρεντίν Μπόμπα*, μας οδηγούν στην αιγυπτιακή ενδοχώρα: λ.χ. τα διηγήματα «Η πανώλη του Δέλγκα», «Μια νύχτα στον Έσμο», «Το πάλεμα με τη σμέρνα», «Διαφοροποίηση», «Δύσκολοι δρόμοι» κ.ά. Ωστόσο, τις περισσότερες φορές, με εξαίρεση κάποιες περιπτώσεις όπου μεταφερόμαστε στην Ιταλία, στην Αθήνα ή (μία φορά) και στη Θεσσαλονίκη, φυσικός χώρος των διηγημάτων του Τσίρκα είναι η Αλεξάνδρεια.

Κυρίως η Αλεξάνδρεια. Όχι τόσο το Κάιρο. Το Κάιρο αναφέρεται σπάνια και ευκαιριακά: λ.χ. στο διήγημα «Ο χλωρός παράδεισος» («Μέρα μεσημέρι ήρθαν τα γερμανικά ζέπελιν πάνω απ' το Κάιρο, ρίξαν μπόμπες και σκοτώθηκε κόσμος», σ. 87), ή στο διήγημα «Οι λούστροι του Αγίου Κωνσταντίνου» («Δεκαπέντε χρόνια μαζί στην ίδια γειτονιά στο Κάιρο, ποτέ οι μανάδες μας δε μας άφησαν να βάλουμε στο νου τέτοιο πράμα», σ. 198). Όμως η Αλεξάνδρεια βρίσκεται παντού· αποτελεί το σταθερό πλαίσιο των διηγημάτων του Τσίρκα. Κι όχι μόνο η Αλεξάνδρεια των παιδικών αναμνήσεων (αυτή που παρουσιάζεται επιβλητικά και στη *Νυχτερίδα* μέσω Παράσχου), αλλά κυρίως η Αλεξάνδρεια της ωριμότητας, δηλ. του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Η Αλεξάνδρεια των παιδικών αναμνήσεων. Κάποτε, λ.χ. στο διήγημα «Ο χλωρός παράδεισος», η μνήμη κινητοποιείται από την οσμή (αίσθηση ιδιαίτερα δυνατή στον Τσίρκα): το βλέπουμε στο ακόλουθο απόσπασμα, όπου ο αφηγητής, μαζί με μια παλιά φίλη του, βγαίνει στους δρόμους να χαρεί, όπως θα έλεγε ο Καβάφης, «ολίγη αγαπημένη πολιτεία / ολίγη κίνησι του δρόμου και των μαγαζιών»:

Μοιάζαμε με ζευγάρι που βγήκε ν' απολαύσει το φθινοπωρινό βραδάκι μέσα στους φωτισμένους δρόμους, δίχως να σκοτίζεται αν το βλέπουν και τι θα πουν. Η μυρωδιά της Αλεξάνδρειας, που δεν την ξαναβρήκα πουθενά στον κόσμο, ήρθε και γέμισε τα πνεμόνια μου: καβούρια και αχινοί λεμόνι και μπίρα που ξίνισε. Ο άγριος, καταπράσινος κήπος των παιδιάτικων χρόνων συνόρευε τώρα με τη θάλασσα. Μια υπόσχεση τρεμούλιαζε μακριά. Νά 'ταν η ευτυχία; (σ. 92).

Στο ίδιο διήγημα η ηρωίδα ανατρέχει στην Αλεξάνδρεια του 1917:

«Λοιπόν, θα ήταν αρχές του δεκαεφτά, είπε. Δε θυμάμαι, έμενες ακόμη στο Ράμλι; Όχι, φυσικά. Αφού τελείωσες το Γυμνάσιο στην Αμπέτειο. [...] Εγώ πήγαίνα στο lycée ακόμα, τ' αγόρια στ' Αφερώφειο και στην Επαγγελματική. Μαζευόμασταν όλοι το πρωί στη στάση της Βικτόριας και παίρναμε το "τραμ των σχολείων". Κι εγώ μαζί, με την πελερίνα μου και τη σάκα μου, δε με ξεχώριζες [...] Κατέβαινα μαζί τους ως το Σάτμπυ κι ύστερα ανέβαινα πίσω μια στάση, πάλι με το τραμ. Μόνη μου, μέσα στ' αδειανό βαγόνι, απολάμβανα κάθε πρωί τη χαρά που μόλις είχα ζήσει απ' τη Βικτόρια ως εκεί. Αξέχαστες μέρες. Ήμασταν σαν ένα σμάρι πουλιά [...]» (σσ. 95-96).

Και η γυναίκα συνεχίζει:

«Βέβαια, πολλές φορές είπα να φύγω, να τα ξεκάνω όλα και να πάω να ζήσω στην Ευρώπη. Μα τι τα θες; Το «κλίμα» μου είναι στην Αλεξάνδρεια. Είναι η πατρίδα μου. Ύστερα, εδώ που τα λέμε, πού θα βρω τις ανέσεις της, το μπόλικο νερό για παράδειγμα, τα κέντρα της, τους ανθρώπους της... Όχι, δεν είναι αυτά. Αγαπώ προπαντός τις αναμνήσεις μου... Όχι, δεν ξέρω, δεν ξέρω. Μπερδεύτηκα. Με συγχωρείς» (σσ. 97-98).

Ήδη σ' ένα πρώιμο διήγημα, «Το δέντρο» (1938), η παρουσία ενός ευκάλυπτου (ας θυμηθούμε εδώ και τον ευκάλυπτο στη Λέσχη καθώς και το διήγημα «Ο χλωρός παράδεισος») κινητοποιεί τη μνήμη του αφηγητή αποφασιστικά:

«Πηγαίνετε να τον "δείτε". Θα νιώσετε κάτι μέσα σας να χτυπάει από την αναπάντεχη ανακάλυψη. Ένα τόσο μεγαλόπρεπο δέντρο που δεν προσέξατε ποτέ. Κάποιο άλλο είχε σταθεί ο καλύτερος σύντροφος των παιδικών μου χρόνων. Καθισμένος στη ρίζα του κάπνισα τα πρώτα μου τσιγάρα. Εκεί ονειροπόλησα και κει έκλαψα [...] Τώρα θυμάμαι κι άλλο ένα στο Ράμλι. Ανάμεσα Σουτς και Τζανακλή. Στρίβοντας για τον Προφήτη Ηλία, αφήνεις ξερβά σου την έπαυλη Χατζηδάκη, αμέσως θα το δεις μπροστά σου. Μικροί το λέγαμε το "Πεύκο". Έτσι το ξέρει όλη η γειτονιά ένα γύρω» (σσ. 456-457).

Ωστόσο, εκτός από την παλιά Αλεξάνδρεια της Αλάνας και του «καταπράσινου κήπου των παιδιάτικων χρόνων», υπάρχει, πληθωρικότερη και δραματικότερη, η Αλεξάνδρεια όπου ο Τσίρκας έχει εγκατασταθεί οριστικά από το 1939: η Αλεξάνδρεια του πολέμου. Αυτή προβάλλει επίμονα, ως άμεση εμπειρία, όχι μόνο στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* αλλά και στα διηγήματα του συγγραφέα μας. Είναι ο βασικός του χρονότοπος.

Προσδιορίζεται κάποτε με ακρίβεια: «Αυτά γίνονταν στην αυλή της Τοσιτσαίας Σχολής στην Αλεξάνδρεια, μετά την κατάρρευση του μετώπου, το 1941» («Διαφοροποίηση», σ. 197). Ή επίσης: «Έτσι είναι σήμερα, Σεπτέμβρης μήνας του '46, στην Αλεξάνδρεια» («Σε καιρό και σε τόπο», σ. 238). Στο διήγημα «Ο χλωρός παράδεισος» η ηρωίδα λέει στον συνομιλητή της:

Θυμάσαι την Αλεξάντρεια τον καιρό του πολέμου; Έβραζε

στο χακί. Φαντάροι και ναύτες απ' όλες τις φυλές. Κι αυτός ο κόσμος, μόλις νύχτωνε, ριχνόταν σε κραιπάλη αχαλίνωτη. Εδώ, στου «Αθηναίου», σύχναζαν οι ωραιότερες γυναίκες – κι οι πιο ακριβές. Αλλά και γύρω και πιο μακριά, στο Μπουλ-βάρ κι ως τη γειτονιά του Χρηματιστηρίου, ήταν όλο μπιραρίες, τζογεία, ταβέρνες, πανσιόνες. Σα γινόταν μεσάνυχτα, ο στρατός χιμούσε και στοιβαζότανε μέσα στο τραμ του Ράμλι για να γυρίσει πίσω στα στρατόπεδα, στη Μαζαρίτα, στο Σίντι Γκάμπερ, στο Μουστάφα, στο Σαν Στέφανο και στο Σίντι Μπισρ, που ήταν το τελευταίο και το πιο μεγάλο. Όμως η στάση του Σίντι Μπισρ έπεφτε μακριά από την είσοδο του στρατόπεδου. Φώτα δεν επιτρέπανε γιατί φοβόνταν τ' αεροπλάνα και τα ζέπελιν (σ. 98-99).

Στο διήγημα «Το χωριό με τις καμπίνες» (1947) τα αεροπλάνα βομβαρδίζουν την Αλεξάνδρεια, ενώ ο αφηγητής προσπαθεί να σωθεί τρέχοντας ανάμεσα στις παλιές παράγκες, μαζί με πλήθη από κνηγνημένους ανθρώπους. Θα έλεγα: ο συγγραφέας μαζί με τους ήρωές του. Γιατί, όπως στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*, έτσι και στα διηγήματα του Τσίρκας ο άνθρωπος εν πολέμω αποτελεί την κυριαρχικότερη παρουσία. Ο άνθρωπος εν πολέμω: μοιρασμένος, εννοείται, σε δεκάδες υπάρξεις κάθε λογής, φυλής, εθνικότητας, κοινωνικής τάξης ή ηλικίας. Ο γνωστός κόσμος του Τσίρκας: πολυπρόσωπος, πολυεθνικός, πολύμορφος, πολύχρωμος, πολύγλωσσος, πολυφωνικός. Οι Έλληνες αλλά και οι ξένοι, οι όποιοι ξένοι:

Έρχονταν με τα στρωσίδια τους, τις νυχτικιές τους, τις πιτζάμες τους, με τη γύμνια τους. Ήταν τόσοι άνθρωποι με τις γλώσσες τους, και τα ονόματά τους: Αραπάδες, Σαμλήδες, Μαλτέζοι, Αρμεναίοι, Ιταλοί, Σουντανέζοι, κάπου κάπου ξεχώριζα και Ρωμιούς (σ. 61).

Στο διήγημα «Ο μπεχλιβάνης με το γάιδαρο, τους δυο σκύλους και το νταούλι» (1945) διαβάζουμε:

Με τον πόλεμο, βέβαια, είχαν αλλάξει τα πράματα. Η Αίγυπτο είχε γιομίσει από ξένους στρατούς (σ. 360).

Η Αίγυπτος. Κοιταγμένη, φυσικά, με τα μάτια του Τσίρκας: όχι στατικά, ως γεωγραφική περιοχή, αλλά δυναμικά, ως χώρος της ιστορίας, του μόχθου, του πολέμου, της σύγκρουσης, της ανθρώπινης δράσης με δυο λόγια. Η Αίγυπτος των κοινωνικών αγώνων και του Κινήματος του Απρίλη 1944³. Τελικά η Αίγυπτος «σε καιρό και σε τόπο», για να χρησιμοποιήσω τον τίτλο ενός διηγήματος όπου ο ρεαλιστής Τσίρκας, ο πιστός της ιστορικής πραγματικότητας, έχει τον τρόπο του, στα 1946, συνομιλώντας με τον εαυτό του, να μεταβάλλει, με τη δημιουργική χάρη της μνήμης, το αλεξανδρινό παρελθόν σε παρόν:

Περνώντας μπρος απ' τα Μπιλιάρδα, κοντοστέκεσαι. Κάνεις ένα βήμα πίσω. Εκείνο το γερόντιο, το χωμένο μέσα στην ψάθινη πολυθρόνα, λοξά μέσα στο ημίφωτο, δεξιά, με τα ψαρά κι αχτένιστα μαλλιά, που μέσα από τ' άταχτα, τα δασά του φρύδια σε κοιτά και δε σε κοιτά, δεν είναι ο Καβάφης; (σ. 279).

3. Βλ. υπαινιγμούς στα διηγήματα «Το πάλεμα με τη σμέρνα» (1945), «Βραδινή κουβέντα» (1947), σ. 72, και «Ο εκφωνητής και ο

διερμηνέας» (1964), σ. 24. Παραπέμπω πάντοτε στην έκδοση Στρατή Τσίρκας, *Τα διηγήματα*, Αθήνα, Κέδρος, 1978.

Ο Τσίρκας και το αιγυπτιακό εθνικό κίνημα

Από τον Ζαγλούλ στον Νάσερ

του Σοφιανού Χρυσοστομίδη

ΤΟΠΟΣ ΣΟΥ –λέει σ' ένα από τα κουαρτέτα του ο Έλιοτ– «είναι εκεί απ' όπου ξεκινάς». Και ο Τσίρκας, όπως και ο Καβάφης, «ξεκίνησαν από την Αίγυπτο». Εκεί γεννήθηκαν, εκεί έμαθαν να παίρνουν τον «ανθό των λέξεων», εκεί έζησαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους.

Οι δρόμοι τους διαφέρουν. Στην ποίηση του Καβάφης, αν εξαιρέσει κανείς το πρωτόλειο «Σαμ Ελ Νεσίμ», αλλά και το συγκλονιστικό «27 Ιουνίου 1906, 2 μ.μ.», με θέμα την τραγωδία του Ντεσουάι, η σύγχρονη Αίγυπτος απουσιάζει. Αντιθέτως, σε όλο το έργο του Στρατή Τσίρκα, στα ποιήματά του, στα διηγήματά του, στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*, η Αίγυπτος, η Αίγυπτος της υπαίθρου, η Αίγυπτος της πόλης, η Αίγυπτος των αγώνων για την κατάκτηση της εθνικής της ανεξαρτησίας, είναι παντού παρούσα.

Να είναι τυχαίο ότι η πρώτη ποιητική συλλογή του Τσίρκα (1937) τιτλοφορείται *Φελλάχοι*;

«Και τραγουδώ την Αίγυπτο / γιατί με τρέφει και με σκέπει
σα μητέρα, / γιατί πονάει, σα μητέρα / και γιατί ελπίζει σα μητέρα».

Αυτή η ιδιαίτερη αγάπη του Τσίρκα για την Αίγυπτο, έχει την εξήγησή της. Ο ποιητής των *Φελλάχων* δεν είναι κάποιος παρεπίδημος στη χώρα του Νείλου, ούτε λέγεται Λόρενς Ντάρελ ή Πιέρ Κοτί. Ο Τσίρκας θα περάσει δέκα χρόνια της ζωής του –τα καλύτερα χρόνια της νιότης του– στην Άνω Αίγυπτο, στο Αμπουτίγκ και στο Ντεϊρούτ, αρχικά ως λογιστής, αργότερα ως διευθυντής ενός εργοστασίου «εκκοκισμού βάμβακος». Εκεί, στις αρχές της δεκαετίας του '30, θα γνωρίσει τις δομές εξουσίας της αιγυπτιακής υπαίθρου. Όσο για τους αρμούς της, έχουν συγκεκριμένο όνομα: Ο πασάς, ο μπέης, ο τσιφλικάς, ο μεγαλέμπορος, ο δήμαρχος, ο αρχηγός της νυκτοφυλακής – όλοι τους στηρίγματα του βασιλιά και της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων, με φόντο την αγγλική επικυριαρχία... Εκεί, στο Αμπουτίγκ και στο Ντεϊρούτ, θα οικειωθεί και με τη δυστυχία των ανθρώπων, των άκληρων φελλάχων, ή των χεροδούληδων της βαμβακομηχανής. Μεροκάματο, τότε, σήμαινε ένα πλήρες 12ωρο.

Ανάμεσα στα βιώματα του Τσίρκα της περιόδου αυτής, θα πρόσθετα και την οικειότητά του με την αιγυπτιακή φύση. Αν δεν ξέρετε πώς μυρίζουν, τις νύχτες, οι ιτιές, καθώς βουτούσαν τα μαλλιά τους στα νερά των καναλιών ή τα ινδιάνικα φρούλια με τα σαρκώδη αστέρια τους, αν δεν ξέρετε πόσα ψάρια μπορείς να πιάσεις εκεί στο Δείρουτ –τι λαυράκια, τι

μπούλτια, τι γκαρμούτια, τι χέλια χοντρά, πλακομούτσουνα, με μουστάκια και μάτια θολά– ο Τσίρκας προσφέρεται να μας ενημερώσει. Κατά τα άλλα (για να μην ξεχνιόμαστε...), κάπου ελλόχευαν η ελονοσία, η οφθαλμία, η αιματοουρία, κ.λπ.

ΑΛΛΑ ο Στρατής Τσίρκας ποτέ δεν το έπαιξε απλός παρατηρητής των γύρω του συμβαινόντων. Προτού αποφοιτήσει από την Αμπέτειο Σχολή, είναι ήδη ένας ανήσυχος νέος που διαβάζει ελληνική και ξένη λογοτεχνία, διαβάζει, αλλά και γράφει, αφουγκράζεται, προβληματίζεται. Γρήγορα τον κερδίζουν οι γάλλοι εγκυκλοπαιδιστές, οι διακηρύξεις της γαλλικής επανάστασης για ελευθερία, αλληλεγγύη, ισότητα και, στη συνέχεια, οι διακηρύξεις της Οκτωβριανής, για την κοινωνική και εθνική απελευθέρωση, για «το δικαίωμα των καταπιεζομένων αποικιακών και εξαρτημένων λαών στην αυτοδιάθεση». Κάπου –υποθέτω– ο Τσίρκας θα πρέπει να συγκράτησε, ιδιαίτερα, το σύνθημα του Βλαδίμηρου Ίλιτς: «Η γη στους αγρότες».

ΑΝΑΦΕΡΑ όλα τα παραπάνω, σαν εισαγωγή στο κύριο θέμα μου. Για να υποστηρίξω –εκ προοιμίου– ότι ο Τσίρκας, ως διανοούμενος, ως προοδευτικός άνθρωπος, ως αιγυπτιώτης που γνώρισε, από κοντά, τους βόγγους και τους πόθους μιας χώρας που τον «έθρεψε και τον σκέπασε σα μητέρα», δεν μπορούσε παρά να σταθεί αλληλέγγυος στους αγώνες του αιγυπτιακού λαού για εθνική ανεξαρτησία και κοινωνική χειραφέτηση. Τα ενδιαφέροντά του μπορεί να ήταν ευρύτατα: η Ελλάδα, η Γαλλία (η Γαλλία του Λαϊκού Μετώπου), η Ισπανία (η Ισπανία που σαν «ξυλβερνική βολίδα», στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου, είχε βγει από την τροχιά της γης...), και πάλι η Ελλάδα, η Αίγυπτος, η Παλαιστίνη και, φυσικά, το «κίνημα του Απρίλη» (του ελληνικού στρατού Μέσης Ανατολής), μια και «Ο Απρίλης είναι ο μήνας ο σκληρός». Πάντως, η αγωνιστική ένταξη του Τσίρκα γίνεται στην Αίγυπτο.

ΑΜΕΣΑ βιώματα από την εξέγερση του 1919, με επικεφαλής τον εθνικό ηγέτη Σάαντ Ζαγλούλ, ο Τσίρκας δεν διέθετε. Τότε, άλλωστε, ήταν μόλις οκτώ ετών... Αλλά η ιστορία κυλούσε, στο αίμα του, από νωρίς, θα έλεγα... Ποιος είπε ότι η ιστορία γράφεται μόνο από επιστήμονες ιστορικούς; Ιστορία μπορούν να γράψουν και οι λογοτέχνες, όταν συναντούν καθημερινούς ανθρώπους, όπως τον *μάστρο-Πολύβιο*, λόγου χάρη, ή τον *Ζντ Άχμετ* ή έναν, χωρίς όνομα, μπεχλιβάνη, που έχουν κάτι να πουν από τα πάθη ή τα όνειρα ενός τόπου.

Θα ρωτήσετε, ίσως: Σαν τι, τάχα μου, μπορεί να πει ένας

Στην αριστερή σελίδα: Αλ Γκαλά στα αραβικά. Λίγο πριν τη «θάουρα» της 23ης Ιουλίου '52, το σύνθημα «Αλ-Γκαλά» (=Εκκένωση-Να φύγουν οι Άγγλοι), μπορούσες να το απαντήσεις –για να θυμηθούμε τη Liberté του Πωλ Ελυάρ– παντού: Στους δρόμους, στα τετράδια του σχολείου, στο ψωμί της μέρας, στα σπαρτά, στις όχθες του Νείλου, στις φτερούγες των πουλιών, στα φύλλα των δένδρων – παντού Αλ-Γκαλά... Δεξιά: Αλεξάνδρεια, ο ανδριάντας του Σάαντ Ζαγλούλ στην ομώνυμη πλατεία. Αρχείο Μπ. Τρεχαντζάκη.

φουκαράς μπεχλιβάνης, σε μια μερμιυγκιά ανθρώπων, στοιβαγμένων, κακήν-κακώς, σε ένα φορτηγό τρένο, σταματημένο λίγα χιλιόμετρα έξω από την Αλεξάνδρεια; Σημασία, βέβαια, έχουν οι λεπτομέρειες. Ο ιστορικός χρόνος, λόγου χάρη (οι μάχες στην Αθήνα, πάντως –Δεκέμβριος του '44– συνεχίζονταν...), η ιδιότητα των «στοιβαγμένων» (αιχμάλωτοι; όμηροι;) και, προπαντός η «final destination» του τρένου. Ο Τσίρκας δεν μας τα λέει όλα. Ναι, το ξέρουμε: Κρύα είναι η καρδιά κάθε ξένου δυνάστη. Αλλά όταν ο εθνικός ηγέτης μιας χώρας είναι πολύ μεγάλος, όπως ο Σάαντ Ζαγλούλ, τότε... Ο άσημος μπεχλιβάνης, έχοντας μπροστά του, για πρώτη φορά, ένα τόσο πυκνό ακροατήριο, αναθυμάται:

«Όταν ήταν να γυρίσει ο Μεγάλος Σάαντ από την εξορία (από τη Μάλτα, όπου τον είχαν στείλει οι Άγγλοι), οι κλέφτες της Αλεξάνδρειας γράψαν στις εφημερίδες μια ειδοποίηση που έλεγε στους κατοίκους να πανηγυρίσουν ξέγνοιαστοι. Για χατήρι της μεγάλης μέρας, ορκίζονταν να μην κλέψουν ούτε μια καρφίτσα, κι ας ήταν μεγάλος ο συνωστισμός και οι ευκαιρίες αμέτρητες»...

Στάθηκα σε ένα μόνο ανάλαφρο περιστατικό, παρμένο από τη σειρά διηγημάτων του Τσίρκας *Ο Απρίλης είναι πιο σκληρός*. Το «μήνυμα», το «επιμύθιο», οι συνειρμοί, δεν χρειάζονται, νομίζω, ανάλυση. Περισσότερα, όμως, για το κεφάλαιο «Τσίρκας - εθνική εξέγερση του 1919» θα σας μιλήσει, το απόγευμα, ο Μανόλης Μαραγκουλής, του πανεπιστημίου της Κύπρου. Έτσι, από δω και μπρος, θα επικεντρώσω την παρέμβασή μου σ' αυτό που θα μπορούσα να τιτλοφορήσω: «Ο Τσίρκας και η επανάσταση (η θάουρα) της 23ης Ιουλίου 1952». Πάντως, αναφερόμενος γενικότερα στους αγώνες του αιγυπτιακού λαού για εθνική αποκατάσταση, δεν μπορώ να

μη σταθώ στη μελέτη του Τσίρκας για τον Καβάφη. Ο συγγραφέας, θέλοντας να δώσει την εποχή του Καβάφη, έκρινε πως έπρεπε να «γράψει ιστορία» ή, για να θυμηθούμε τον Όσκαρ Ουάιλντ, να «ξαναγράψει την ιστορία» – την ιστορία της νεότερης Αιγύπτου, με υποκεφάλαιο την ιστορία του αλεξανδρινού ελληνισμού. Φυσικά ο Τσίρκας ποτέ δεν επεκαλέσθη τον τίτλο του ιστορικού, όσο και αν ο «ιστορικός χρόνος» είναι διάχυτος σε πολλά από τα κείμενά του. Πίστευε, όμως, στην «ιστορική συνείδηση» του συγγραφέα – μια συνείδηση που, όπως έλεγε ο ίδιος, «δένει οργανικά τα περασμένα με τα σημερινά και ζωντανεύει το παρελθόν ως προϊστορία του παρόντος».¹

ΑΟΥΜΠΙΑΛΚΟΥΜ! ΑΟΥΜΠΙΑΛΚΟΥΜ!

Πόση απόσταση να χωρίζει, άραγε –και δεν εννοώ χρονική– τη θάουρα της 23ης Ιουλίου 1952 από την εξέγερση του Σάαντ Ζαγλούλ στα 1919 ή την επανάσταση του Οράμπι στα 1881; Οι συνθήκες, η περιρρέουσα ατόσφαιρα, οι μορφές πάλης ασφαλώς διαφέρουν, αλλά ο στόχος, σε αυτή την αγωνιστική πορεία των 70 χρόνων, παραμένει ο ίδιος: Λευτεριά, ανεξαρτησία, «Αλ-Γκαλά» (=Εκκένωση), «να φύγει ο ξένος δυνάστης», «να φύγουν οι Ινγκλίζ»! [Τη λέξη αυτή (Αλ-Γκαλά), μεγεθυμένη, με την αραβική της γραφή, μπορεί να την απαντήσεις και στο διήγημα του Τσίρκας: «Σε καιρό και σε τόπο», στη σειρά *Ο ύπνος του θεριστή*.]

Πώς τοποθετείται, όμως, ο Στρατής Τσίρκας απέναντι στη «θάουρα» της 23ης Ιουλίου; Και εν πρώτοις: Ποιος ήταν αυτός ο «λήουα» (ο στρατηγός) Μοχάμεντ Ναγκίμπ, ποιοι ήταν αυτοί οι «ελεύθεροι αξιωματικοί» (όπως αυτοαποκαλούνταν), που, μέσα σε μια νύχτα, είχαν φέρει τα πάνω κάτω, εί-

APPEL

aux intellectuels d'Angleterre et de France

L'Égypte vient de nationaliser la Compagnie du Canal de Suez tout en garantissant solennellement la libre navigation à travers le canal.

Malgré cette garantie solennelle, une campagne d'intimidation et d'appel à la violence est déclenchée dans divers pays, dont l'Angleterre et la France.

Cette incitation à la violence met en péril, non seulement la détente internationale — fruit du labeur acharné de tout homme de bonne volonté — mais aussi, la paix elle-même.

Conscients du danger, nous, hommes de science, des lettres et des arts, hellènes d'Égypte, faisons un appel à nos collègues français et anglais, que nous considérons toujours comme les dépositaires d'une belle et magnifique tradition d'honnêteté et de justice.

Nous les prions instamment d'élever leurs voix, d'éclairer l'opinion publique de leurs pays, d'exposer les faits avec franchise et honnêteté, de faire cesser enfin cette campagne belliqueuse.

Ils deviendront ainsi les défenseurs de l'entente entre les peuples, puisque la cause de l'Égypte est juste. Ce pays ne fait qu'exercer ses droits souverains et ne désire que sauvegarder, dans la paix, son indépendance nationale et économique.

Alexandrie, le 8 Août 1956.

Docteur H. MASCHAS.
Professeur Agrégé des Facultés de France
Médecin-Chef à l'Hôpital Hellénique

A. ANGELOPOULOS.
Artiste-Peintre

Η έκκληση προς τους διανοούμενους της Αγγλίας και της Γαλλίας που υπέγραψαν (8 Αυγούστου 1956) ο γιατρός Μάσχας, ο ζωγράφος Αγγελόπουλος και ο Τσίρκας.

χαν καταργήσει τον Φαρούκ και επαγγέλονταν όχι μόνο το διώξιμο των Άγγλων από τη Διώρυγα του Σουέζ, αλλά και γενναίες μεταρρυθμίσεις για την αναγέννηση και προκοπή του τόπου; [Το όνομα του Γκαμάλ Άμπντελ-Νάσερ έγινε γνωστό πολύ αργότερα].

Θυμάμαι: Έλαχε εκείνες τις ιστορικές για την Αίγυπτο μέρες, μαζί με τον συνάδελφό μου Βασίλη Κωνσταντινίδη, εκδότη της παροικιακής εφημερίδας *Φωνή*, να συναντηθούμε με τον Τσίρκα. Μόλις μας είδε, και προτού καλά-καλά χαιρετισθούμε, άρχισε να μας απαγγέλλει Κάλβο: «*Αν οπότεν πεθαίνη / πονηρός βασιλεύς / έσβην' η νύκτα εν άστρον / ήθελον μείνει / ολίγα ουράνια φώτα*»... Γελούσαν και τ' αυτιά του.

Είναι γνωστό, βέβαια, με τι χαρές και πανηγύρια ο λαός της Αιγύπτου δέχθηκε αυτό το πρώτο —το πολύ απτό και πολύ συγκλονιστικό— γεγονός, το διώξιμο του Φαρούκ. Επί τρεις μέρες και τρεις νύχτες, απροσμέτρητα πλήθη, με καρμούζες και νταούλια, πλημμύριζαν τους δρόμους, ενώ χιλιάδες ήταν αυτοί που δεν εννοούσαν να κατέβουν από τις στέγες των τραμ και των λεωφορείων. Και στη χαρά αυτή, μετείχαμε κι εμείς. Ποιοι εμείς; Εννοώ τα λαϊκά στρώματα της παροικίας — μπακάληδες, ταβερνιάρηδες, γκαρσόνια, μικροϋπάλληλοι, εργάτες, πλασιέ, μικροέμποροι και μαζί τους, φυσικά, οι διανοούμενοι, οι *libre penseurs*, οι προοδευτικοί, οι αριστεροί. Θυμάμαι: Συγχαίραμε τους Αιγύπτι-

ους φίλους μας, για το διώξιμο του βασιλιά, και αυτοί μας αντεύχονταν: «*Αουμπάλκουμ!*»! «*Αουμπάλκουμ!*»! («*Κι απ' τα δικά σας! Κι απ' τα δικά σας!*»). [Το «δράμα» ήταν με κάποιους συντηρητικούς, πρωτοκλασάτους, φιλομοναρχικούς της παροικίας, οι οποίοι —ως ένα βαθμό— έφεραν βαρέως αυτό το «*Αουμπάλκουμ*»...]

Όμως, σαν να το παρατράβηξα, φοβούμαι, με τις περιγραφές... Τι αποφασίσαμε, λοιπόν, σ' εκείνη τη συνάντησή μας με τον Τσίρκα; Αποφασίσαμε το κύριο άρθρο της *Φωνής*, εκείνη την εβδομάδα, να το γράψει ο ίδιος ο Τσίρκας. Και το έγραψε. Ιδού τι έλεγε το άρθρο εκείνο, δημοσιευμένο στο φύλλο της 3ης Αυγούστου 1952, της εφημερίδας αυτής, με τίτλο: «*Νέα ζωή προχωρεί*». Διαβάζω αποσπασματικά:

«*Ποιος Έλλην πάροικος, ποιος φιλοξενούμενος της ευλογημένης αυτής χώρας, ποιος απ' όλους εμάς που ταυτίσαμε τη ζωή μας και την ευτυχία μας με τη ζωή και την ευτυχία αυτού του τόπου και αυτού του Λαού, ποιος, λοιπόν, δεν αισθάνθηκε να φεύγει μια ταφόπετρα απ' τα στήθη του, ποιος δεν εόρτασε, μαζί με τα σεμνά, τ' αυτοκυριαρχούμενα πλήθη, το ιστορικό αυτό Σάββατο της 26ης Ιουλίου 1952; Οι τύραννοι, τα διεφθαρμένα καθεστώτα, οι σφετερισταί των συνταγματικών και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, έρχονται και παρέρχονται. Οι λαοί, όμως, μένουν και νικούν, γιατί είναι αιώνιοι. [...] Η Αίγυπτος, χάρις στον φλογερό πατριωτισμό και την ανιδιοτελή τόλμη του Λαού και του Στρατού της, με οδηγό τον λήονα Μωχάμεντ Ναγκκίμπ, ανεστήλωσε μέσα σε τρία εικοσιτετράωρα, το κύρος και την αίγλη της, κέρδισε την εκτίμησιν και τον σεβασμό όλων των εθνών και άνοιξε πλατείά την λεωφόρο δια την αναγέννησιν και την ολοκλήρωσιν των εθνικών πόθων*».

ΔΟΞΑΣΤΙΚΑ, ΑΛΛΑ ΚΑΙ «ΥΠΟΜΝΗΣΕΙΣ»

Παρά τους δοξαστικούς αυτούς τόνους, ο Τσίρκας δεν παραλείπει να θυμίσει ότι ο αιγυπτιακός λαός —ώριμος λαός— «*έθεσεν αμέσως, από την επαύριον, τους σκοπούς του λυτρωτικού κινήματος*». Και είναι οι σκοποί αυτοί: η εθνική ενότητα, η κατοχύρωση των συνταγματικών ελευθεριών, η κατάργηση του στρατιωτικού νόμου, το δυνάμωμα των ενόπλων δυνάμεων για την άμυνα της χώρας, η ολοκλήρωση της εθνικής ανεξαρτησίας «*δια της εκκενώσεως της Διώρυγας από τους Άγγλους*» και, φυσικά, η αντιμετώπιση της λαϊκής δυστυχίας.

ΑΛΛΑ ο Τσίρκας αδημονεί — θα έλεγε κανείς... Ένα μήνα αργότερα, με δεύτερο άρθρο του, στην ίδια εφημερίδα («*Φ*», 30 Αυγούστου) επανέρχεται πάνω στο τι ζητεί ο λαός. Γράφει:

«*Ο φελλάχος έχει θανάσιμον ανάγκην από γην. Δι' αυτό χρειάζεται μια πραγματική και γενναία αγροτική μεταρρύθμισις, να γίνη ανακατανομή της γης προς όφελος των ακτημόνων και μικροκαλλιεργητών, να περιορισθή η ιδιοκτησία σ' ένα μιάξιμουμ αριθμό φεδδανίων, να χορτάση ο φελλάχος ψωμί, να πλυθή και να ντυθή, να γνωρίση τον πολιτισμόν*»... Αλλά αιτήματα έχει και ο λαός των πόλεων. «*Ο λαός θέλει πραγματικάς οικονομικάς μεταρρυθμίσεις, δια να περιορισθή η σημερινή ασυδοσία των μονοπωλιακών επιχειρήσεων και βιομηχανιών, θέλει ευθηνό πετρέλαιο, νερό, ηλεκτρικό, ζάχαρι, λάδι, τσιγάρα και ρούχα. Ταυτοχρόνως ο λαός περιμένει και θέλει αποκατάστασιν των πολιτικών ελευθεριών και της κοι-*

νοβουλευτικής ζωής, τροποποιήσιν του Συντάγματος, επί το δημοκρατικότερον», κ.λπ.

Οι περικοπές που σας διάβασα, δίνουν, νομίζω, την «ειδή» του δένδρου, τη θέση, δηλαδή, του Τσίρκα απέναντι στη «θάουρα» της 23ης Ιουλίου 1952. Στις γραμμές αυτές, μπορεί ν' αναγνωρίσει κανείς τον Τσίρκα του Αμπουτίγκ και του Ντεϊρούτ, που ξέρει τι θέλει η φελλαχιά: γη, ψωμί, σαπούνι, ρούχο, πολιτισμό. Αλλά και τον ευαίσθητο, αριστερό διανοούμενο, που διακηρύσσει ότι η πάλη κατά της αποικιοκρατίας πάει αντάμα με τις πολιτικές ελευθερίες και την κοινωνική ανέλιξη, την κοινωνική προκοπή.²

Είναι κοινός τόπος ότι η θάουρα, στα πρώτα βήματά της, είχε πολλά προβλήματα ν' αντιμετωπίσει. «Πώς θα διώξουμε τους Άγγλους; Πώς θα κτίσουμε το Σαντ Ελ Άλν; Ποιος μπορεί να μας βοηθήσει;» Ο προβληματισμός, η αναζήτηση, πάντα βοηθούν. Ό,τι δεν βοηθά είναι όταν, χάνοντας την αρχική σου ορμή, κλείνεσαι στον εαυτό σου ή επιχειρείς ένα κυνήγι μαγισσών. Τότε, μπορείς να χίσεις και πολλούς από τους –μέχρι χθες– φίλους και υποστηρικτές σου.

Έτσι είχαν τα πράγματα, ως τη στιγμή που ο Νάσερ εξαγγέλλει την εθνικοποίηση της Διώρυγας του Σουέζ. Το τοπίο αλλάζει παρευθύς. Η θάουρα ανακτά όλους τους παλαιούς φίλους της, συν εκατομμύρια νέους, απ' όλα τα γεωγραφικά πλάτη της γης, ενώ την ίδια στιγμή, οι αγγλογάλλοι μέτοχοι παρατάσσονται σε διάταξη μάχης. Η εποχή των κανονιοφόρων αναβίωσε... Μέσα στο κλίμα αυτό, ο Τσίρκας, μαζί με τον αρχίατρο του ελληνικού νοσοκομείου στην Αλεξάνδρεια, Ηρακλή Μάσχα, και τον ζωγράφο Αριστομένη Αγγελόπουλο, θ' απευθύνουν έκκληση (Αύγουστος του '56) προς τους Άγγλους και Γάλλους διανοούμενους, για να σταματήσει η «εκστρατεία εκφοβισμού» της Αιγύπτου.³ Και όταν ο Νάσερ, «άρχισε να μοιράζει ντουφέκια στον λαό», για ν' αντιμετωπίσει την αγγλογαλλική επιδρομή, ο Τσίρκας θα γράψει τον *Νουρεντίν Μπόμπα*, μέσα σε δυο εβδομάδες.

Θα μπορούσα να συνεχίσω. Αλλά η κλεψύδρα είναι αυστηρότατη. Παρά ταύτα, θα μου επιτρέψετε –προτού κλείσω– να αναφερθώ σε μια εκτίμηση της κ. Ρένας Σταυρίδη-Πατρικίου, καθηγήτριας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, με θαυμάσιες εργασίες γύρω από την ανάπτυξη των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα και τον παροικιακό ελληνισμό. Η κ. Πατρικίου υποστηρίζει⁴ ότι ο Τσίρκας, μεταξύ άλλων, «ονειρευόταν τον παροικιακό πληθυσμό (της Αιγύπτου) να συμμαχεί με το ντόπιο στοιχείο και, μαζί, να διώχνουν τον κατακτητή». Αυτό, όμως –συνεχίζει– «είναι πέρα από τη μαρξιστική ανάλυση· είναι η ρομαντική στάση όλων των ανθρώπων που δούλεψαν σε ξένη γη και πιστεύουν πως η γη αυτή θα τους ευγνωμονεί πάντα». Όλες οι απόψεις είναι, βέβαια, σεβαστές. Πλην, άλλο η «συμπαράσταση» της παροικίας –ή, αν προτιμάτε, ενός τμήματος της παροικίας– στον αγώνα του αιγυπτιακού λαού για το διώξιμο του κατακτητή, και άλλο η «συμμαχία», με την έννοια που προσδίδει, στη λέξη αυτή, η κ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου.

Ανέφερα ήδη ότι η αγωνιστική (και οργανωτική) ένταξη του Τσίρκα έγινε στην Αίγυπτο. Αλλά είναι γνωστό ότι, με την είσοδο της Ελλάδας στον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, οι Έλληνες αριστεροί, μόνιμοι κάτοικοι της Αιγύπτου (για μια σειρά λόγους, που δεν είναι του παρόντος) δημιουργούν τη

δική τους χωριστή οργάνωση, αποσπώμενοι από την παλαιά σοσιαλιστική οργάνωση που λειτουργούσε, μέχρι τότε, στην Αίγυπτο, με τη συμμετοχή Αιγυπτίων και ξένων. Όσο για τα περί «ρομαντισμού των ανθρώπων που δούλεψαν σε ξένη γη», κ.λπ., δεν νομίζω –επειδή κι εγώ γεννήθηκα και δούλεψα στην Αίγυπτο– ότι κάποιος από μας, διανοήθηκε ποτέ, προσεδόκησε ποτέ, την «ευγνωμοσύνη της Αιγύπτου», για την όποια συμπαράστασή μας, στους αγώνες της. Η ευγνωμοσύνη, θα έλεγα, ήταν αντίστροφη: Από την παροικία (και, φυσικά, από την παροικιακή αριστερά) προς την Αίγυπτο – μια φιλόξενη και ανεξίθρησκη χώρα. Το ελληνόπουλο της Αλεξάνδρειας ή του Καΐρου, μάθαινε, στο σχολείο, ότι η Αίγυπτος είναι «η δεύτερή μας πατρίδα, την οποία όλοι αγαπάμε και σεβόμαστε».

Δεν παραγνωρίζω ότι η κ. Πατρικίου διατυπώνει την άποψή της αυτή, με αφορμή το πώς ο Τσίρκας «συλλαμβάνει τη σχέση του Καβάφη με τον βενιζελισμό». Και δεν έχω πρόβλημα να συμφωνήσω μαζί της ότι η «σύλληψη Τσίρκα», στο συγκεκριμένο αυτό θέμα, κάπου πάσχει... Αλλά η επέκταση θέσεων ή συμπερασμάτων που επιχειρείται, φοβούμαι ότι δεν είναι η ευτυχέστερη. Όπως και αν έχει το πράγμα, όλοι απόψεις διατυπώνουμε, κανείς δεν κατέχει την απόλυτη αλήθεια.

ΚΑΤΑ ΤΑ ΑΛΛΑ, οι σχέσεις μεταξύ του αιγυπτιακού αριστερού κινήματος και του ελληνικού παροικιακού, συνιστούν ένα συναρπαστικό κεφάλαιο. Ό,τι και να πεις, είναι συναρπαστικό το ότι ο Γιώργος Σκληρός, ο θεωρητικός θεμελιωτής του μαρξισμού στον χώρο της ελληνικής διανόησης, γράφει «Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού» σε ένα προάστιο του Καΐρου (στο Ζεϊτούν, και αργότερα στο Χελουάν) ή ότι, ως εκπρόσωπος του ΚΚ Αιγύπτου στη Μόσχα, στέλνεται ένας Έλληνας δάσκαλος, ο Πέτρος Ιωαννίδης. Αναφέρομαι, φυσικά, σε μακρινές εποχές... Αλλά, για το κεφάλαιο αυτό, θα έχει, υποθέτω, πολλά να μας πει ο Δρ. Τόνι Γκόρμαν –πολλά και ενδιαφέροντα.

Αλεξάνδρεια, 26 Μαρτίου '01

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παρέμβαση Τσίρκα στο Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Λογοτεχνών. Αθήνα, Νοέμβριος '75 (Αυγή, 7.11.75).
2. Παρά τις «υπομνήσεις» για το τι θέλει η φελλαχιά και ο λαός των πόλεων (στην ουσία ο Τσίρκας διατύπωνε ένα πλήρες μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, το οποίο η Θάουρα έπρεπε να κάνει πράξη...), τα δυο αυτά άρθρα, λίγες εβδομάδες μετά τη συγγραφή τους, θα επικριθούν, εντονότατα, από την ηγεσία της Αντιφασιστικής Προπορορίας και, προσωπικά, από τον Φίλιππο Πάγκαλο, εκπρόσωπο του ΚΚΕ στην Αίγυπτο, ως «εξωπραγματικά», «εξωραϊστικά», κ.ά. Ο Νάσερ είχε ήδη εγκαινιάσει το κυνήγι των μαγισσών (στο οποίο είχε συμπεριλάβει και τους κομμουνιστές), ενώ ο Τσίρκας είχε ήδη αντικατασταθεί από τη θέση του γραμματέα της Α.Π.
3. Βλέπε: Appel aux intellectuels d' Angleterre et de France, με ημερομηνία 8 Αυγούστου 1956. (Το κείμενο σώζεται ως φέιγ βολάν).
4. Ρένα Σταυρίδου Πατρικίου: «Ο πολιτικός Καβάφης και ο πολιτικός Τσίρκας» (Η λέξη, τχ. 136, Νοέμβρης-Δεκέμβρης '96).

Σύντροφοι παλιοί, νέοι αγώνες:

Ο Στρατής Τσίρκας και η αιγυπτιακή Αριστερά

του Anthony Gorman

Τα γραπτά του Στρατή Τσίρκα σαφώς μαρτυρούν αισθήματα έντονης συμπάθειας προς τον αιγυπτιακό λαό και προς τα εθνικά οράματά του. Τούτα τα αισθήματα όμως δεν αντικατοπτρίζονται άμεσα στη δράση του ως μαχητικού κομμουνιστή. Τόσο κατά την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου όσο και μετά από αυτήν, ο Τσίρκας υπήρξε μέλος δύο οργανώσεων της παρανομίας με ιδιαίτερο ελληνικό χαρακτήρα: του *Ελληνικού Απελευθερωτικού Συνδέσμου* (ΕΑΣ), που ήταν αφοσιωμένος στην απελευθέρωση της Ελλάδας από τη γερμανική και μοναρχική κυριαρχία, και της *Αντιφασιστικής Πρωτοπορίας* (ΑΠ), μιας οργάνωσης συνδεδεμένης με το ΚΚΕ, με στόχο κυρίως τη διεξαγωγή του πολιτικού αγώνα στην Ελλάδα καθώς και μέσα στην ελληνική παροικία της Αιγύπτου. Επρόκειτο για ένα γνώρισμα των περισσότερων (μα όχι όλων) των Ελλήνων κομμουνιστών της Αιγύπτου. Παρόλο που στήριζαν τις αρχές του πολιτικού προγράμματος των Αιγυπτίων συντρόφων τους, προτιμούσαν να διατηρούν τη δική τους αυτοτελή παράνομη οργάνωση. Η ύπαρξη του διαχωρισμού αυτού όμως δε θα έπρεπε να θεωρηθεί ως μια φυσιολογική κατάσταση πραγμάτων, αλλά ως μια απόρροια της ιστορικής εμπειρίας του αιγυπτιακού κομμουνιστικού κινήματος, του χαρακτήρα της ελληνικής παρουσίας στην Αίγυπτο, καθώς και της δυναμικής των μεταπολεμικών πολιτικών εξελίξεων.

Ο ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΟ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ

Ο Τσίρκας εισήχθη πιθανότατα για πρώτη φορά στις ιδέες του κομμουνισμού κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1920 μέσω της φιλίας του με το Σακελλάρη Γιαννακάκη. Ήδη από την εποχή εκείνη ο Γιαννακάκης είχε αναδειχτεί σε μια σχεδόν θρυλική, ημι-διάσημη μορφή ανάμεσα στους κύκλους των Ελλήνων. Γιος σφουγγαρά, υπήρξε μεταξύ των ιδρυτικών μελών του *Αιγυπτιακού Σοσιαλιστικού Κόμματος* τον Αύγουστο του 1921, το οποίο, κατόπιν διαπραγματεύσεων με την Κομιντέρν, μετονομάστηκε απ' τις αρχές του 1923 σε *Αιγυπτιακό Κομμουνιστικό Κόμμα*. Το κόμμα αυτό προσέλκυσε αιγυπτιακά αλλά και διεθνή μέλη, ιδιαίτερα δε Ρωσσοεβραίους, καθώς και έναν αριθμό Ελλήνων, εκ των οποίων πολλοί, όπως ο Γιαννακάκης, είχαν επιστρατευτεί από σοσιαλιστικούς κύκλους της Αλεξάνδρειας.

Πολύ σύντομα όμως η αιγυπτιακή κυβέρνηση εξαπέλυσε μια συστηματική εκστρατεία κατά του κόμματος αυτού.

Πράκτορες της αστυνομίας άρχισαν να διεισδύουν στην οργάνωσή του κι επιστρατεύτηκαν πληροφοριοδότες οι οποίοι επέφεραν πολλές συλλήψεις κι απελάσεις, υποχρεώνοντας έτσι το κόμμα να οδηγηθεί προς την παρανομία. Ο ίδιος ο Γιαννακάκης φυλακίστηκε το 1923 και, με την αποφυλάκισή του τον επόμενο χρόνο, μεταφέρθηκε στο Κάιρο όπου άνοιξε ένα σφουγγαράδικο στην οδό Σολεϋμάν Πασά (σήμερα Τάλα'ατ Χάρμπ). Σύντομα το κατάστημα αυτό κατέστη σταθερό σημείο συναντήσεων για πολιτικές συζητήσεις κι ανταλλαγές απόψεων. Κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1930 ο Γιαννακάκης είχε προσελκύσει στον κύκλο του μερικούς από τους πιο εύστροφους Έλληνες ακτιβιστές και διανοούμενους της νέας γενιάς, εκ των οποίων πολλοί ήταν απόφοιτοι της Αμπετείου Σχολής και μόλις κοντά στα είκοσί τους χρόνια. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονταν ο Γιάννης Χατζηανδρέας (ο Τσίρκας), ο Λάμπης Ράππας, ο Γιώργος Δήμος, ο Σταύρος Καρακάσης και οι αδερφοί Πιερίδη, ο Θεοδόσης, ο Γεώργιος κι ο Κυπριανός.

Παρά τη σκληρή πίεση που υπέστη, το κομμουνιστικό κίνημα συνέχισε να λειτουργεί, όμως το μάστιζαν προβλήματα ασφάλειας. Το 1932 κατέφθασαν πληροφορίες απ' τη Μόσχα που επικύρωναν ότι ο γενικός γραμματέας του κόμματος, ο Αμπντ Ελ-Αζίζ Ελ-Ντεσούκι, υπήρξε πράκτορας της

Ο Anthony Gorman είναι Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικών Επιστημών στο Αμερικανικό Πανεπιστήμιο Καΐρου.

αστυνομίας κι ακόμη ότι ο ίδιος ο Γιαννακάκης υπήρξε αντικείμενο υποψίας. Διακηρύσσοντας την αθωότητά του κι αρνούμενος ν' αποδεχτεί τις κατηγορίες εις βάρος του Αμπντ Ελ-Αζίζ, ο Γιαννακάκης διαγράφηκε από την κεντρική επιτροπή με την κατηγορία της ανεπαρκούς εγρήγορσης και αποπέμφθηκε από κάθε υπεύθυνο πόστο. Έκτοτε δεν έλαβε ξανά μέρος στο οργανωμένο κομμουνιστικό κίνημα, παρόλο που παρέμεινε μια γνωστή προσωπικότητα ανάμεσα στους κύκλους της αριστεράς. Κατόπιν η Μόσχα διέκοψε κάθε επίσημη επαφή με την οργάνωση Αιγύπτου, αλλά ένας μικρός κύκλος Ελλήνων που περιλάμβανε τον Οδυσσέα Καραγιάννη, τον Θεοδόση Πιερίδη και τη γυναίκα του Αλεξάνδρα, τον Κωνσταντίνο Βεργόπουλο, τον Τσίρκα κι έναν Ελβετό, τον Paul Jacot-Descombes, σχημάτισαν από κοινού τον πρώτο πυρήνα μιας μικρής, ανεξάρτητης κομμουνιστικής ομάδας.

Η ΕΙΡΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ (LIGUE PACIFISTE)

Στα μέσα της δεκαετίας του 1930 ο αυξανόμενος κίνδυνος του φασισμού στην Ισπανία, την Ιταλία και τη Γερμανία ώθησε την αριστερά στην Αίγυπτο σε μία δράση εντονότερη και σε μια παρουσία πιο ανοιχτή. Το 1935 η *Ειρηνιστική Ένωση* (Ligue Pacifiste), ένα ευρύ αντιφασιστικό μέτωπο με διεθνές δυναμικό μελών, εδραιώθηκε στο Κάιρο και στην Αλεξάνδρεια. Έλληνες απετέλεσαν τη ραχοκοκαλιά ετούτης της οργάνωσης κι αφότου επιβλήθηκε το Μεταξικό καθεστώς στην Ελλάδα τον Αύγουστο του 1936, ενεργοποιήθηκαν ιδιαίτερα. Ο Θεοδόσης Πιερίδης, ένας ελληνοκύπριος, υπηρέτησε ως γραμματέας της *Ligue* στο Κάιρο, όπου άλλα προεξέχοντα στελέχη υπήρξαν ο Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, ο Γιάννης Κρητικός, ο Γιώργος Δήμος, ο Γιώργος Ψαλτόπουλος και ο Νικόλας Τσαβαρόπουλος, ενώ στην Αλεξάνδρεια ήταν οι Νίκος και Σταύρος Παντελίδης και ο Σωκράτης Καλλιαρέκος. Από το 1929 ο ίδιος ο Τσίρκας είχε αρχίσει να εργάζεται στην Άνω Αίγυπτο κι από το 1933 να περνά τα καλοκαίρια του στην Αλεξάνδρεια, όντας ταυτόχρονα από τα ενεργά μέλη της *Ligue* και γράφοντας ειρηνιστικά άρθρα στο έντυπό της, τον *Πολιτισμό*, καθώς και στις σελίδες των *Παναιγυπτίων*.

Αν και τα αιγυπτιακά μέλη της *Ligue* υπήρξαν λίγα, ήταν εκεί, και ιδιαίτερα μέσω του Jacot-Descombes, που η νέα γενιά των Αιγυπτίων κομμουνιστών ήρθε για πρώτη φορά σε επαφή με Έλληνες συντρόφους της. Για τους Γιούσεφ Νταρούις, Ρεϊμόν Ντουάικ και Άχμεντ Σάντικ Σά'αντ η *Ligue* έπαιξε έναν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη και κατανόηση της μαρξιστικής σκέψης καθώς και των αρχών της πολιτικής οργάνωσης. Οι σχέσεις που δημιουργήθηκαν μέσα στη *Ligue* ανάμεσα σ' αυτούς τους Αιγυπτίους και στην ελληνική ομάδα της έμελλε να αποδειχτούν σημαντικές κι ανθεκτικές. Έτσι, όταν οι Αιγύπτιοι άρχισαν να οργανώνουν τη δική τους μυστική οργάνωση στα τέλη της δεκαετίας του 1930, ήταν από τις επαφές αυτές μαζί με τους Έλληνες που λάμβαναν βοήθεια και συστάσεις.¹

Όμως, καθώς ο κόσμος όδευε προς τον πόλεμο και το ειρηνιστικό αίτημα είχε πλέον ηττηθεί, η *Ligue* ανασυγκροτήθηκε σε *Ομάδα Μελετών* (*Groupe d'Études* στο Κάιρο, *Centre Culturel* στην Αλεξάνδρεια) και μέσα στους κόλπους της ορ-

γανώθηκαν επιπλέον ξέχωρες εθνικές ομάδες. Μετά την κατοχή της Ελλάδας από τους Γερμανούς το 1941 οι περισσότεροι Έλληνες έστρεψαν τις προσπάθειές τους προς το ελληνικό εθνικό ζήτημα, είτε προσχωρώντας στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις της Μέσης Ανατολής, όπως ο Λάμπης Ράππας, ο Γιάννης Κρητικός κι ο Γιώργος Κυπραίου, είτε διεκπεραιώνοντας πολιτικό έργο, όπως η παραγωγή του αντιφασιστικού περιοδικού *Έλλην*, το οποίο εκδόθηκε στην Αλεξάνδρεια το 1942 και διανέμονταν στις ένοπλες δυνάμεις, όπως συνέβη, για παράδειγμα, με την περίπτωση του Τσίρκα.

ΤΟ ΞΕΣΠΑΣΜΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί αγώνες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου είχαν τη δική τους λογική και τις δικές τους πολιτικές συνέπειες. Απ' τις σελίδες του *Έλληνα* φαίνεται ευκρινώς ότι ο πρωταρχικός πολιτικός σκοπός τους ήταν η απελευθέρωση της Ελλάδας από τους Γερμανούς και η εγκαθίδρυση ενός αποδεκτού μεταπολεμικού καθεστώτος. Το αιγυπτιακό κίνημα, και ιδιαίτερα δυο οργανώσεις του όπως η *Χαμίτου* του Henri Curiel που συστήθηκε το 1943² και η *Ίσκρα* (γνωστή επίσης ως *Αλ-Σαράρα*), που σύστησε ο Hillel Schwartz επίσης το 1943, αμφότερες με σημαντική εβραϊκή συμμετοχή, επιχείρησαν ν' αναπτύξουν πολιτική συνείδηση καλλιεργώντας μια ανάλυση της σύγχρονης αιγυπτιακής κοινωνίας και διοργανώνοντας πολιτιστικές ομάδες και επιτροπές. Εντούτοις, οι ανάγκες που πρόβαλε ο πόλεμος, παρείχαν ευκαιρίες για αμοιβαία βοήθεια ανάμεσα στην ελληνική και την αιγυπτιακή αριστερά. Αυτό αποδείχτηκε με τον πλέον δραματικό τρόπο όταν μετά την εξέγερση του Απριλίου του 1944, βοήθεια και καταφύγιο χρειάστηκε να παρασχεθεί προς τους κυνηγημένους Έλληνες στασιαστές. Παρά την προτεραιότητα που απέδωσαν οι Έλληνες στον αγώνα που εξελισσόταν στην Ελλάδα, εξίσου έντονη υπήρξε μεταξύ τους η συνείδηση της ανάγκης για προετοιμασία ενόψει της μεταπολεμικής κατάστασης στην Αίγυπτο. Ήταν γι' αυτόν τον λόγο που ιδρύθηκε τον Μάρτιο του 1944 η *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* ως ο κορμός του προοδευτικού κινήματος ανάμεσα στους Έλληνες της Αιγύπτου. Ο Θεοδόσης Πιερίδης υπηρέτησε ως πρώτος γραμματέας της και όταν του απαγορεύτηκε η άδεια επιστροφής στην Αίγυπτο το 1946, τον διαδέχτηκε ο Τσίρκας.

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ

Ενώ ο αντιφασιστικός αγώνας της δεκαετίας του 1930 μπορεί να προσφερόταν για μια οργάνωση με διεθνή μέλη και οι συνθήκες του πολέμου να παρείχαν τη δυνατότητα για μια συνεργασία σε βάση ευκαιριακή, ο κόσμος του μεταπολέμου ήταν η εποχή των νέων εθνικών αγώνων. Για το αιγυπτιακό κίνημα, η εποχή αυτή έμελλε να επιφέρει το τέλος της βρετανικής κατοχής και την εγκαθίδρυση της πλήρους ανεξαρτησίας, ενώ για την ελληνική αριστερά, τον αγώνα του Δημοκρατικού Στρατού στις μάχες του Εμφυλίου. Το νέο ετούτο πολιτικό κλίμα υπήρξε αναπόφευκτα ένας παράγοντας με σημασία καθοριστική για τη διαμόρφωση ενός καινούργιου πλαισίου σχέσεων ανάμεσα στην *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* και στο κίνημα των Αιγυπτίων κομμουνιστών. Μέσα στο

περιβάλλον της Αιγύπτου, η θέση της αιγυπτιακής αριστεράς παρουσίαζε μια ιδιαίτερη ανωμαλία: με ποιους τρόπους μια εθνική μειονότητα, πιο εύπορη από τις μάζες των Αιγυπτίων, θα ήταν δυνατό να προωθήσει τον αγώνα της εθνικής ανεξαρτησίας της Αιγύπτου;

Τα στρατηγικά διλήμματα που προέκυπταν απ' την κατάσταση αυτή εμπόδιζαν τη δημιουργία στενότερων σχέσεων ανάμεσα στους Έλληνες και τους Αιγυπτίους κομμουνιστές οι οποίες περιπλέκονταν επιπλέον και σε άλλα πρακτικά και πολιτικά προβλήματα. Ένα από αυτά ήταν η έντονη φραξιονιστική φύση του αιγυπτιακού κινήματος. Απ' τον καιρό της επανεμφάνισής του στις αρχές της δεκαετίας του 1940, έως ότου ενοποιήθηκε το 1958, το αιγυπτιακό κίνημα παρέμενε διασπασμένο. Τρεις ήταν κυρίως οι ομάδες που κυριαρχούσαν μέσα στους κόλπους του κατά τη δεκαετία του 1940, η *Ισκρα*, η *Χαμίτου* (οι δυο αυτές κατόπι ενώθηκαν για να σχηματίσουν τη *Χαντίτου*³ το 1947) και η *Πρωτοπορία Εργατών*. Όμως συνολικά υπήρχαν περισσότερες από 20 διαφορετικές μικρότερες ομάδες καθ' όλη την περίοδο αυτή, τις οποίες χώριζαν όχι μονάχα ζητήματα ιδεολογίας και πολιτικής στρατηγικής αλλά και ζητήματα προσωπικοτήτων καθώς και του χαρακτήρα των μελών τους, ιδιαίτερα δε του ρόλου των ξένων και των Εβραίων.⁴ Για την *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* αυτή η κατάσταση συνέτεινε ώστε οι οργανωτικές επαφές με οποιαδήποτε ομάδα να καθίστανται ιδιαίτερος προβληματικός.

Ένα άλλο σημαντικό εμπόδιο κατά του στενότερου συντονισμού ανάμεσα στους Αιγυπτίους και στους Έλληνες κομμουνιστές ήταν η στάση πάνω στο θέμα της ασφάλειας. Υπάρχει μικρή αμφιβολία πως η πικρή εμπειρία του *Αιγυπτιακού Κομμουνιστικού Κόμματος* από τη δεκαετία του 1920 άφησε πίσω της αρνητική κληρονομιά. Από την εποχή εκείνη οι Έλληνες κομμουνιστές παρέμεναν έντονα συνειδητοποιημένοι για την ανάγκη διατήρησης της ενότητας των οργανώσεών τους με τρόπο που διέφερε χτυπητά από τις πρακτικές πολλών εκ των Αιγυπτίων συντρόφων τους.⁵ Διάχυτη ήταν η πεποίθηση μέσα στην *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* πως η ασφάλεια της *Χαντίτου* δεν ήταν ικανοποιητική και πως η οργάνωση παρέμενε διάτρητη από πληροφοριοδότες της αστυνομίας – μια κατά βάθος όχι αβάσιμη εκτίμηση. Ο τρωτός χαρακτήρας του αιγυπτιακού κινήματος και οι τακτικές διασπάσεις έμοιαζαν να επικυρώνουν αυτούς τους φόβους των Ελλήνων για τα ανεπαρκή μέτρα ασφαλείας και για τη διείσδυση των μυστικών υπηρεσιών. Περιοδικές καταστολές απ' τις Αρχές ήρθαν να επικυρώσουν περαιτέρω τον ισχυρισμό αυτό: η εκστρατεία συλλήψεων του Ισμαήλ Σίντκι τον Ιούλιο του 1946, η προκήρυξη του στρατιωτικού νόμου τον Μάιο του 1948 και ξανά, στα τέλη της δεκαετίας του 1950, η μεταστροφή του Νάσερ ενάντια στους κομμουνιστές.

Σοβαρές επιφυλάξεις υπήρξαν ακόμη μέσα στους κόλπους της *Αντιφασιστικής Πρωτοπορίας* σχετικά με την πολιτική κατεύθυνση του αιγυπτιακού κινήματος. Αυτές σχετιζόνταν ιδιαίτερα με την περίπτωση του Henri Curiel, ενός κεντρικού προσώπου στο αιγυπτιακό κίνημα της δεκαετίας του 1940, του οποίου η στρατηγική για την οικοδόμηση ενός πλατιού μετώπου εθνικών και δημοκρατικών δυνάμεων

υπήρξε αντικείμενο κριτικής ως επιπόλαιη, κενή ιδεολογικής συγκρότησης και ως συνταγή για φραξιονιστικές διασπάσεις. Στην *Αριάνη* ο Τσίρκας σκιαγραφεί έναν μαχητικό Αιγύπτιο αριστερό, δίχως αμφιβολία βασισμένο πάνω στον Curiel, ο οποίος περιγράφεται με τον εξής, όχι ιδιαίτερα κολακευτικό τρόπο:

«Ο μικρός [αδελφός, δηλ. ο Henri Curiel] γύριζε σα σβούρα μέσα στο Κάιρο γυρεύοντας με το κερί αριστερούς “να βοηθήσει”. Σε κάθε εθνικότητα παραχωρούσε, με εικονικό νοίκι, από μια κάμαρα, με γραφείο, καθίσματα και ντιβάνι. Και... αυτοί πια κι η συνειδήσή τους! Αρμένηδες συμπαθούντες, αντιφασίστες Ιταλοί, Γάλλοι δημοσιογράφοι και καλλιτέχνες, Άγγλοι εκπαιδευτικοί και φαντάροι. Κάθε γραφείο και παρεκκλήσι. Αυτός, δίχως να το λέει, δίχως και να το παραδέχεται, ήταν ο επίδοξος συντονιστής με τα τρία δωμάτια του βάθους. Μόνο Ρωμιοί δεν είχε καταφέρει να “φιλοξενήσει” και τόφερνε βαριά, όπως ο συλλέκτης που του λείπει ένα γραμματόσημο για να συμπληρώσει τη σειρά».⁶

Αργότερα προέκυψαν και άλλες διαφορές πάνω σε ζητήματα πολιτικής στρατηγικής. Αν και ο Τσίρκας πήρε αμέσως θέση μέσα από τις σελίδες της *Φωνής* υπέρ του πραξικοπήματος των Ελευθέρων Αξιωματικών τον Ιούλιο του 1952, η *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* διατήρησε κάποια απόσταση από το νέο καθεστώς. Μετά τη Διάσκεψη του Μπαντούγκ το 1955 ωστόσο, η *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* σε γενικές γραμμές άρχισε να επικροτεί την αιγυπτιακή εξωτερική πολιτική, έστω και αν απέφευγε να σχολιάζει τα εγχώρια αιγυπτιακά ζητήματα. Παρά το γεγονός ότι κι αυτοί οι ίδιοι δεν ήταν ενωμένοι στη στάση τους απέναντι στην αιγυπτιακή κυβέρνηση, αρκετοί Αιγύπτιοι κομμουνιστές επέκριναν τη στάση της προς τον Νάσερ ως υπερβολικά ανεκτική, ιδιαίτερα δε αφότου η καταπίεση εις βάρος των κομμουνιστών άρχισε να εντείνεται από τις αρχές του 1959. Τέλος, οι πολιτικές διεργασίες του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος ίσως να έπαιξαν κι εκείνες κάποιο ρόλο. Από τότε που η Μόσχα διέκοψε τις σχέσεις της με το αιγυπτιακό κίνημα στις αρχές της δεκαετίας του 1930, καμία επίσημη αναγνώριση οποιωνδήποτε κομμουνιστικών οργανώσεων στην Αίγυπτο δεν υπήρξε μέχρι και τη δεκαετία του 1970. Η επίσημη προσάρτηση της *Αντιφασιστικής Πρωτοπορίας* στο ΚΚΕ μπορεί επομένως να συνέτεινε στη διατήρηση κάποιας απόστασης από το «ανεπίσημο» αιγυπτιακό κίνημα.⁷

Ωστόσο άλλοι, πιο πρακτικοί λόγοι στάθηκαν εμπόδιο στην ανάπτυξη στενότερης συνεργασίας. Πρώτο και κύριο ήταν το γεγονός ότι οι περισσότεροι Έλληνες, ιδιαίτερα εκείνοι που ζούσαν στις πόλεις, δεν ήξεραν καλά αραβικά. Έστω κι αν μέσω της δουλειάς και των κοινωνικών τους επαφών, ή της συνδιαλλαγής με υπηρέτες, πολλοί Αιγυπτίωτες Έλληνες μπορούσαν να συνομιλούν εκείνο τον καιρό σ' αραβικά για καθημερινά ζητήματα, η διεξαγωγή μιας συσκέψης ή οποιασδήποτε πολιτικής συζήτησης στη γλώσσα αυτή, ήταν μια όλως διόλου άλλη υπόθεση. Όποτε λάμβαναν χώρα, οι πολιτικές συνομιλίες μεταξύ Ελλήνων και Αιγυπτίων συντρόφων διεξάγονταν στα γαλλικά ή στα αγγλικά.⁸ Η γλωσσική αυτή δυσχέρεια ήταν χαρακτηριστική του γενικότερου προβλήματος που αφορούσε στον ίδιο τον κοινωνικό χαρακτήρα της ελληνικής παρουσίας στην Αίγυπτο. Αν

και οι Έλληνες, ως η πολυπληθέστερη εγκαταστημένη ξένη παροικία στην Αίγυπτο, παρουσίαζαν τη μεγαλύτερη κοινωνική και οικονομική διαφοροποίηση, εντούτοις δεν μπόρεσαν να πετύχουν την ολοκληρωτική τους ενσωμάτωση με τον ευρύτερο αιγυπτιακό πληθυσμό. Παρόλο που υπήρξε ένας αξιοσημείωτος αριθμός Ελλήνων εργατών, αυτοί ήταν συνήθως εξειδικευμένοι και σχετικά πιο εύποροι από τους Αιγυπτίους συναδέλφους τους. Αυτή η αναντιστοιχία προκαλούσε δυνητικές δυσχέρειες σε οποιαδήποτε ενιαία στρατηγική προς μια οργάνωση προορισμένη για την επιστράτευση του προλεταριάτου. Άλλο ένα εμπόδιο, ανέκαθεν υπαρκτό, μα το οποίο εξέλαβε διαστάσεις κατά τη δεκαετία του 1950, ήταν οι εθνικές συνέπειες της παναραβικής ρητορικής του Νάσερ. Γι' αυτούς λοιπόν τους λόγους, με κάποιους να υπερισχύουν άλλων, η *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* επέλεξε να μη διατηρήσει οποιαδήποτε δομική επαφή με το αιγυπτιακό κίνημα. Αντίθετα, η ηγεσία της προτίμησε τις ανεπίσημες επαφές με έμπιστα και ασφαλή στοιχεία του αιγυπτιακού κινήματος στο υψηλότερο επίπεδο. Αν και το χρονικό των επαφών αυτών δεν είναι ιδιαίτερα καλά καταγεγραμμένο, απ' τα στοιχεία πιστοποιείται καθαρά ότι συνέχισαν αδιάκοπα να διατηρούνται σχέσεις καλής συνεργασίας καθ' όλη τη δεκαετία του 1950.

Μέσα στα χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου (1946-49) η *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* επικέντρωσε ένα μεγάλο μέρος της οργανωτικής της δράσης για να παράσχει υποστήριξη στον αγώνα που διεξαγόταν στην Ελλάδα. Φαίνεται πως η ήττα του Δημοκρατικού Στρατού και ο τερματισμός των εχθροπραξιών τον Οκτώβριο του 1949 επέφεραν κάποια αναθεώρηση στρατηγικής και, μαζί μ' αυτήν, τη συνειδητοποίηση πως κάποια τακτικότερη σύνδεση επιβαλλόταν να εδραιωθεί με το αιγυπτιακό κίνημα. Στη διάρκεια της περιόδου αυτής, παρά τις όποιες αμφιβολίες της, η *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* άρχισε κάποιες βολιδοσκοπήσεις προς τη *Χαντίτου*. Σε μία τουλάχιστο περίπτωση, το 1950, ο Τσίρκας και ο Φίλιππος Πάγκαλος συναντήθηκαν με τον Curiel στο Κάιρο.⁹ Οι συνομιλίες τους δε φαίνεται όμως να οδήγησαν πουθενά. Λίγο αργότερα όμως ο Curiel απελάθηκε από την Αίγυπτο και η *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* διέκοψε τις επαφές με τη *Χαντίτου*. Τον επόμενο χρόνο ωστόσο προέβη σε μια επίσημη *μουμπάνταρα* (πρωτοβουλία) προς μια άλλη αιγυπτιακή κομμουνιστική ομάδα, την *Πρωτοπορία Εργατών*.¹⁰

Οι επαφές που διατήρησε η *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* με την *Πρωτοπορία Εργατών* από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου κι έπειτα ήταν σποραδικές, ενώ η απόφαση εισόδου σε μία επίσημη συνεργασία με την ομάδα αυτή μοιάζει εκ πρώτης όψεως περίεργη. Η *Πρωτοπορία Εργατών* ήταν μια πολύ μικρότερη οργάνωση δίχως κανέναν Έλληνα στους κόλπους της (κάτι το οποίο δεν ίσχυε στην περίπτωση της *Χαντίτου*).¹¹ Από τη σύστασή της μάλιστα είχε επιμείνει στο να είναι όλα τα μέλη της εγγράμματα στην αραβική, ενώ οι πολιτικές της δραστηριότητες επικεντρώνονταν στους κύκλους των Αιγυπτίων εργατών. Εκείνο που προσέφερε ωστόσο η *Πρωτοπορία Εργατών* ήταν η εμπιστοσύνη και η ασφάλεια στη διάρκεια των προσωπικών επαφών ανάμεσα στα μέλη των δύο οργανώσεων, επαφές που χρονολογούνταν ήδη από την εποχή προ του πολέμου. Ο Γιούσεφ Νταρουίς κι ο Ρεϊμόν

Ο Τσίρκας στην Άνω Αίγυπτο, μπροστά στο αυτοκίνητό του.

Ντουάικ στο Κάιρο κι ο Άχμαντ Σάντικ Σά'αντ στην Αλεξάνδρεια, όλοι προεξέχοντα στελέχη της *Πρωτοπορίας Εργατών*, ανήκαν στη *Ligue Pacifiste*, όπου και είχαν γνωριστεί με τον Θεοδόση Πιερίδη, τον Τσίρκα, τον Σωκράτη Καλλιαρέκο κι άλλους. Κατόπιν, ετούτες οι προσωπικές επαφές έμελλε να διατηρηθούν στη διάρκεια του πολέμου και μετέπειτα. Το 1946 ο ίδιος ο Τσίρκας είχε ζητήσει από τον Νταρουίς να πάει στην Κύπρο για να βοηθήσει σε ορισμένα κομματικά ζητήματα. Επίσης υπήρξε και κάποια κοινή χρήση ύλης ανάμεσα στην *Αλ-Φαγκρ Αλ-Γκαντίντ* (Νέα Αυγή), το όργανο της ομάδας αυτής, και στο ελληνικό περιοδικό *Έλλην*.¹² Σε μια περίπτωση, η *Αλ-Φαγκρ Αλ-Γκαντίντ* χρησιμοποίησε μια χαλκογραφία πολιτικής διαδήλωσης του Γιώργου Δήμου στο εξώφυλλό της. Ωστόσο η συνεργασία αυτή δε στηριζόταν απλά σε επαφές προσωπικές, αλλά και σε συγκεκριμένους υπολογισμούς με χαρακτήρα καθαρά πολιτικό. Η *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* αντιμετώπιζε την *Πρωτοπορία Εργατών* ως μια ασφαλέστερη οργάνωση (μέχρι το 1950 δεν υπέστη συλλήψεις), με πολιτικό πρόγραμμα το οποίο ήταν συνάμια λιγότερο φιλόδοξο και περισσότερο συγκροτημένο από

εκείνο της *Χαντίτου*, και γενικότερα ως μια ομάδα απαλλαγμένη από τον μάλλον περιπετειώδη κι απερίσκεπτο χαρακτήρα της τελευταίας.

Σύμφωνα με τους όρους της *μουμπάινταρα* (της πρωτοβουλίας), κοινές συσκέψεις διεξάγονταν τακτικά και κατανέμονται οι ευθύνες: η *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* τύπωνε και διένειμε εγχειρίδια για τους Αιγυπτίους, αναλύσεις μεταφράζονταν από τ' αραβικά στα γαλλικά ή από τα ελληνικά στα γαλλικά κι ανταλλάσσονταν, όπως επίσης και ορισμένες κοινές συστάσεις.¹³ Συσκέψεις συγκαλούνταν επιπλέον σε κρίσιμες στιγμές. Κατά τους τελευταίους μήνες της τελευταίας κυβέρνησης του Ουάφντ (1950-52), η ηγεσία της *Αντιφασιστικής Πρωτοπορίας* είχε συναντήσεις με την αντίστοιχη αιγυπτιακή για να συζητηθεί η στρατιωτική κατάσταση και να διαμορφωθεί η καλύτερη δυνατή στρατηγική σε περίπτωση προέλασης των βρετανικών δυνάμεων απ' το Κανάλι προς το Κάιρο. Συνομιλίες πρέπει να είχαν διεξαχθεί και σε άλλες κρίσιμες στιγμές, όπως στη διάρκεια της κρίσης του Σουέζ το 1956, τότε που Έλληνες συμμετείχαν σε συλλαλητήρια συμπαράστασης υπέρ του αιγυπτιακού αγώνα. Ηγετικό στέλεχος της *Πρωτοπορίας Εργατών* ήταν παρόν στο καίριο συνέδριο της *Αντιφασιστικής Πρωτοπορίας* στην Αλεξάνδρεια το 1958, όταν συζητιόταν το ζήτημα του απωτέρου μέλλοντος της οργάνωσης αυτής. Χαρακτηριστικό της σχέσης αυτής υπήρξε επιπλέον το γεγονός ότι καθ' όλη ετούτη την περίοδο η μέθοδος επικοινωνίας ανάμεσα στις δύο οργανώσεις περιοριζόνταν σε επαφές ατομικές, όπου η ασφάλεια παρέμενε η προεξέχουσα έγνοια.

Αυτό το μοντέλο ηθικής και υλικής συμπαράστασης συνεχίστηκε έως ότου ο Νάσερ κινήθηκε ενάντια στους κομμουνιστές τον Ιανουάριο του 1959, οπότε οι επαφές έγιναν πολύ δύσκολες. Μέχρι και την εποχή εκείνη, σύμφωνα μ' έναν διακεκριμένο Αιγύπτιο κομμουνιστή, η *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* θεωρούσε ότι «η οργάνωσή της έπρεπε να ταχθεί κάτω από την ηγεσία των Αιγυπτίων κομμουνιστών, υπό τον όρο οι Αιγύπτιοι μαρξιστές να συγκροτήσουν το ενιαίο και γνήσια Κομμουνιστικό τους Κόμμα».¹⁴ Μια τέτοια ένωση ωστόσο παρέμεινε μονάχα μια θεωρητική προοπτική. Το αιγυπτιακό κίνημα το ίδιο δεν υπήρξε κατά κανέναν τρόπο ενωμένο μέχρι και το 1958, οπότε η επικείμενη διάλυση της ελληνικής παροικίας και τα κατασταλτικά μέτρα της αιγυπτιακής κυβέρνησης κατέστησαν ανέφικτο οποιοδήποτε βήμα προς την κατεύθυνση αυτή.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η στενή συνεργασία ανάμεσα στους Έλληνες και τους Αιγυπτίους κομμουνιστές μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο παρούσαζε πολλές πρακτικές και πολιτικές δυσκολίες. Τα ιδεολογικά και στρατηγικά προβλήματα στην αντιμετώπιση του εθνικισμού και της ταξικής πάλης, η ιδιαιτερότητα του κοινωνικο-οικονομικού χαρακτήρα των Αιγυπτιακών Ελλήνων, η διαφορετική συμπεριφορά σε ζητήματα ασφάλειας και οι δυσκολίες της γλώσσας, όλα περιέπλεξαν μια ήδη σύνθετη κατάσταση. Παρά τις δυσχέρειες αυτές, η *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* αναγνώρισε, κατ' αρχήν, και σε μικρότερο βαθμό έμπρακτα, τη σημασία του συντονισμού με ορισμένα αξιόπιστα στοιχεία μέσα στο αιγυπτιακό κίνημα. Η σθεναρή υπο-

στήριξη των εθνικών οραμάτων του αιγυπτιακού λαού είναι σαφής, όχι μόνο από τα γραπτά του Τσίρκα, αλλά και από τις σελίδες της *Φωνής* και του *Παροίκου*. Αλληλεγγύη και κάποια συνεργασία υπήρξε στο επίπεδο των ηγεσιών ανάμεσα στην *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* και στους Αιγυπτίους κομμουνιστές. Σε τελική ανάλυση όμως πιο πρακτικοί και πολιτικοί λόγοι ήταν εκείνοι που έπεισαν τον Τσίρκα και την πλειοψηφία των Ελλήνων κομμουνιστών στην Αίγυπτο ότι το κομματικό έργο της παρανομίας αποτελούσε μια υπόθεση που μόνοι τους θα είχαν τη δυνατότητα να διεκπεραιώσουν πιο καλά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Συνέντευξη με τον Γιούσεφ Νταρούις.
2. Το *Χαμίτου* είναι το αραβικό ακρωνύμιο του *Αιγυπτιακού Κινήματος Εθνικής Απελευθέρωσης*.
3. Το *Χαντίτου* είναι το αραβικό ακρωνύμιο του *Δημοκρατικού Κινήματος Εθνικής Απελευθέρωσης*.
4. Πρώτα στην *Ίσκρα* και μετέπειτα στη *Χαντίτου* συστάθηκε ένα ελληνικό τμήμα μέσα στο αιγυπτιακό κίνημα.
5. Τούτο επικυρώνεται από συνεντεύξεις τόσο Αιγυπτίων (Ρίφαατ Αλ-Σάιεντ, Άμπου Σάιφ Γιούσεφ) όσο και Ελλήνων μελών (Λάμπης Ράππας, Παύλος Μαλουκίτσος). Σύμφωνα με μια αιγυπτιακή άποψη, η *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* θεωρείτο υπερβολικά επιφυλακτική, κατά τρόπο που δυσχέρανε την ανάπτυξη της οργάνωσης.
6. *Αριάγνη*, σ. 132-33.
7. Αν δεν ανοιχθούν τα αρχεία της *Αντιφασιστικής Πρωτοπορίας*, η ακριβής φύση και η δυναμική της σχέσης της με το ΚΚΕ θα παραμένει στο πεδίο των εικασιών.
8. Συνέντευξη, Γιούσεφ Νταρούις. Αιγύπτιοι σύντροφοι θυμούνται ότι συνομιλούσαν με τον Τσίρκα, τον Πιερίδη κι άλλους Έλληνες στα γαλλικά.
9. Συνέντευξη με τον Σοφιανό Χρυσοστομίδη. Η συνάντηση έλαβε χώρα στο Κάιρο, στο σπίτι του Σοφιανού Χρυσοστομίδη, κάποια στιγμή μεταξύ της αποφυλάκισης του Curiel στα τέλη του 1949 και στην επανασύλληψη και κατοπινή απέλασή του τον Ιούλιο του 1950. Συνομιλίες σε επίπεδο στελεχών πιθανολογείται πως έλαβαν χώρα ανάμεσα στον Curiel και σε Έλληνες κομμουνιστές μέσα στις φυλακές του Huckstepp το 1948-49, Συνέντευξη με τον Joseph Hazan, 1994.
10. Η *Πρωτοπορία των Εργατών* (Ταλία'ατ Αλ-Ουμμάλ) αναδύθηκε μέσα από την ομάδα *Νέα Αυγή* (Αλ-Φαγκρ Αλ-Γχαντίντ) και υπέστη έναν αριθμό μετονομασιών κατά τις δεκαετίες του 1940 και 1950: *Λαϊκή Πρωτοπορία Απελευθέρωσης*, *Λαϊκή Δημοκρατία* και *Κομμουνιστικό Κόμμα Αιγυπτίων Εργατών και Αγροτών*. Χάρη συντομίας θα χρησιμοποιώ την ονομασία *Πρωτοπορία των Εργατών* καθ' όλη αυτή τη συζήτηση.
11. Από την άποψη του μεγέθους, η *Χαντίτου* αριθμούσε τουλάχιστον μερικές εκατοντάδες μέλη το 1951. Αντιθέτως, η *Αντιφασιστική Πρωτοπορία* δε διέθετε πάνω από 300 μέλη και η *Πρωτοπορία Εργατών* γύρω στα 100.
12. *Αλ-Φαγκρ Αλ-Γχαντίντ*, 20 Μαρτίου 1946.
13. Συνέντευξη με τον Άμπου Σάιφ Γιούσεφ.
14. Προσωπική μαρτυρία, Άμπου Σάιφ Γιούσεφ. Ο Γιούσεφ υπήρξε γενικός γραμματέας της *Πρωτοπορίας Εργατών* από το 1951 ως το 1957 και μετέπειτα μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του Αιγυπτιακού Κομμουνιστικού Κόμματος που ιδρύθηκε το 1958.

Ο Στρατής Τσίρκας και η έννοια της Ιστορίας

του Peter Mackridge

Τα σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα που επηρέασαν τη συγγραφή της τριλογίας του Τσίρκα είναι βεβαίως τα γεγονότα στα οποία αναφέρεται μέσα σ' αυτήν, δηλαδή η κατάσταση στη Μέση Ανατολή από το 1942 ως το 1944 και συγκεκριμένα ο αντιφασιστικός αγώνας που διεξήγαγαν τα μέλη των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων εκεί. Ο πρώτος σπόρος απ' τον οποίο ο Τσίρκας συνέλαβε τα μυθιστορήματά του ήταν η τελική αποτυχία αυτού του αγώνα που είχε ως κύριο στόχο του την εγκαθίδρυση μιας γνήσια αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης στην Ελλάδα μετά το τέλος της γερμανικής Κατοχής.

Σαφώς ο Τσίρκας απέβλεπε στο ν' αποδείξει ότι οι δυνάμεις που ευθύνονταν για την αποτυχία αυτή ήταν οι Βρετανοί και το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας. Στην τελευταία συνέντευξή του προτού πεθάνει, το 1980, ο Τσίρκας είπε πως ήθελε να γράψει κάτι το οποίο θα δικαίωνε τον αντιφασιστικό αγώνα των Ελλήνων στη Μέση Ανατολή και παρόλο που ποτέ δεν είχε ξαναγράψει μυθιστόρημα, κατέληξε στην απόφαση να παρουσιάσει τη δικαίωση αυτή με τη μορφή ενός μυθιστορήματος παρά ενός έργου ιστοριογραφίας. «Βρίκα», εξήγησε, «ότι το μυθιστόρημα είναι το πιο εύκολο είδος για να δημιουργήσεις τις εντυπώσεις που θέλεις, να υποβάλεις αισθήματα και σκέψεις χωρίς να δεσμεύσαι ότι θα πρέπει να το αποδείξεις ιστορικά». Ωστόσο, ισχυρίστηκε, «δεν απομακρύνθηκα από την αλήθεια καθόλου, μόνο που την παρουσίασα σε μυθιστορηματική αλήθεια».¹ Η «μυθιστορηματική αλήθεια» στην οποία αποσκοπούσε, αν και αντιδιαστέλλεται προς μια αντικειμενική ιστορική αλήθεια, υπήρξε μάλλον μια πιστή αφοσίωση στο ουσιαστικό «πνεύμα» των γεγονότων όπως ο ίδιος τα αντιλήφθηκε και τα ερμήνευσε.²

Ήδη οι Βρετανοί ήλεγχαν εμφανέστατα το μέλλον των Ελλήνων στη διάρκεια της Κατοχής και πολλοί Έλληνες ένιωθαν πως οι Βρετανοί τούς πρόδιδαν αρνούμενοι να τους επιτρέψουν οποιαδήποτε ανεξάρτητη πολιτική. Δύο γεγονότα που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα αμέσως μετά το τέλος της γερμανικής Κατοχής έκαναν τον Τσίρκα ακόμα πιο αποφασισμένο να γράψει μια δικαίωση του ελληνικού αντιφασιστικού αγώνα στη Μέση Ανατολή για να τον υπερασπιστεί τόσο από το ελληνικό Κομμουνιστικό Κόμμα όσο κι από τους Βρετανούς. Τα γεγονότα αυτά ήταν η καταστολή της λαϊκής εξέγερσης του Δεκέμβρη 1944 από τους Βρετανούς και η καταγγελία από το Γενικό Γραμματέα του ΚΚΕ Νίκο Ζαχαριάδη, τον Αύγουστο του 1945, εκείνων που είχαν οργανώσει τα κινήματα στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις της Μέσης Ανατολής το 1943 και 1944 ως όργανα των Βρετανών. Η τριλογία κορυφώνεται με την αποτυχία του κινήματος του ελληνικού ναυτικού τον Απρίλη του 1944, το οποίο αποσκοπούσε στο να εκδηλώσει τη συμπαράστασή του προς την «κυβέρνηση του βουνού» που πρόσφατα είχε συγκροτήσει στην Ελλάδα το υπό κομμουνιστική καθοδήγηση ΕΑΜ, παρά προς την υπό βρετανικό έλεγχο εξόριστη κυβέρνηση του Καΐρου. Σχετιζόμενη μ' αυτήν είναι και η αφήγηση των προσπαθειών που κατέβαλαν οι έλληνες αντιφασίστες προκειμένου να πείσουν την εξόριστη κυβέρνηση να καταστεί κυβέρνηση εθνικής ενότητας, περιλαμβάνοντας κι αντιπροσώπους των αντιστασιακών δυνάμεων.

Ο πρώτος τόμος της τριλογίας του Τσίρκα δεν ολοκληρώθηκε παρά μια δεκαπενταετία αργότερα, δηλαδή το 1960. Στο μεταξύ όμως κρίσιμα ιστορικά γεγονότα είχαν ήδη μεσολαβήσει. Πρώτον, οι υπό κομμουνιστική καθοδήγηση αντάρτες του ελληνικού εμφυλίου ηττήθηκαν οριστικά το 1949. Ύστερα, το 1952 έλαβε χώρα η εθνική επανάσταση στη γενέτειρα του Τσίρκα, Αίγυπτο. Το γεγονός αυτό είχε δύο αποφασιστικές επιπτώσεις όσον αφορά στον Τσίρκα. Πρώτον, η μετέπειτα εθνικοποίηση του Καναλιού του Σουέζ οδήγησε στον πόλεμο που κήρυξαν η Βρετανία, η Γαλλία και το Ισραήλ κατά της Αιγύπτου και στον οποίο οι Βρετανοί, για άλλη μια φορά, όπως και στην ελληνική περίπτωση, αρνούνταν να παραχωρήσουν την αρχή της αυτοδιάθεσης σ' έναν λαό του οποίου τα συμφέροντα διέφεραν απ' τα δικά τους. Δεύτερον, οι εθνικοποιήσεις των επιχειρήσεων στην Αίγυπτο το 1961 οδήγησαν σταδιακά στη μετανάστευση της πλειονότητας της ελληνικής παροικίας της οποίας υπήρξε μέλος (ο ίδιος έφυγε για την Αθήνα το 1963). Το πρώτο από τα γεγονότα αυτά έκανε τον Τσίρκα να θέλει να δικαιώσει όχι μόνο τον αγώνα κατά του φασισμού, αλλά και τον αγώνα

Ο Peter Mackridge είναι Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης.

κατά του ιμπεριαλισμού, ενώ το δεύτερο τον οδήγησε στη μελέτη της ιστορίας της ελληνικής παροικίας της Αιγύπτου. Τον ίδιο χρόνο, το 1956, κομμουνιστές στον κόσμο όλο υπέστησαν το συγκλονισμό των καταγγελιών του Χρουτσώφ κατά του Στάλιν και της βάρβαρης κατάπνιξης της ουγγρικής εξέγερσης από τα σοβιετικά στρατεύματα. Τούτα τα γεγονότα σαφώς διευκόλυναν τον Τσίρκα να παρουσιάσει τη δική του κριτική κατά του ελληνικού Κομμουνιστικού Κόμματος μέσα στην τριλογία.

Αφότου δημοσίευσε τον πρώτο τόμο το 1960, τη *Λέσχη*, ο Τσίρκας υπέστη την δυσμενή κριτική του ΚΚΕ εξαιτίας της αρνητικής παρουσίασης ορισμένων χαρακτήρων κομμουνιστών μέσα στο μυθιστόρημα, καθώς και για τη διαφορούμενη στάση του ήρωά του απέναντι στο κόμμα, του Μάνου, που προτιμά την συντροφιά των βρετανών διανοουμένων από εκείνη των ελλήνων συντρόφων του. Τούτες οι επιθέσεις κορυφώθηκαν με τη διαγραφή του Τσίρκα από το ΚΚΕ Αιγύπτου τον Ιούλιο του 1961.³ Έτσι και οι Βρετανοί το 1956 και το ΚΚΕ το 1961 φαίνονταν να παραμένουν οι δύο εχθροί της εθνικής κι ατομικής αυτοδιάθεσης τους οποίους ο Τσίρκας ήδη μάχονταν για χρόνια. Ο Μίλτος Πechλιβάνος πρόσφατα παρουσίασε στοιχεία από την αλληλογραφία και τα ημερολόγια του Τσίρκα που υποδηλώνουν ότι το τελευταίο από τα δύο αυτά γεγονότα μπορεί να τον οδήγησε στη σύλληψη της αφηγηματικής του παραγωγής ως τριλογίας συνδεδεμένης από κοινούς χαρακτήρες, ενιαίο ιστορικό πλαίσιο και κοινές ιδεολογικές ανησυχίες, παρά ως χωριστά μυθιστορήματα.⁴ Εδώ παρατηρούμε ένα σύνθετο φαινόμενο όπου ένα έργο λογοτεχνίας το οποίο μεταφέρει κι ερμηνεύει ιστορικά γεγονότα επιδρά πάνω σε πραγματικά γεγονότα (π.χ. τη διαγραφή του Τσίρκα από το Κόμμα), κι ύστερα τα πραγματικά αυτά γεγονότα με τη σειρά τους επηρεάζουν την εξέλιξη του λογοτεχνικού έργου. Ο Τσίρκας το καθιστά άλλωστε σαφές στην «ειδupoίηση» με την οποία προλογίζει τον δεύτερο τόμο της τριλογίας του, την *Αριάγνη*, ότι ο αρχικός του καλλιτεχνικός σκοπός κατά τη συγγραφή της τριλογίας χρειαζόταν ν' αναθεωρηθεί υπό το φως των περιστατικών που τον περιέβαλλαν. Όσο για τον τρίτο τόμο, τη *Νυχτερίδα*, είναι ακριβώς η παρακμή της ελληνικής παροικίας στον τόπο όπου γεννήθηκε κι αναθράφηκε που δικαιολογεί το λεπτομερές υλικό σχετικά με την ιστορία της ελληνικής παροικίας στην Αίγυπτο. Εκεί το παλαιότερο γεγονός στο οποίο αναφέρεται διεξοδικά είναι, χαρακτηριστικά, η εξέγερση του Οράμπι Πασά το 1882 (πρόδρομος της αιγυπτιακής εθνικής επανάστασης του 1952) και η οποία, όπως και οι φιλοδοξίες των Ελλήνων το 1944, κατεστάλη από τους Βρετανούς.

Η «φιλοσοφία της ιστορίας» του Τσίρκα –τουλάχιστον κατά την εποχή που δημοσίευε τη *Νυχτερίδα*, το 1965– περιέχεται ίσως στο απόσπασμα της επιστολής του Ένγκελς που αποτελεί το πρώτο μύθο για το μυθιστόρημα αυτό:

«Η Ιστορία πλάθει τον εαυτό της με τέτοιο τρόπο ώστε το τελικό αποτέλεσμα ξεπηδάει πάντα μέσα από συγκρούσεις πολλών ατομικών θελήσεων, που κάθε μια τους πάλι έγινε

ό,τι είναι χάρη σε πάμπολλες ειδικές συνθήκες ζωής. Έτσι είναι αμέτρητες οι διασταυρούμενες ενέργειες και άπειρη η σειρά των παραλληλόγραμμων δυνάμεων μέσα από τις οποίες ξεπηδάει μια συνισταμένη – το ιστορικό γεγονός. Αλλά κι αυτό το ίδιο μπορεί πάλι να θεωρηθεί προϊόν μιας δύναμης που κοιταγμένη στο σύνολό της, εργάζεται ασύνειδα και δίχως βούληση. Γιατί εκείνο που θέλει το κάθε άτομο εμποδίζεται από καθένα απ' όλα τα άλλα, και ό,τι προκύπτει είναι κάτι που δεν το θέλησε κανείς».⁵

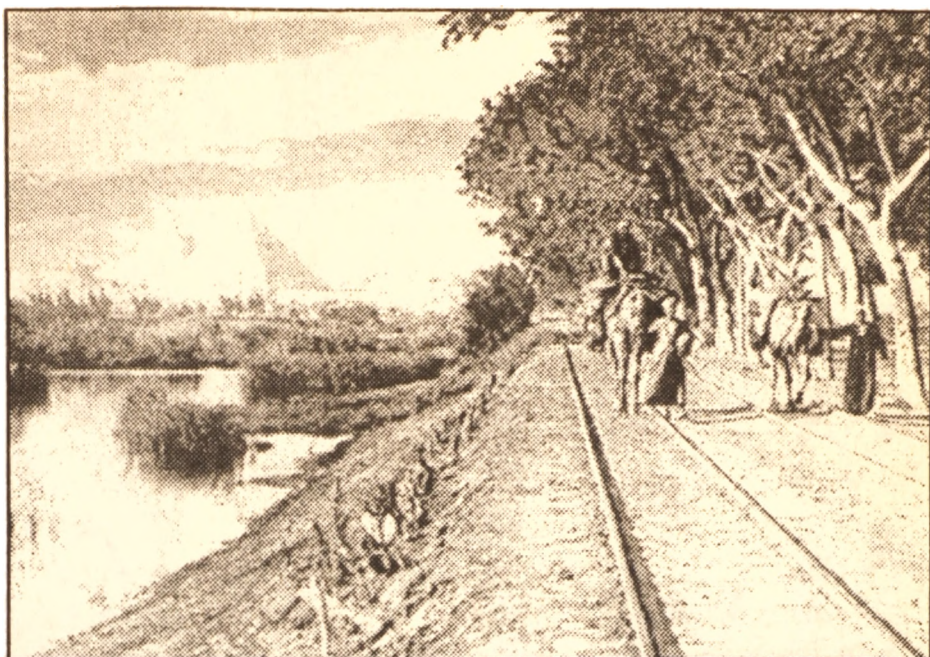
Στο απόσπασμα αυτό ο Ένγκελς αντιτίθεται με σαφήνεια στην παραδοσιακή συντηρητική άποψη πως η ιστορία κατασκευάζεται από τους μεγάλους άνδρες, όπως οι βασιλείς κι οι στρατηγοί, που επιβάλλουν τη θέλησή τους πάνω στον κόσμο. Παράλληλα όμως η άποψη του Ένγκελς για το αποτέλεσμα της ιστορικής διαδικασίας ως ένα χαώδες συνονθύλευμα απέχει πολύ από την εκχυδαϊσμένη μαρξιστική άποψη πως υφίστανται αλληλένδετες, αλλά ουσιαστικά προοδευτικές, ιστορικές δυνάμεις που είναι δυνατό να αναλύσει κάποιος με σαφήνεια και με τις οποίες μπορεί να συμμαχήσει – κι όσοι δεν το πράττουν είναι καταδικασμένοι στην αποτυχία. Η άποψη του Ένγκελς είναι εντυπωσιακά παρόμοια μ' εκείνη της θεωρίας του χάους, σύμφωνα με την οποία η συμπεριφορά ενός συστήματος κυβερνάται μεν από ντετερμινιστικούς κανόνες, οι οποίοι ωστόσο είναι τόσο απρόβλεπτοι ώστε να εμφανίζονται τυχαίοι. Όπως υπαινίσσεται ο Πechλιβάνος, τούτο το απόσπασμα από τον Ένγκελς μπορεί να συνδεθεί με τη φράση του Χένρυ Τζέιμς που ο Τσίρκας χρησιμοποίησε στον πρόλογο των ημερολογιακών σημειώσεων με τις οποίες κατέγραψε το σχεδιασμό και τη συγγραφή της τριλογίας του, «το βαθύ πηγάδι της ασύνειδης διεργασίας του μυαλού»⁶: σύμφωνα μ' αυτήν την ανθρωπιστική (ίσως κι ανθρωπομορφική) οπτική των ενδεχομένων της τέχνης και της ιστορίας, ακριβώς όπως η συγγραφή ενός λογοτεχνικού έργου είναι προϊόν αμέτρητων επιδράσεων, συμπεριλαμβανομένων και κάποιων ασύνειδων που δεν μπορούν ποτέ να ανακαλυφθούν, έτσι και η ιστορία διαθέτει το δικό της ασυνείδητο που επιδρά πάνω στα γεγονότα με τρόπους που δε μας είναι δυνατό ποτέ να συνειδητοποιήσουμε ολοκληρωτικά.

Ο Τσίρκας βεβαίως ήταν επηρεασμένος από το γεγονός ότι οι μαρξιστές, που όφειλαν να γνωρίζουν πώς να εκμεταλλεύονται τις δυνάμεις της ιστορίας για τους δικούς τους στόχους, ήταν οι ίδιοι αυτοί ακριβώς που απέτυχαν στον αγώνα για τον έλεγχο της Ελλάδας στη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και μετά απ' αυτόν. Τα μαθήματα που ιδιαίτερα ο Μάνος πιστεύει πως αποκομίζει μέσα απ' την εμπειρία του κοντά στα μέρη όπου διαμορφώνεται η ιστορία, είναι άκρως διδακτικά από την άποψη αυτή. Ένα δίδαγμα είναι ότι οι Έλληνες και οι άλλοι λαοί ποτέ δεν αποκτούν τους αριστερούς ηγέτες που τους αξίζουν: Μέσα από τις συνδιαλλαγές του με το Ανθρωπάκι, ανώτερό του στην κομμουνιστική οργάνωση, αλλά και με τον γάλλο κομμουνιστή ηγέτη, τον Ριγκώ της *Αριάγνης*,⁷ ο Μάνος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όσο ψηλότερα βρίσκεται στην κομματική ιεραρχία κανείς, τόσο περισσότερο ασύδοτος γίνε-

ται. Είναι σαν να συνωμοτούν οι άνθρωποι αυτοί ενάντια στα συμφέροντα της βάσεως των μελών του κόμματος. Μία από τις κύριες ενστάσεις του Μάνου για την κομματική ηγεσία (και τούτο αντικατοπτρίζεται στο προηγούμενο απόσπασμα του Ένγκελς το οποίο παρέθεσά παραπάνω) είναι ότι η κομματική γραμμή τείνει προς την ακαμψία, επειδή στηρίζεται πάνω σε αφηρημένες γενικές αρχές (εκείνο που με στόμφο αναφέρει το Ανθρωπάκι ως «την αδυσώπητη νομοτέλεια, τα σιδερένια γόνατα της ιστορίας»)⁸ δίχως να προβλέπει τα ενδεχόμενα (εκείνα που ο Μάνος αποκαλεί «απρόοπτα» και «ιδιομορφίες»)⁹ και τα οποία αποτελούν αναπόφευκτο συντελεστή κάθε ανθρώπινης συμπεριφοράς και συνεπώς των γεγονότων της ιστορίας.

Η τριλογία του Τσίρκα περιέχει αρκετά από εκείνα που η γαλλίδα μελετήτρια Ντανιέλ Μπλο, ακολουθώντας τον Ζενέτ, αποκαλεί «εναύσματα» ή «ασημένιους σπόρους»,¹⁰ όπου μετέπειτα εξελίξεις της πλοκής προδιαγράφονται σε φαινομενικά ασημένιες φράσεις (που κάποιοι χαρακτήρες εκστομίζουν ή, αλλιώς, ανακαλούν στη σκέψη τους) και των οποίων η πλήρης σημασία δε μπορεί να εκτιμηθεί από τον αναγνώστη παρά αφότου λάβουν χώρα οι μετέπειτα εξελίξεις – και τότε ίσως μόνο σε δεύτερη ανάγνωση. Αν και η τεχνική αυτή είναι χαρακτηριστική στο περίτεχνα δομημένο μοντερνιστικό μυθιστόρημα, σε έντονα ιστορικά μυθιστορήματα, η χρήση μιας τεχνικής που παρουσιάζει το μέλλον να υφίσταται σε εμβρυακή κατάσταση μέσα σε κάποιο ανύποπτο παρελθόν, σχετίζεται φανερά με την άποψη του Τσίρκα για την ιστορία, σύμφωνα με την οποία είναι αδύνατο να διακρίνουμε όλους τους περίπλοκους συντελεστές που προκαλούν τα γεγονότα της ιστορίας ενόσω ζούμε μέσα στα γεγονότα αυτά. Και πάλι, η άποψη αυτή είναι παραπλήσια εκείνης του Καβάφη που τονίζει τη σπουδαιότητα της αναδρομής, τη σημασία δηλαδή της ανάγνωσης της ιστορίας εκ των υστέρων με στόχο την κατανόηση των περίπλοκων δομών της αιτίας και του αιτιατού.

Όπως και ο Γιώργος Σεφέρης, του οποίου το έργο υπήρξε μια άλλη καθοριστική πηγή επίδρασης πάνω στον Τσίρκα, ο Καϊρινός μυθιστοριογράφος κατευθύνει τον προβληματισμό του γύρω από την αιτιοκρατία της ιστορίας προς τα αίτια και τις συνέπειες του πολέμου. Όπως και ο Σεφέρης, ο Τσίρκας δείχνει έντονο ενδιαφέρον για τις ηθικές (σε αντίθεση με τις πολιτικές και ιδεολογικές) πτυχές αυτών των αιτιών και συνεπειών. Στη *Λέσχη* ο μελλοντικός εραστής της Έμης, ο αμερικανός αξιωματικός των μυστικών υπηρεσιών Μπένυ Κούρτμεγερ τη ρωτά: «Και γιατί νομίζετε πως γίνονται οι πόλεμοι;»,¹¹ ερώτηση με την οποία φαίνεται να υπονοεί ότι αυτός και οι συνάδελφοί του σκηνοθέτησαν τη μεταφορά του συζύγου της Έμης από το Κάιρο στα Ιεροσόλυμα μόνο και μόνο για να δοθεί στον Μπένυ η ευκαιρία να κοιμηθεί μαζί της. Η Έμμη απαντά εμμέσως σε τούτη τη ρητορική ερώτηση παρατηρώντας στο σύζυγό της τα εξής: «Μα τι θαρρείς, επειδή γίνεται πόλεμος, οι άντρες πάψανε να έχουν ορμές; Ίσα-ίσα μερικοί πιστεύουν πως οι πόλεμοι γίνονται για να ικανοποιήσουν τις απωθημένες επιθυμίες τους».¹² Η γνώση αυτή δεν αποτρέπει όμως την ίδια την

Στις ράγες της Λεωφόρου των Πυραμίδων.

Έμμη απ' το να καταντήσει ένας σεφερικός «άνθρωπος-πραμάτεια», αφού λίγο αργότερα ο Αδάμ ετοιμάζεται να την πουλήσει στον έλληνα λοχαγό Γιασεμή με αντάλλαγμα προϊόντα της μαύρης αγοράς.¹³

Έχουμε τώρα μεταφερθεί από τα αίτια των πολέμων στις ηθικές συνέπειές τους πάνω στα άτομα και στις σχέσεις τους. Για τον Τσίρκα αυτές έχουν το ίδιο ενδιαφέρον με τις πολιτικές συνέπειες του πολέμου πάνω στα έθνη, στις κοινωνότητες και στις ομάδες ενδιαφέροντος. Βεβαίως ο Τσίρκας δεν παρουσιάζει μονάχα μία από τις καθαρά υλικές επιπτώσεις του πολέμου, πρωτίστως τον ξεριζωμό των ανθρώπων απ' τον τόπο τους: δίχως τον πόλεμο οι περισσότεροι από τους έλληνες, βρετανούς, αυστριακούς, γάλλους και λοιπούς του χαρακτήρες δε θα βρισκόνταν μαζί στα Ιεροσόλυμα, στο Κάιρο και στην Αλεξάνδρεια. Ο Τσίρκας κυρίως υιοθετεί μια άποψη παραπλήσια μ' εκείνη του Σεφέρη στο ποίημα του 1944 «Τελευταίος σταθμός», ήτοι ότι ο πόλεμος επιφέρει τη καταβαράθρωση των ηθικών αξιών και τη διαφθορά της ανθρώπινης συμπεριφοράς διότι αίρει τις νομικές και ηθικές κυρώσεις που σε συνθήκες κοινωνικής σταθερότητας αποτρέπουν τους κακόβουλους ανθρώπους απ' την πραγμάτωση των επιθυμιών τους εις βάρος των αδύνατων κι ανυπεράσπιστων. Δεν είναι άλλωστε συμπτωματικό ότι ο Τσίρκας χρησιμοποιεί ένα απόσπασμα από το ποίημα του Σεφέρη ως δεύτερο μότο στη *Νυχτερίδα*, αφού ο μυθιστοριογράφος παρέχει πλήθος πρακτικών παραδειγμάτων που επιβεβαιώνουν τις παρατηρήσεις του Σεφέρη σχετικά με τις ηθικές αιτίες και συνέπειες του πολέμου, τις οποίες συνδέει με την απληστία, τον εγωισμό και την ανευθυνότητα:

*Εύκολα τριβεται ο άνθρωπος μες στους πολέμους
ο άνθρωπος είναι μαλακός, ένα δεμάτι χόρτο
χειλία και δάχτυλα που λαχταρούν ένα άσπρο στήθος
μάτια που μισοκλείνουν στο λαμπύρισμα της μέρας
και πόδια που θα τρέχανε, κι ας είναι τόσο κουρασμένα
στο παραμικρό σφύριγμα του κέρδους.
Ο άνθρωπος είναι μαλακός και διψασμένος σαν το χόρτο,*

Κάιρο, οδός Adli Passa.

άπληστος σαν το χόρτο, ρίζες τα νεύρα του κι απλώνουν
σαν έρθει ο θέρος
προτιμά να σφυρίξει το δρεπάνι στ' άλλο χωράφι...

Για τον Τσίρκα, όπως και για το Σεφέρη, ο πόλεμος παρέχει την ευκαιρία στην ανθρώπινη κακοβουλία να διογκώνεται παίρνοντας τερατώδεις κι ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Στη Λέσχη η Ιερουσαλήμ παρουσιάζεται ως μικρόκοσμος. Τούτη η κατά τα φαινόμενα «ακυβέρνητη» πολιτεία των Γεροσολύμων κυβερνάται κατά βάθος από «χίλιες μυστικές εξουσίες»: ¹⁴ οι ισχυροί ελέγχουν τους αδύνατους σαν ανδρείκελα κι ο τρόπος με τον οποίο τα μέλη της Λέσχης Μιραντόρ –και άλλοι– ελέγχουν την προσωπική (σεξουαλική) ζωή ορισμένων απ' τους χαρακτήρες για χάρη της εξουσίας, της απληστίας και της ηδονής είναι συμβολικός του τρόπου με τον οποίο οι πολιτικές δυνάμεις χειραγωγούν και μυστικά εκμεταλλεύονται τις μοίρες των ανθρώπων κι ολόκληρων λαών που αγνοούν πως βρίσκονται υπό έλεγχο. Όπως η Τζίνα Πολίτη παρατήρησε πρόσφατα σε σχέση με την τριλογία του Τσίρκα, ακόμα και η σωματική επιθυμία εντάσσεται σ' ένα πολιτικό σύστημα. ¹⁵ Έτσι οι μηχανορραφίες της Λέσχης στο ομώνυμο μυθιστόρημα μας προετοιμάζουν για την ανάγνωση των ραδιουργιών των Βρετανών στους επόμενους δύο τόμους της τριλογίας.

Ήδη προτού δημοσιευτεί η τριλογία ο Τσίρκας είχε αναδειχτεί σε αξιοσημείωτο ιστορικό μέσο από το βιβλίο του *Ο Καβάφης και η εποχή του* που εκδόθηκε το 1958, στα εικοσιπεντάχρονα από το θάνατο του Αλεξανδρινού ποιητή. Εκτός από μελέτη του Καβάφη ως πολιτικού ποιητή (ακριβώς όπως

κι ο Τσίρκας ήταν ένας πολιτικός μυθιστοριογράφος), το βιβλίο του Τσίρκα είναι μια ιστορία της ελληνικής παροικίας της Αλεξάνδρειας. Λόγω της ιστορικής του έρευνας ο Τσίρκας μπόρεσε στη *Νυχτερίδα* να παρουσιάσει τον ξάδελφο του Μάνου στην Αλεξάνδρεια, τον Παράσχο, ν' ανακαλεί το ιστορικό παρελθόν της ελληνικής παροικίας. Επιπλέον υπάρχουν πολλές αναφορές στην ελληνική παροικία της Αιγύπτου στο διάστημα όπου διαδραματίζονται τα κύρια γεγονότα της τριλογίας.

Η Αλεξάνδρεια του δεκάτου ενάτου αιώνα, όπως κι η Σμύρνη, υπήρξε μια ευρωπαϊκή αποικία στα Μεσογειακά παράλια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παρά το γεγονός ότι οι πολιτείες αυτές υπήρξαν δημιουργήματα της ελληνικής αρχαιότητας, οι σύγχρονοι Έλληνες που τις κατοίκησαν ήταν συγκριτικά νεόφερτοι, αν και πολλοί απ' αυτούς αρνούνταν να παραδεχτούν πως είχαν την ιδιότητα του αποίκου. Οι Έλληνες των εργαζομένων τάξεων που άφησαν τα φτωχόσπιτά τους και μετανάστευσαν στην Αλεξάνδρεια και τη Σμύρνη αναζητώντας μια καλύτερη ζωή, έπεσαν θύματα της ίδιας συμπεριφοράς που ασκούσαν οι ισχυροί Έλληνες κι οι άλλοι Ευρωπαίοι των πόλεων αυτών απέναντι στην πλειοψηφία του ντόπιου πληθυσμού τους (των Αιγυπτίων και των Τούρκων αντίστοιχα). Η Αίγυπτος ήταν κατά βάθος διπλά αποικιοκρατούμενη: τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επισήμως μέχρι το 1914, την κυβερνούσε μια δυναστεία αλβανικής καταγωγής από το 1805 και μετά, ενώ συνάμα πέρασε κάτω από την οικονομική και πολιτική κυριαρχία της Βρετανίας από το 1883 μέχρι και την επαύριο της εθνικής επανάστασης του 1952, τον Ιούνιο του 1954.

Οι «καλοί» Έλληνες της τριλογίας, όπως η Αριάγνη (στο ομώνυμο μυθιστόρημα) κι ο Αντουάνος (στη *Νυχτερίδα*), συνειδητοποιούν ότι οι μέρες των Ελλήνων της Αιγύπτου θα είναι μετρημένες εάν δεν πάρουν την απόφαση να συνεργαστούν με τους Αιγυπτίους παρά με τους Ευρωπαίους. Η Αριάγνη αναπολεί πώς φρόντιζε τον λαβωμένο Γιούνες αφότου τον πυροβόλησαν οι Βρετανοί κατά τον εθνικό ξεσηκωμό του 1919. ¹⁶ Αντίθετα ο άνδρας της Αριάγνης, ο σατράπης Διονύσης, εξιστορεί στον Μάνο με καμιάρι πώς οργάνωσε τον ίδιο εκείνο χρόνο την απεργία στην οποία τραυματίστηκε: πώς η απεργία πραγματοποιήθηκε από Έλληνες κι ιταλούς εργάτες ενάντια στη χρήση των φτηνών αιγυπτιακών εργατικών χεριών, με αποτέλεσμα οι αιγύπτιοι εργαζόμενοι να καταντήσουν υπηρέτες των ευρωπαϊκών εργαζομένων. ¹⁷ Αυτή η συζήτηση ακολουθείται αμέσως από ένα απόσπασμα στο οποίο η Αριάγνη εκφράζει το φόβο της πως η αδιαφορία των Ελλήνων για τους Αιγυπτίους θα οδηγήσει στην τελική τους αποβολή απ' τη χώρα. (Πράγματι, η Αριάγνη και η οικογένειά της καταλήγουν να ζουν στη Θεσσαλονίκη την εποχή του επιλόγου της *Νυχτερίδας*.) ¹⁸ Στη *Νυχτερίδα* υπάρχει μια σκηνή όπου ο Παράσχος θυμάται το θείο της μητέρας του Αντουάνο να αφηγείται πώς ο Οράμπι Πασάς, ο ηγέτης της αποτυχημένης εθνικής επανάστασης των Αιγυπτίων του 1882, του είχε πει: «Μουσαφιρέοι είσαστε. Ο λαός αυτός ξύπνησε και γυρεύει να γίνει αφέντης στο σπίτι του. Μην τους εμπιστεύεστε μωρέ τους Εγγλέζους που σας κάνουν τον προ-

στάτη. [...] Όταν δε θά 'χουν την ανάγκη σας θα σας περάσουν τη θελιά. Θα σας πουλήσουνε. [...] Εμείς μια φορά σας αγαπάμε, σας θέλουμε. Αλλά μουσαφιρέους, όχι αφεντικά». ¹⁹ Η αιγυπτιακή επανάσταση του 1882, που κατεστάλη ύστερα απ' το βομβαρδισμό της Αλεξάνδρειας απ' το Βρετανικό Βασιλικό Ναυτικό, χρησιμοποιείται από τον Τσίρκα ως προειδοποίηση για την κατοπινή συμπεριφορά των Βρετανών απέναντι στην Ελλάδα στη δεκαετία του 1940.

Από την άλλη, στην τριλογία του ο Τσίρκας (όπως και ο Καβάφης) δείχνει ελάχιστο ενδιαφέρον για τα σύγχρονα αιγυπτιακά εθνικά θέματα, παρά τη συμπάθεια που δείχνει η Αριάγνη προς τον Γιούνες, τον Ναμπουλιόν, και τους άλλους Αιγυπτίους της *Αριάγνης*, και παρά την περίπτωση του Ρόμπερτ Ρίτσαρντς, που είχε διδάξει αγγλική φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Καΐρου από το 1935, και του οποίου η συμπάθεια για τον Ναμπουλιόν και για τους φίλους του οδηγεί στο να κακοποιηθεί από βρετανούς στρατιώτες και κατόπιν να δολοφονηθεί από τους συμπατριώτες του που δεν του συγχωρούν το ότι «έγινε ντόπιος». Όπως παρατηρεί ο Λευτέρης Παπαλεοντίου, παρόλο που ο Τσίρκας παρουσιάζει γεγονότα και καταστάσεις από την οπτική ορισμένων ελλήνων, βρετανών και άλλων ευρωπαϊών χαρακτήρων, κανένας από τους χαρακτήρες μέσω της συνείδησης των οποίων εστιάζονται τα γεγονότα κι οι καταστάσεις της τριλογίας, δεν είναι Αιγύπτιος. ²⁰ Πράγματι, η τριλογία δεν περιέχει ούτε έναν αιγύπτιο χαρακτήρα που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως διανοούμενος, ή ως πολιτικά στρατευμένος. Όταν ο Τσίρκας επικεντρώνεται στην περίοδο του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, το ενδιαφέρον του για την ελληνική πολιτική σκηνή επισκιάζει το αιγυπτιακό πολιτικό σκηνικό της ίδιας εποχής. ²¹

Θα ήθελα να κλείσω κάνοντας μια ακόμη σύνδεση ανάμεσα στη δημιουργία λογοτεχνίας και στις διεργασίες της ιστορίας. Το δεύτερο μότο που τοποθετεί ο Τσίρκας στην αρχή της *Νυχτερίδας* αποτελείται από δύο στίχους από το ποίημα του Σεφέρη «Τελευταίος Σταθμός» το οποίο ανέφερα προηγουμένως:

Στα σκοτεινά

πηγαίνουμε, στα σκοτεινά προχωρούμε...

Οι ήρωες προχωρούν στα σκοτεινά.

Οι στίχοι του Σεφέρη, που αρχίζουν με τα λόγια ενός λαβωμένου ηρωικού έλληνα στρατιώτη, του Μιχάλη, τον οποίο η σύζυγος του ποιητή είχε συναντήσει στη συσκοτισμένη Αθήνα κατά τον ελληνο-ιταλικό πόλεμο του 1940-41, αφορούν εδώ όσους δρουν μέσα στην ιστορία με θετική ηθική, εκείνους που προσπαθούν να βρουν τον δρόμο τους μέσα στον ηθικό λαβύρινθο χωρίς καμιά βοήθεια από πυξίδες ή καθοδηγητές. Όμως τα λόγια του Μιχάλη ²² απηχούν μια φράση του Αγίου Ιωάννη του Σταυρού για τον καλλιτέχνη που πορεύεται προς τη δημιουργία ψαχουλεύοντας και την οποία ο Σεφέρης παραθέτει σε ένα από τα δοκίμιά του: «Εκείνος που μαθαίνει τις πιο φίνες λεπτομέρειες μιας τέχνης προχωρεί στα σκοτεινά και όχι με την αρχική του γνώση, γιατί αν δεν

την άφηνε πίσω του, ποτέ δε θα μπορούσε να ελευθερωθεί από αυτήν». ²³ Σε τούτη την έξοχη σύμπτωση που εντόπισε ο Σεφέρης ανάμεσα στα λόγια ενός απλού έλληνα στρατιώτη και σ' εκείνα ενός μυστικιστή ισπανού ποιητή του δεκάτου έκτου αιώνα, παρατηρούμε την ίδια σχέση που διακρίνει ο Τσίρκας ανάμεσα στις διεργασίες της ιστορίας και στη διαδικασία της λογοτεχνικής δημιουργίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Περ. Διαβάζω, τχ. 29, Μάρτιος 1980, σ. 65.
2. Βλ. Χρύσα Προκοπάκη, «Ακυβέρνητες Πολιτείες: Η ιστορία στο εργαστήριο του μυθιστοριογράφου», περ. *Η λέξη*, τχ. 136, Νοέμ.-Δεκ. 1996, σ. 733-43· ανατυπωμένο στον τόμο *Επιστημονικό συμπόσιο. Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία, 1945-1995*, Αθήνα 1997, σ. 307-25.
3. Άλλη μια επίθεση εξαπολύθηκε από τον κομμουνιστή κριτικό Μάρκο Αυγέρη σ' ένα άρθρο δημοσιευμένο το 1964 για τα δύο πρώτα μυθιστορήματα του Τσίρκα (επανατυπωμένη στο Χρύσα Προκοπάκη, *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες και η κριτική 1960-1966*, Κέδρος, Αθήνα 1980, σ. 79-91). Ο δογματικός και δασκαλίστικος τόνος της κριτικής του Αυγέρη δεν καταφέρνει να συγκαλύψει τον διανοητικά φτωχό, άδικο και ενίοτε αντιφατικό χαρακτήρα των επιχειρημάτων του.
4. Μ. Πεχλιβάνος, «Το ζωντανό αντηχείο των πρώτων αναγνωστών», *Ελευθεροτυπία*, «Βιβλιοθήκη», 8.12.2000, σ. 12-14.
5. *Η Νυχτερίδα*, σ. 9.
6. Στρ. Τσίρκας, *Τα ημερολόγια της τριλογίας «Ακυβέρνητες Πολιτείες»*, Κέδρος, Αθήνα 1973, σ. 7.
7. *Αριάγνη*, σ. 144.
8. *Η Νυχτερίδα*, σ. 287.
9. *Αριάγνη*, σ. 235.
10. Ντάνιελ Μπλο, *Χρονικές δομές στις «Ακυβέρνητες Πολιτείες» του Στρατή Τσίρκα*, Αθήνα 1981, σ. 60. Ο G. Ganette χρησιμοποιεί τους όρους «amorce» και «germe insignifiant»: *Figures III*, Παρίσι 1972, σ. 112-113.
11. *Η Λέσχη*, σ. 56.
12. *Η Λέσχη*, σ. 89-90.
13. *Η Λέσχη*, σ. 228.
14. *Η Λέσχη*, σ. 67.
15. Τζίνα Πολίτη, «Το σώμα ως αποικία: πράξη και φαντασίωση στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα και στο *Αλεξανδρινό Κοναοτέτο* του Ντάρρελλ», *Αντί*, τχ. 728, 29.12.2000, σ. 46.
16. *Αριάγνη*, σ. 56.
17. *Αριάγνη*, σ. 108-111.
18. *Αριάγνη*, σ. 111-15.
19. *Η Νυχτερίδα*, σ. 195-96.
20. Λ. Παπαλεοντίου, «Αφηγηματικές τεχνικές στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*», *Αντί*, τχ. 728, 29.12.2000, σ. 49.
21. Άλλο ένα παράδειγμα έλλειψης ενδιαφέροντος για το ντόπιο αιγυπτιακό περιβάλλον είναι η απουσία επιθυμίας εκ μέρους οποιουδήποτε χαρακτήρα της τριλογίας να επισκεφτεί τις Πυραμίδες της Γκίζα, σημαντικός σταθμός για οποιονδήποτε βρετανό στρατιωτικό που υπηρετούσε στην περιοχή του Καΐρου κατά τη διάρκεια του πολέμου. Πρέπει να ειπωθεί ωστόσο ότι ο Μάνος κι οι σύντροφοί του είχαν πιο σπουδαία πράγματα να κάνουν από τον τουρισμό.
22. Βλ. την προέλευσή τους στις ημερολογιακές σημειώσεις της 11, 20 και 26 Φεβρουαρίου 1946 στο Γ. Σεφέρη, *Μέρες*, τομ. 4, Ίκαρος, Αθήνα 1986, σ. 23, 28, 30.
23. «Μονόλογος πάνω στην ποίηση» (γραμμένο τον Μάιο του 1939), στο Γ. Σεφέρη, *Δοκίμια*, τομ. Ι, Ίκαρος, Αθήνα 1974, σ. 154.

Το καθήκον της μνήμης

Ο Απρίλης του '44 στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα

του Γιάννη Παπαθεοδώρου

*Τίποτα δεν είναι απόλυτα νεκρό:
κάθε σημασία θα γιορτάσει τη γιορτή της επιστροφής της.*

M. M. Bakhtin,

Προς μια μεθοδολογία των ανθρωπιστικών επιστημών

Η έκδοση της τριλογίας του Τσίρκα *Ακυβέρνητες Πολιτείες* αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των πολύπλοκων προβλημάτων που ανακύπτουν, όταν ο λογοτέχνης αποφασίζει να γίνει ο ιστορικός της εποχής του, αφού «η Ιστορία εν τω γίνεσθαι και ο στοχασμός πάνω στην ιστορία αποτελούν τη σιδεροσιιά αυτού του έργου». ¹ Οι *Ακυβέρνητες Πολιτείες* σηματοδοτούν την ολοκλήρωση ενός ευρύτερου αφηγηματικού προγράμματος του Στρατή Τσίρκα, το οποίο έχει ως κύριο θεματικό άξονα τη δράση του αριστερού αντιφασιστικού κινήματος στη Μέση Ανατολή κατά την περίοδο του πολέμου, με αποκορύφωμα της δράσης αυτής το κίνημα που εκδηλώθηκε στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις τον Απρίλη του '44. ² Το αφηγηματικό αυτό πρόγραμμα, που κλείνει με την τριλογία, έχει ως χρονική αφετηρία το 1945, την περίοδο δηλαδή που γράφονται τα πρώτα διηγήματα με θέμα τον αντιφασιστικό αγώνα στη Μέση Ανατολή, τα οποία αργότερα εντάχθηκαν στη συλλογή διηγημάτων με τον ενδεικτικό τίτλο *Ο Απρίλης είναι πιο σκληρός* (1947). ³ Ο ίδιος ο συγγραφέας έχει υποδείξει την άμεση σχέση της τριλογίας με τα ιστορικά συμφραζόμενα της εποχής στην οποία αναφέρεται το έργο, επισημαίνοντας ότι η δομή και η οργάνωση του κάθε τόμου της τριλογίας αντιστοιχεί σε συγκεκριμένα γεγονότα της περιόδου 1942-1944:

«Ο κάθε τόμος είναι οργανωμένος γύρω από ένα βασικό σημείο: την έκδοση της παράνομης Εφημερίδας των Πολεμιστών ο πρώτος· την πορεία μέσα στην έρημο ο δεύτερος [...] και τέλος, τους πολιτικούς αγώνες και την επανάκτηση της

εξουσίας από τους Βρετανούς και τους Έλληνες της Δεξιάς στον τρίτο τόμο.» ⁴

Ο αφηγηματικός χρόνος της τριλογίας καλύπτει την πιο κρίσιμη περίοδο του β' παγκοσμίου πολέμου, ενώ ταυτόχρονα το χρονικό εύρος της αφήγησης περιλαμβάνει σκηνές από την ιστορία της αποικιακής Αιγύπτου, τον 19ο αιώνα, καθώς επίσης και σκηνές από την μετεμφυλιακή Ελλάδα του δεκαετίας του '50. ⁵ Σταθμοί της αφηγηματικής χρονικότητας, η επίθεση του Ρόμελ και η αναγκαστική προσφυγιά των πληθυσμών της Μέσης Ανατολής στην Ιερουσαλήμ, το καλοκαίρι του 1942, (*Λέσχη*), τα γεγονότα της διάλυσης της Β' Ταξιαρχίας των ενόπλων δυνάμεων τον Ιούλιο του 1943, (*Αριάγνη*) και το κίνημα του Απρίλη του 1944 (*Νυχτερίδα*), καθιστούν έντονη την παρουσία της ιστορίας της εμπόλεμης Μέσης Ανατολής στο έργο του Τσίρκα, επιλογή που επισημαίνεται και από τη λογοτεχνική κριτική της εποχής, ήδη από την έκδοση του πρώτου τόμου της τριλογίας. ⁶ Η κριτική συνδέει, εύστοχα, το θέμα των ιστορικών αναπαραστάσεων με τη σημασία που έχει η αναφορά στον αντιφασιστικό αγώνα της Μέσης Ανατολής, η έμφαση δηλαδή σε μια ιστορία «υπό εκκρεμότητα», ⁷ που έχει υποστεί επιπλέον την απώθηση μιας «θεληματικής λησμονιάς». Τα ρητά και τα υπόρρητα συμφραζόμενα της κριτικής για τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* οδηγούν στον «σκληρό πυρήνα» των ιστορικών αναπαραστάσεων της τριλογίας, στο βαθμό που θέτουν το κεντρικό πρόβλημα της διαχείρισης των γεγονότων της Μέσης Ανατολής. Η «άγραφη» ιστορία του Απρίλη του '44 ήταν ένα ιστορικό και πολιτικό διακύβευμα που ουσιαστικά οδηγούσε τον συγγραφέα να πάρει θέση στην ερμηνεία ενός εκούσια λησμονημένου και λογοκριμένου παρελθόντος, το οποίο ανήκε στη σφαίρα του ιστορικού αποκλεισμού.

Από αυτή την άποψη, η δικαίωση του Απρίλη, προϊόν μιας εικοσαετούς πορείας των προβληματισμών του συγγραφέα

1. Χρύσα Προκοπάκη, «Για τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*», στο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Παιδείας, Αθήνα 1997, σ. 310-311.

2. Για το κίνημα του Απρίλη του 1944 στη Μέση Ανατολή βλ. την εισαγωγή του Λάμπη Ράππα στο βιβλίο του Βαγγέλη Χατζηαγγελί, *Το Όγδοο Τάγμα. Σελίδες Ημερολογίου 1940-1945*, Ράππα, Αθήνα 1994. Επίσης, βλ. το δίτομο έργο του Βασίλη Νεφελούδη, *Η Εθνική Αντίσταση στη Μέση Ανατολή*, τομ. Α' και Β', Θεμέλιο, Αθήνα 1981· το βιβλίο του Γιώργη Αθανασιάδη, *Η πρώτη πράξη της ελ-*

ληνικής τραγωδίας, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1994· για μια ολοκληρωμένη παρουσίαση της πολιτικής και στρατιωτικής κατάστασης στη Μέση Ανατολή βλ. Αλέξ. Κιτρορέφ, «Η ελληνική παροικία στην Αίγυπτο και ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος», *Μνήμων* 9 (1984) 1-32. Επίσης βλ. Evangelos Spyropoulos, *The greek military (1909-1941) and the greek mutinies in the Middle East (1941-1944)*, University Press, New York, Columbia, 1993.

3. Στρατής Τσίρκα, *Ο Απρίλης είναι πιο σκληρός*, Ορίζοντες, Αλεξάνδρεια 1947. Τώρα βλ. στον συγκεντρωτικό τόμο *Τα Διηγήματα*, Κέδρος, Αθήνα 1989, σ. 285-367.

γύρω από τη χρήση της πολιτικής και της ιστορίας στον πεζογραφικό λόγο, ήταν ένα αφηγηματικό πρόγραμμα που έπρεπε να αναμετρηθεί με διάφορες σκοπέλους: τις «σιωπές» της ιστορίας αλλά και την προσωπική δέσμευση στον αγώνα της Μέσης Ανατολής. Το σύνθετο αυτό εγχείρημα περνούσε μέσα από τους δρόμους της πολιτικής στράτευσης και τη συχνά απαγορευμένη ιδιότητα του λογοτέχνη να μιλάει για μια ιστορία που ακόμα ήταν υπό εκκρεμότητα. Η αναφορά στον Απρίλη ήταν μια περιδιάβαση σε έναν επικίνδυνο χώρο της ιστορίας του αριστερού κινήματος, γεγονός που καθιστούσε την ιστορική αναπαράσταση της μεσανατολίτικης αντίστασης μια ναρκοθετημένη περιοχή. Η διαχείριση της ιστορίας απαιτούσε ιδιαίτερα προσεκτικούς χειρισμούς από μέρους του συγγραφέα, τόσο στο επίπεδο της κριτικής των πολιτικών επιλογών που οδήγησαν στην αποτυχία του κινήματος του Απρίλη όσο και στο επίπεδο της δικαίωσης του ρόλου των πρωταγωνιστών του κινήματος. Από την άλλη μεριά, η δικαίωση του κινήματος της Μέσης Ανατολής όφειλε να είναι ταυτόχρονα και μια φωνή καταγγελίας στους μηχανισμούς καταπίεσης που είχαν αλλοιώσει το πρόσωπο της ιδεολογίας στο όνομα της οποίας έγινε ο Απρίλης. Στο επίπεδο της αφήγησης αυτή η απόπειρα έπρεπε να πραγματοποιηθεί με εκείνες τις τεχνικές που θα εξασφάλιζαν τη σύνδεση αυτής της «ξεχασμένης ιστορίας» με όλη την ιδεολογική βία που την είχε οδηγήσει στο περιθώριο της ιστορίας.

Το «βάρος» της υπόθεσης του Απρίλη, ένα «βάρος» που απασχολεί τον συγγραφέα για ένα χρονικό διάστημα δύο δεκαετιών, από το 1945 έως το 1965, προσδιορίζει με ιδιαίτερο τρόπο την ταυτότητα του μυθολογικού λόγου, προσανατολίζοντας τους στόχους της αφήγησης στο «καθήκον της μνήμης»: στη συγκρότηση δηλαδή μιας λογοτεχνικής μαρτυρίας για τον Απρίλη του '44, με στόχο την αποκατάσταση της ιστορικής αξίας της αντίστασης στη Μέση Ανατολή, την επισήμανση των αιτιών που οδήγησαν στη διάλυση των ενόπλων δυνάμεων αλλά και την παράλληλη ανάδειξη των ιδεολογικών μηχανισμών, οι οποίοι συνετέλεσαν στον στιγματισμό του κινήματος, στην περιθωριοποίηση και στον ιστορικό αποκλεισμό των πρωταγωνιστών του. Έτσι η ίδια η γραφή της τριλογίας αναλαμβάνει να γίνει μια τέχνη της μνήμης, που θα λειτουργήσει προς όφελος των υποκειμένων που δεν μπόρεσαν να αρθρώσουν το δικό τους λόγο. Η γραφή, αναλαμβάνοντας να θεραπεύσει το τραύμα της ιστορίας, γίνεται η ίδια μια διαδικασία ανακατασκευής και αφήγησης της βιωμένης εμπειρίας: διαδικασία υπόφορη όχι μόνο στις «εκ των υστέρων» συνειδητοποιήσεις του συγγραφέα αλλά και στο

επώδυνο άλγος της ιστορικής μνήμης.⁸ Ο ίδιος άλλωστε ο Τσίρκας αρκετά χρόνια μετά την έκδοση της τριλογίας περιγράφει τον στόχο του μυθιστορήματος με όρους τραυματικής εμμονής στη μνήμη της υπόθεσης του Απρίλη:

«Δεν θα έγραφα ποτέ για να καταγράψω τα βιώματά μου, δεν νομίζω ότι είναι ενδιαφέροντα. Είναι χρήσιμα, στο βαθμό που δίνουν υλικό για ένα μυθιστόρημα. Εμένα δεν μ' ενδιαφέρουν τα δικά μου. Αλλά το βιβλίο το έγραψα γιατί εμένα με καίει ακόμα, τώρα, ύστερα που έχω γράψει, η υπόθεση του Απρίλη. Τον έχω ζήσει τον Απρίλη πάρα πολύ έντονα, και η αδικία που έχει γίνει στους ανθρώπους που αγωνίστηκαν και θυσιάστηκαν – που ίσαμε σήμερα να μην έχει αναγνωριστεί επίσημα η συμβολή του κινήματος του Απρίλη για την εθνική ενότητα... Αυτό με έκανε να γράψω, για να δικαιωθεί ο Απρίλης. Αυτός είναι ο σκοπός του μυθιστορήματος.»⁹

Ο Τσίρκας επιστρέφει στο τραύμα των αγωνιστών της Μέσης Ανατολής που ήταν, ταυτόχρονα, και τραύμα της δικής του εμπειρίας. Η αφήγηση αποτελεί η ίδια μια «μνήμη από-ντων», μια μνήμη των Άλλων που δεν βρήκαν θέση στις σελίδες της επίσημης ιστορίας. Έτσι η δικαίωση του Απρίλη μετατίθεται από το επίπεδο της ιστορικής πράξης στο επίπεδο της ιστορικής μνήμης και στο επίπεδο της πολιτικής ηθικής της γραφής. Παρ' όλα αυτά η τριλογία δεν παραμένει προσκολλημένη στο τραυματικό παρελθόν καλλιεργώντας απλώς ένα συμβολικό πένθος για αυτούς που χάθηκαν. Αντί-

4. Συνέντευξη του Στρατή Τσίρκα στη γαλλική *Λογοτεχνική δεκαπενθήμερη*, που αναδημοσιεύεται στην εφ. *Ακρόπολις*, Αθήνα, 26/3/1972.

5. Στον «Επίλογο» της *Νυχτερίδας*, η αφηγηματική δράση τοποθετείται στον Ιούνιο του 1954.

6. Βλ. Παν. Μουλλάς, τώρα στο Χρύσα Προκοπάκη (επιμ.), *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική 1960-1966*, Κέδρος, Αθήνα 1980, σ. 40.

7. Μαν. Αναγνωστάκης, στο *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική*, ό. π., σ. 69-70.

8. Για το άλγος του αρχείου, ως διερεύνηση των τραυματικών στιγμών του παρελθόντος με την ελπίδα της απολύτρωσης από τις επώδυνες μνήμες, για την έννοια δηλαδή του αρχείου ως «σύμπτωμα» και «πάθος» αλλά και ως «απόλυτη ανυπομονησία μιας λαχτάρας για μνήμη» βλ. Ζακ Ντεριντά, *Η έννοια του αρχείου*, Εκκρεμές, Αθήνα 1996, σ. 12.

9. Στρατής Τσίρκας, «Στο εργαστήριο του μυθιστοριογράφου», *Διαβάζω*, 171 (1987) 33.

10. Λουίζα Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 101.

θετα, η ανάδειξη της θυσίας τους, μέσα από την παραδειγματική σημασία που αποκτά, δείχνει ότι η ζωντανή μνήμη των συντρόφων τροφοδοτεί με καταλυτικό τρόπο όχι μόνο το βίωμα των επιζώντων ηρώων της τριλογίας αλλά τελικά την ίδια την ιστορική αίσθηση του παρόντος. Εάν μία από τις βασικές ιδιότητες της μνήμης είναι να προσαρμόζει διαρκώς «κληρονομημένες παραδόσεις στις εκάστοτε συνθήκες του παρόντος»¹⁰, μέσα από τις συμβολικές σημασίες με τις οποίες επενδύει την αλληλεπίδραση του παρελθόντος με τη συγχρονία, τότε η μνήμη του Απρίλη δεν είναι απλώς ένα ιστορικό βλέμμα στραμμένο στο παρελθόν· είναι μια πράξη κριτικής που αναφέρεται στο παρόν, εμπεριέχει δηλαδή τα πολιτικά και ιστορικά αιτήματα της εποχής κατά την οποία γράφεται και εκδίδεται το έργο. Έτσι η επιστροφή στο τραύμα της ιστορίας μπορεί να γίνει μια απελευθερωτική ανακατασκευή του παρελθόντος, απαλλαγμένη από τις δεσμεύσεις του καταπιεστικού εξουσιαστικού λόγου και από τις επιταγές της κομματικής επιτήρησης.

Η επιστροφή αυτής της απωθημένης μνήμης του Απρίλη δηλώνεται με εμβληματικό τρόπο, στον «Επίλογο» της *Νυχτερίδας*, όπου σκηνοθετείται μια «αναδιπλασιασμένη» αφηγηματική μνήμη: ένα «μνημόσυνο» για τους ήρωες του βιβλίου που χάθηκαν. Αυτή η δύναμη απολυτρωτική διάσταση της μνήμης εμφανίζεται με ιδιαίτερη βαρύτητα στον «Επίλογο» της τριλογίας, όπου το σκληρό, ειρωνικό πρόσωπο της ιστορίας απalύνεται από τις θεραπευτικές ιδιότητες της μνήμης. Από αυτή την άποψη ο «Επίλογος» της *Νυχτερίδας* αποτελεί ένα μεταϊστορικό αυτο-αναφορικό σχόλιο πάνω στην ίδια τη λειτουργία της ιστορικής μνήμης. Στον «Επίλογο» μερικοί από τους ήρωες του βιβλίου, εγκατεστημένοι πια στη Θεσσαλονίκη, συναντώνται για ένα άτυπο «μνημόσυνο» των νεκρών τους συντρόφων. Κεντρικό θέμα του «μνημοσύνου» αποτελεί η διαδρομή των πρωταγωνιστών του κινήματος στη Μέση Ανατολή, οι νεκροί του αγώνα, το «καθήκον της μνήμης» για τους απόντες. Το ηθικό χρέος της ιστορικής μνήμης προς τα πρόσωπα του Απρίλη εμφανίζεται προγραμματικά στον «Επίλογο», καθώς η αφήγηση ξεκινά με την «τυραννία της μνήμης» των απόντων, αίσθηση που δεσπόζει στους στίχους του Γ. Σεφέρη, από τον «Τελευταίο σταθμό», οι οποίοι προτάσσονται ως motto, υποβάλλοντας τη φασματική επικοινωνία με το παρελθόν:

Ένα παρθένο δάσος σκοτωμένων φίλων το μυαλό μας

Η σύλληψη του «Επίλογου» της τριλογίας προέρχεται από μια βιωματική εμπειρία του συγγραφέα,¹¹ η οποία είναι πολύ ενδεικτική για τον τρόπο που η μνημονική διαδικασία επιλέγεται σαν καταληκτική χειρονομία του κειμένου. Ο Τσίρκας αναγνωρίζει στη μνήμη το όχημα της δικαίωσης του παρελθόντος και ταυτόχρονα αναγνωρίζει τη διαμεσολαβητική λειτουργία της μνήμης όσον αφορά στις σημασίες με τις οποίες φωτίζεται το παρόν από το παρελθόν.

Η μνήμη, ως μαρτυρία για αυτό που αγνοήθηκε ή λησμονήθηκε, ως ανάκτηση των «χαμένων φωνών» του παρελθόντος, ως ανάκτηση εντέλει του «χαμένου χρόνου», είναι βασικό μέλημα του συγγραφέα, σε όλη τη διάρκεια της τριλογίας και ιδιαίτερα στη *Νυχτερίδα*. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι παρά τη σχεδόν ημερολογιακή καταγραφή της ιστορίας του Απρίλη η *Νυχτερίδα* έχει το μεγαλύτερο χρονικό εύρος σε σύγκριση με τους υπόλοιπους δύο τόμους της τριλογίας. Οι αναμνήσεις των ηρώων από την Αλεξάνδρεια του 19ου αιώνα συνυπάρχουν με τη δραματική κορύφωση της αντιφασιστικής κινητοποίησης. Η μνήμη της αγγλικής αποικιοκρατικής παρέμβασης του 19ου αιώνα συστοιχεί με την καταστολή του κινήματος του Απρίλη από τις βρετανικές δυνάμεις του συμμαχικού στρατού. Το παρελθόν φωτίζει το παρόν. Ο συγγραφέας, στις σημειώσεις του στα *Ημερολόγια της τριλογίας* υποβάλλει μια λανθάνουσα αντιστοιχία της αφηγηματικής μνήμης του έργου του με την ποιητική της μνήμης στον Πroust:

«Πολύ αργότερα, ξαβαδιαβάζοντας τον Πroust, κατάλαβα γιατί με γέμισε ένα δυνατό αίσθημα ανακούφισης όταν πραγματοποιήσα, μέσα στο μυθιστόρημα, το σμίξιμο των τριών παραποτάμων. Ο μέσα μου άνθρωπος, ο νοσταλγός του χαμένου παραδείσου των παιδικών χρόνων κι ο έξω άνθρωπος, ο λογιστής των δραματικών γεγονότων στη Μέση Ανατολή, είχαν συγχωνευτεί, άρα συμφιλιωθεί, μέσα σε ένα έργο Τέχνης, που παρέμενε, ό,τι κι αν έλεγα, η ακοίμητη έννοια μου.»¹²

Ανεξάρτητα από τις οφειλές της αφηγηματικής μνήμης στον Πroust, οι οποίες είναι πράγματι αρκετά έντονες στην τριλογία, η ανακούφιση που προσφέρει στον «λογιστή των δραματικών γεγονότων» «το σμίξιμο των παραποτάμων» είναι ενδεικτική για τη διαλογική κατασκευή του αφηγηματικού χρονότοπου.¹³ Η διαλογική υφή αυτής της σχέσης ωστόσο δεν είναι απλώς ένα αφηγηματικό τέχνασμα αλλά έχει πολι-

11. Γράφει σχετικά στα *Ημερολόγια της Τριλογίας*: «Τον Απρίλη του 1965, το γράψιμο της τριλογίας είχε ουσιαστικά τελειώσει, αφού η καταστολή της αντιφασιστικής εκδήλωσης του Απρίλη 1944 στο στρατό και στόλο είχε συντελεστεί. Βέβαια στον αναγνώστη θα έμενε η απορία τι απέγιναν οι πρωταγωνιστές. [...] Μ' αυτές τις σκέψεις να πηγαίνουν και να έρχονται και να μου τριβελίζουν το μυαλό, βρέθηκα στο τέλος του 1965 στη Θεσσαλονίκη. [...] Μα οι έγνοιες μου με το μυθιστόρημα δεν έλεγαν να μ' αφήσουν. Άξαφνα, πίσω μας, στο δρόμο, ανάμεσα στη μουριά και το μαγαζί ακούστηκε κάτι σαν ομοβροντία. Έστριψα το κεφάλι: ένας ναύτης τσουλούσε ένα μοτοσακό. "Ο Παντελής, είπα, Παναγιά μου ο Παντελής!" λες κι ήμουν εγώ η Λενάρα. Θες η παρουσία του

Ανδρόνικου, που είχε κάμει στη Μέση Ανατολή, θες η γειτονιά του Επταπύργιου όπου ήξερα πως είχαν εκτελεστεί, και πώς είχαν εκτελεστεί, ο Θανάσης η Χίρα (Γιώργης Διαμαντόπουλος) κι ο Παντελής (Αντώνης Δασκαλάκης), όπως ήξερα και ποιο φριχτό τέλος είχε βρει στη Σάμο το Φάνη (Γιάνης Σαλλάς); Ένα ανάμικτο κύμα από δέος και λύπη με τράνταξε. Και μαζί μια "φώτιση": Εδώ, εδώ θα τους μαζέψω όσους επιζήσαν, και θα τα πουν. Σ' αυτή την ασύνειδη "διεργασία" έπρεπε να έπαιξε το ρόλο του κι ο στίχος του Σεφέρη που μπήκε για μύτο στον *Επίλογο*.» Π.β. Στρατής Τσίρκας, *Τα Ημερολόγια της Τριλογίας Ακυβέρνητες Πολιτείες*, Κέδρος, Αθήνα 1981, σ. 82-83.

12. Στρατής Τσίρκας, *Τα Ημερολόγια...*, ό.π., σ. 68.

τική σημασία. Η μνήμη, εκφράζοντας τη διαλογική σχέση παρελθόντος και παρόντος, συνδέει την ανασηματοδότηση της ιστορίας και της βιωμένης εμπειρίας με την πολιτική συμπεριφορά των υποκειμένων και των κοινωνικών ομάδων που βρέθηκαν στη θέση των θυμάτων. Το «δικαίωμα στη μνήμη» ως στοιχείο συγκρότησης της ταυτότητας των ομάδων αυτών είναι μια εξέχουσα πολιτική πράξη, αφενός μεν γιατί οδηγεί σε μια διαπραγμάτευση του παρελθόντος πέρα από τις καθιερωμένες ερμηνείες και αναπαράστασεις, αφετέρου δε γιατί συμβάλλει σε μια ανθρωποκεντρική θεώρηση της ιστορίας, καταγγέλλοντας την πολιτική και ιδεολογική βία που συχνά εμπεριέχεται στην πειθαρχημένη αποδοχή μιας ιστορίας η οποία έχει γραφεί από την πλευρά των ισχυρών και των νικητών.¹⁴ Η μνήμη του Απρίλη συνιστά μια πολιτική χειρονομία διεκδίκησης της ιστορικής ταυτότητας της αντίστασης στη Μέση Ανατολή.

Στον «Επίλογο» της *Νυχτερίδας* η πολιτική διάσταση της μνήμης είναι ιδιαίτερα έντονη. Η αφήγηση ανακαλεί τα πρόσωπα, τα γεγονότα και τις καταστάσεις που συνδέθηκαν με την ιστορία της τριλογίας, δηλώνοντας την εμμονή της μνήμης στα τραύματα του παρελθόντος, στις σκιές που στοίχειωσαν μέσα στο μυαλό των αφηγητών. Η εξιστόρηση του παρελθόντος γίνεται ιδιαίτερα αποκαλυπτική όσον αφορά στην περιγραφή της τύχης των μεσανατολιτών κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Η επισήμανση του συνεχιζόμενου διωγμού των αντιστασιακών αγωνιστών του Απρίλη, εκτός από το ότι αποδίδει πιστά τα γεγονότα της μεταπολεμικής περιόδου, είναι και μια φωνή διαμαρτυρίας απέναντι στη βία του επίσημου κράτους που οδηγούσε στη βιολογική εξόντωσή τους συντρόφους, από τα χρόνια της αντίστασης.

«Κοπάδι έπιασαν να χορεύουν πάλι. θολά και τρεμουλιάρικα, τα πρόσωπα τόσων συντρόφων: μαυρισμένα από την αντηλιά των άμμων, ρυτιδωμένα, με τα μουστάκια σα βούρτσες, όπως συνήθιζαν τότε, γεμάτα φως, και άλλα, κλειστά, στόματα στραβά, μύτες πελεκημένες, ωχ! Σα λυσσασμένα σκυλιά εξόντωναν τους μεσανατολίτες οι μαύροι άνθρωποι: τους καταζητούσαν με καταλόγους χτυπημένους σ' εγγλέζικες γραφομηχανές. Τους αυτοκτονούσαν μέσα στις φυλακές, τους σκότωναν στους δρόμους, σκάρωναν κατηγορίες και τους εχτελούσαν νόμιμα, ωχ!»¹⁵

Φυλακές, εξορίες, διώξεις και θάνατοι: η τύχη των ηρώων

της τριλογίας δεν αποτελεί εξαίρεση μέσα στην κανονικότητα της μετεμφυλιακής περιόδου: αποτελεί, ωστόσο, εξαίρεση ως προς την αδικαίωτη καταχώρησή της στην κοινωνική μνήμη. Το «κοπάδι των συντρόφων» που οδηγείται στη βιολογική εξόντωση θυμίζει τα «είδωλα καμώντων» της ομηρικής Νέκυιας, στη σύγχρονη τραγική εκδοχή της. Αυτές οι σκιές των νεκρών συντρόφων είναι ωστόσο το πιο παρήγορο σημάδι της παρουσίας τους. Η φασματική διάσταση της μνήμης επανέρχεται διαρκώς στις αφηγήσεις των ηρώων, κρατώντας ζωντανό το διάλογο μεταξύ παρελθόντος και παρόντος, ακόμα και μέσα από ψευδαισθητικές εντυπώσεις, όπως στη σκηνή όπου η κυρά-Λένη νομίζει πως βλέπει ζωντανό τον εκτελεσμένο στην περίοδο του εμφυλίου Παντελή.

«Η γρια είδε τους άλλους που κοίταζαν, γύρισε κι αυτή τα μάτια της.

— Αχ, Παναγιά μου, ο Παντελής!

— Υπομονή κύρα Λένη τζάνεμ, υπομονή.

Εκείνη αναστέναξε.

— Αυτό μ' απόμεινε στον κόσμο. Και να τον βλέπω έτσι, φάντασμα, μου κάνει καλό.

Πήρε από το τραπέζι ένα άδειο ποτήρι κι έγνεψε του Μιχάλη να της βάλει κρασί.

— Στη μνήμη τους, είπε ο Γαρέλας σηκώνοντας το δικό του. Ο Φάνης δεν ήταν που έλεγε πως οι καλύτεροι πεθαίνουν;

— Πεθαίνουν αλλά μένει και μαγιά, είπε ο Καλλίνικος περιφέροντας το ποτήρι του για να πάρει όλη τη συντροφιά μέσα στην πρόποση.»¹⁶

Καθώς το «μνημόσυνο» προχωράει οι σκιές των νεκρών βαρύνουν στις μνήμες των αφηγητών. Η διαλογική ενεργοποίηση του παρελθόντος, η αναφορά δηλαδή στην υπόθεση του Απρίλη και των πρωταγωνιστών του μέσα από την προσωποποιημένη, έστω κι αν είναι φασματική, επικοινωνία των επιζώντων με τα «ξεχασμένα» θύματα της ιστορίας που επέλεξαν να βαδίσουν «στα σκοτεινά», αποτελεί τον βασικό κώδικα της αξιολόγησης των ιστορικών γεγονότων και των υποκειμένων που έλαβαν μέρος στην ιστορία της Μέσης Ανατολής. Στα λόγια της κυρά-Λένης, τα οποία απηχούν άλλωστε και τις απόψεις του συγγραφέα,¹⁷ είναι ευδιάκριτη η εννοιολόγηση της μνήμης ως μηχανισμού ανασύστασης μιας διυποκειμενικής σχέσης μεταξύ νεκρών και ζωντανών: κώδικας που απαντάται άλλωστε στο ευρύτερο κοσμοθεωρητικό υπό-

13. Για τη διαλογικότητα του χρονότοπου στη λογοτεχνία βλ. τη μελέτη του Μ. Μ. Bakhtin, «Forms of Time and of the Chronotope in the Novel. Notes toward a Historical Poetics», στο Michael Holquist (ed.), *The Dialogic Imagination. Four Essays by M. M. Bakhtin*, University of Texas Press, Austin 1981, σ. 84-258.

14. Για την πολυπλοκότητα της σχέσης της αφήγησης των τραυματικών εμπειριών με την πολιτική ηθική βλ. το άρθρο του Hent De Vries, «Violence and Testimony. On Sacrificing Sacrifice», στο Hent De Vries and Samuel Weber (eds.), *Violence, Identity, and Self-Determination*, Stanford University Press, Stanford, California 1997, σ. 14-43.

15. *Νυχτερίδα*, σ. 407-408. (Παραπέμπω στην εικοστή τρίτη έκδοση

του βιβλίου από τις εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1991).

16. *Νυχτερίδα*, σ. 411.

17. Πβ. Στρατής Τσίρκας, «Στο εργαστήρι...», ό.π., σ. 36: «Διάλεξα τη Λενάρα να είναι το φερέφωνο μου, παρά έναν ηρωικό αγωνιστή».

18. Την επιβίωση του παραδοσιακού ηρωϊκού κώδικα εντοπίζει η Νάτια Χαραλαμπίδου και στην καταληκτική φράση της τριλογίας που λέει η κυρά-Λένη: «— Θεε να πεις πως η Χίρα μου έφαγε τον Παντελή; Όχι, κύριε, ήταν και οι δυο τους άντρες σωστοί». Βλ. Νάτια Χαραλαμπίδου, «Η ειρωνεία στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκας», *Διαβάζω*, ό.π., σ. 54.

Στιγμιότυπο από εκτέλεση Αιγυπτίου δι' απαγχονισμού στην περίοδο της βρετανικής αποικιοκρατίας.

βαθρο του λαϊκού πολιτισμού, φορείς του οποίου είναι και οι συγκεκριμένοι ήρωες.¹⁸

«— Ωχ! έκανε ο Γαρέλας, ωχ! Πάψτε να χαρείτε, η καρδιά μου δεν αντέχει πια. Ελάτε να μετρήσουμε τους ζωντανούς, να δούμε τι θα κάνουμε από δω και πέρα.

— Ποιους ζωντανούς μωρέ! χτύπησε την παλάμη της, η γριά στο τραπέζι. Έχει πιο ζωντανούς από τους αποθαμένους μας;»

Όπως το παρελθόν είναι ζωντανό μέσα στο παρόν, όπως οι νεκροί ξαναζούν μέσα στο νου και την καρδιά των επιζώντων, έτσι και η αφηγηματική αναβίωση του εκτοπισμένου ιστορικού γεγονότος επανέρχεται με πανηγυρικό τρόπο στην ιστορική προβληματική της τριλογίας. Στην πραγματικότητα το μνημόσυνο του «Επιλόγου» είναι μια μετωνυμία της ίδιας της ιστορικής αφήγησης, η οποία έχει αναλάβει να φέρει στο προσκήνιο την ξεχασμένη ιστορία των αγωνιστών της Μέσης Ανατολής: να θυμηθεί τους εκτοπισμένους Άλλους της ιστορίας. Η τριλογία, φόρος τιμής στη μνήμη των «σιωπηλών» προσώπων της ιστορίας, επαναφέρει τον Απρίλη στη συλλογική μνήμη της αριστεράς και θέτει το πρόβλη-

μα της ερμηνείας των «σιωπών» της ιστορίας στο μεταπολεμικό αφήγημα: τη λήθη και την απώθηση που συνόδευε τα γεγονότα αυτά ως αποτέλεσμα της σκόπιμης αποσιώπησής τους. Η ιστορική μνήμη, ως διατήρηση των εικόνων ενός τραυματικού παρελθόντος, αποτελεί μια αντίδραση, μια πράξη αντίστασης στις «σιωπές» της ιστορίας, σε αυτό που επιβάλλεται ως λήθη ή ως επιλεκτική ανάγνωση του παρελθόντος, από τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς, από τον «μονόλογο» της κυρίαρχης ιδεολογίας και κουλτούρας, από το εθνικό ιστορικό αφήγημα. Η ιστορική μνήμη που υποβάλλει η τριλογία προβάλλει μια διαφορετική εκδοχή για την ερμηνεία της ιστορίας: μια εκδοχή που μαζί με τα καινούρια στοιχεία έφερε στο προσκήνιο μερικές από τις πιο «σκοτεινές» περιοχές της ίδιας της κομματικής ιστορικής κουλτούρας. Το γεγονός αυτό δίνει στο έργο τον χαρακτήρα μιας κριτικής χειρονομίας, η οποία αμφισβητεί τις καθιερωμένες λογοκριτικές συμπεριφορές της κομματικής εξουσίας και κομίζει ταυτόχρονα μια νέα αντίληψη για το είδος της ιστορίας που μπορούσε να υπηρετεί μια πολιτικά στρατευμένη τέχνη.

Μέσα σ' αυτά τα συμφραζόμενα η τριλογία αποκτά τις διαστάσεις ενός προκλητικού ιστορικού αφηγήματος, σε πολλά

18. Την επιβίωση του παραδοσιακού ηρωϊκού κώδικα εντοπίζει η Νάτια Χαραλαμπίδου και στην καταληκτική φράση της τριλογίας που λέει η κυρά-Λένη: «— Θες να πεις πως η Χήρα μου έφαε τον Παντελή; Όχι, κύριε, ήταν και οι δυο τους άντρες σωστοί». Βλ. Νάτια Χαραλαμπίδου, «Η ειρωνεία στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα», ό.π., σ. 54.

19. Χρύσα Προκοπάκη, στο *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες...*, ό.π., σ. 8.

20. Για την έννοια της *παραδειγματικής μνήμης*, την αναλογική δηλαδή χρήση της ανάμνησης ενός ιστορικού γεγονότος που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως *exemplum*, το οποίο μας επιτρέπει «να

χρησιμοποιήσουμε το παρελθόν εν όψει του παρόντος, να μεταχειριστούμε τα μαθήματα των αδικιών που υποστήκαμε για να αντιπαλέψουμε τις αδικίες που είναι σε χρήση σήμερα, να αφήσουμε τον εαυτό μας και να πάμε προς τον άλλον», βλ. Τσβετάν Τοντορόφ, «Οι καταχρήσεις της μνήμης», στο Οντέτ Βαρόν-Βασάρ (επιμ.), *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, Πόλις, Αθήνα 1998 σ. 168-172.

21. Για την ιδεολογική χρήση της ιστορίας βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου και Ζεύγου», *Αντί*, 46 (1976), 31-34.

και πολλαπλά επίπεδα. Η αφήγηση της τριλογίας διαταράσσει τη «σιωπή» της ιστορίας. Επιλέγοντας το έδαφος μιας άγραφης «νωπής ακόμα κι αμφιλεγόμενης»¹⁹ ιστορίας, η τριλογία θέτει με εμβληματικό τρόπο το ζήτημα της μεσανατολικής αντίστασης και μάλιστα με όρους *παραδειγματικής μνήμης*.²⁰ Ο σκληρός Απρίλης του '44 γίνεται μια μετωνυμία της χειρονομίας του αποκλεισμού μέσα στην ιστορία. Η καταδίκη του κινήματος, η αποκήρυξή του, η βιολογική και ψυχική εξόντωση των πρωταγωνιστών του, ο εγκλεισμός τους στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τις φυλακές και τις εξορίες, η αποσιώπηση της δράσης τους από το εθνικό αφήγημα της αντίστασης αλλά και από την κομματική ιστορία, είναι μια πορεία συνεχών ιστορικών αποκλεισμών. Ο Απρίλης είναι ένα μνημείο «των αφανών» που καλύφθηκε από τον κανονιστικό ιστορικό λόγο της εποχής. Από αυτή την άποψη η πράξη του «ιστορείν» στην τριλογία έχει έντονα κριτικό και αναθεωρητικό χαρακτήρα.

Στο σχήμα αυτό ο Απρίλης του '44 χρησιμοποιείται σαν ένα παράδειγμα για τη μετάβαση από τη γραμμική, ομογενοποιητική και συνταγματική Ιστορία στην ασυνεχή, αποσπασματική και πολυφωνική ιστορική μνήμη. Έτσι η εννοιολόγηση της ιστορίας στην τριλογία εγκαταλείπει την κυρίαρχη ρητορική της μεταπολεμικής περιόδου για την ιστορική αναπαράσταση του έπους της αντίστασης και διερευνά τις δυνατότητες για μια *κριτική μεταγραφή* της ιστορίας με τρόπο *διαλογικό*. Στην τριλογία η σχέση υποκειμένου και ιστορίας είναι μια σχέση διαλογική, με την έννοια ότι το ιστορικό γεγονός εμπλουτίζεται διαρκώς με τις νέες συμφραζόμενες σημασίες που του αποδίδει η ατομική και συλλογική μνήμη. Η ιστορία ερμηνεύεται μέσα από τη διαλογική προοπτική των ετερογενών θεωρήσεων της κοινωνικής μνήμης. Έτσι το ιστορικό νόημα της τριλογίας ανοίγεται στην πολυφωνία και στην ετερότητα, υποβάλλοντας τη σκέψη ότι αφού η σχέση με την ιστορία είναι μια σχέση που διαμορφώνει την πολιτική ηθική των κοινωνικών ομάδων και των υποκειμένων, τότε ο «εκδημοκρατισμός» αυτής της σχέσης μπορεί να βοηθήσει στην οικοδόμηση ενός δικαιότερου παρόντος και ίσως στην αφήγηση ενός δικαιότερου παρελθόντος.

Εστιάζοντας το ενδιαφέρον του στις ρωγμές και τις ασυνέχειες της ιστορίας, ο Τσίρκας αφηγείται το χρονικό μιας αποτυχίας. Πάνω στα ερείπια του Απρίλη του '44 ωστόσο θεμελιώνεται μια ριζοσπαστική άποψη για το νόημα και τις χρήσεις της ιστορίας και της ιστορικής μνήμης. Το «καθηκόν της μνήμης» στην τριλογία αναδεικνύει τον Απρίλη του '44 ως πράξη αντίστασης απέναντι στα ηγεμονικά σχήματα της κυρίαρχης ιστορικής κουλτούρας: μιας κουλτούρας, που η δομική της λειτουργία στηριζόταν στις ιδεολογικές χρήσεις της ιστορίας.²¹ Για τον Τσίρκα η αφήγηση του «ξεχασμένου» Απρίλη δεν ήταν μόνο μια πράξη δικαίωσης της αντίστασης στη Μέση Ανατολή αλλά και μια εναλλακτική αφήγηση του ιστορικού παρελθόντος. Η υπεράσπιση της μνήμης των μεσανατολιτών, ως πράξη πολιτικής παρέμβασης στη διαχείριση του παρελθόντος, σηματοδοτεί τη συμφιλίωση με τα ιστορικά τραύματα του παρελθόντος, ενώ ταυτόχρονα εκφράζει την αγωνία του συγγραφέα για μια πιο «ευρύχωρη» ιστορία, που θα αφουγκράζεται τις φωνές των Άλλων.

**ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ
ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ:**
**Θεσμοί, ιδεολογία
και πολιτική στο Μεσοπόλε-**
μο

ΚΕΙΜΕΝΑ:

- Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ
- Γ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ
- Τ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ
- ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ
- Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ
- Θ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ
- Η. ΗΛΙΟΥ
- Δ. ΚΟΝΤΟΓΩΡΓΑ
- Γ. ΚΟΝΤΟΓΩΡΓΗΣ
- Γ. ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ
- Γ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ
- Δ. ΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ
- Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ
- Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ
- Π. ΠΕΤΡΙΔΗΣ
- ΑΛ. ΡΗΓΟΣ
- ΧΡ. ΡΟΖΑΚΗΣ
- Κ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ
- ΑΛ. ΣΒΩΛΟΣ
- ΑΝ. ΤΑΧΟΣ

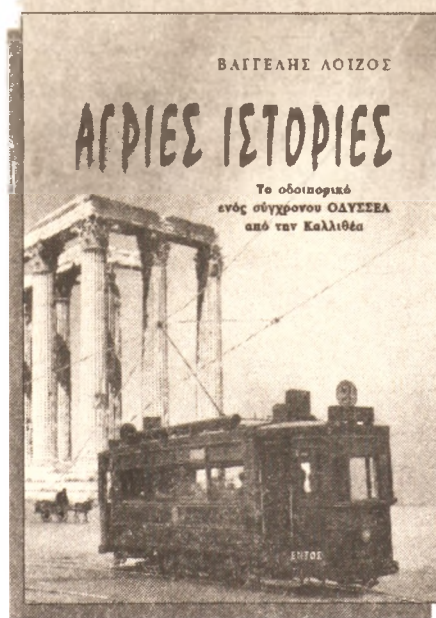
ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΕΝΤΟΣ

**ΜΟΛΙΣ
ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ**

Βαγγέλης Λοΐζος

ΑΓΡΙΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ

ΤΟ ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ ΕΝΟΣ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΟΔΥΣΣΕΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΛΛΙΘΕΑ

Ξεκινώντας από την Καλλιθέα του μεσοπολέμου, ένα παιδί μαθαίνει τον κόσμο και ξεκανά την περιπλάνησή του ανά την υδρόγειο. Από τις θαμπές παιδικές εικόνες για τα χρόνια της Μεταξικής Δικτατορίας, στα στερημένα χρόνια της Κατοχής. Τις εφιαλτικές μνήμες από το σεργιάνι του χάροντα στις γειτονιές της Καλλιθέας, διαδέχονται οι εμπειρίες από τα «χαμένα» γυμνασιακά χρόνια της εφηβείας. Κι ύστερα, εξωτικά ταξίδια απ' τους πάγους της

Ρωσσίας στις τροπικές χώρες της Ν. Αμερικής και της Βόρειας Ευρώπης. Αρχίζει ακαδημαϊκή καριέρα στην Αμερική και την Αγγλία απ' όπου έβαλε σε χαρτί τις πλούσιες εμπειρίες του και την αγάπη του για την Ελλάδα και τους συνανθρώπους του.

Σε όλα τα βιβλιοπωλεία

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΕΝΤΟΣ»

Τηλ.: 010.76.48.900, Fax: 010.76.48.901,

Internet: www.defacto.gr • e-mail: entos@defacto.gr

Η επιθυμία της αφήγησης στα *Διηγήματα*

της Μαίρης Μικέ

Ως επιθυμία αφήγησης νοείται η επιθυμία, η οποία ανασύρεται από το υπέδαφος της γραφής, και έτσι απαλλαγμένη από τεχνάσματα αληθοφάνειας εκτίθεται ως αυτοαναφορική στρατηγική, αμφισβητώντας και υπονομεύοντας την μυθοπλασία, θεματοποιώντας τις λογοτεχνικές συμβάσεις στις οποίες υπόκειται, την διαδικασία παραγωγής και τις τεχνικές της, όπως και τη σχέση της με τον αναγνώστη αλλά και με άλλα κείμενα. Με τον τρόπο αυτό υπονομεύονται, όπως είναι γνωστό, αντιλήψεις που συλλαμβάνουν την τέχνη ως «διαφανές» μέσο αναπαράστασης του κόσμου.

Στα *Ημερολόγια της «Τριλογίας»*, πολύ πρώιμα, στην πρώτη κιόλας ημερολογιακή εγγραφή (8 Αυγούστου 1945 [Αλεξάνδρεια]), διαβάζουμε τα εξής:

«Η αλήθεια είναι πως με γοητεύουν οι ψυχολογικές αναλύσεις, εκείνες οι συνθετικές αυτοβιογραφίες, με νοσταλγικές αναδρομές στο παρελθόν, που μπλέκονται με τα τωρινά γεγονότα και δίνουν σε μια κατεύθυνση στο μέλλον των ηρώων. Έτυχε να διαβάζω τελευταία της Μέλπως Αξιώτη (*Δύσκολες νύχτες*), της Έλσας Τριολέ (*Προσωπική μοίρα*), του Φώκνερ (*Ιερό*) και της Βιρτζίνια Γουλφ (*Μίσεις Ντάλλαουε*), (που ακόμα δεν το τελείωσα). Με τραβούνε. Θάθελα να μπορούσα να δώσω κάτι τέτοιο. Είμαι, δηλαδή, επηρεασμένος απ' αυτά τα διαβάσματα και θέλω να τα μιμηθώ; Ίσως ναι, ίσως όχι. Ίσως να μην είναι παρά τούτο το πολύ απλό: Θέλω να κάμω τέχνη και προτιμώ την τεχνική που περισσότερο με γοητεύει».¹

Από την άλλη, στα ίδια χρόνια, η αναπαράσταση του αγώνα του λαού με αιχμή του δόρατος μάλιστα τον βιωμένο τρόπο προβάλλει ως αναπόδραστη:

«Δεν μπορεί να νοηθεί τέχνη δική μας αυτόν τον καιρό αν δεν δίνει τον αγώνα του λαού και να τον δίνει βιωμένα. Κάποτε, όπως στο *Γαβρέλα*, στο *Ρύζι και άμιμος*, το καταφέρνω. Στα άλλα – *Ο μπεχλιβάνης* ή στο *Η πράσινη αχτίδα το ηλιόγερο*, που θέλω να γράψω – νιώθω πως δεν τα πιάνω από μέσα, πως είναι επιφανειακή λογοτεχνία».²

Αν λοιπόν η ψυχολογική ανάλυση στον Τσίρκα γοητεύει, όπως ακριβώς και το φθονερό καρυωτακικό καταφύγιο, και συνίσταται στην απεικόνιση των απροσμέτρητων εσωτερικών βυθομετρήσεων χωρίς τη διαμεσολάβηση και την ερμηνευτική συνδρομή της σοσιαλιστικής προοπτικής ή άλλων συλλογικών και αντικειμενικών λύσεων, τότε ως κατάλληλη μέθοδος για την απόδοση παρόμοιων καταστάσεων θα μπορούσε να αποτελεί η αναζήτηση κατάλληλων καλλιτεχνικών

λύσεων αποδεσμευμένων από προκαθορισμένα ιδεολογικά σχήματα. Εδώ, θα πρέπει να ενταχθεί και η εμμονή του Τσίρκα σε ζητήματα τεχνικής – κοινός, άλλωστε, τόπος σε πολλούς μοντερνιστές πεζογράφους.

Αυτό το ρήγμα λοιπόν στον κόσμο του Τσίρκα, το οποίο έχει ήδη επισημανθεί στο σύμπαν των *Ακυβέρνητων πολιτειών* και της κριτικής παραγωγής του,³ αποκαλύπτει δύο ευδιάκριτους και αλληλοσυγκρουόμενους προσανατολισμούς και στο σώμα των διηγημάτων: από τη μια ο αντιφασιστικός αγώνας, η κοινωνική αδικία, η «οργάνωση», η συλλογική δράση, η παρουσία της κομμουνιστικής ιδεολογίας, η διαφοροποίηση μέσω μιας μυητικής διαδικασίας, η ηθικολογία στο επίπεδο της σύνθεσης και, από την άλλη, η ρητή διατύπωση των προβληματισμών σχετικά με την τεχνική και η θεματοποίηση των θεμελιωδών δυσκολιών της καλλιτεχνικής αναπαράστασης που δεν θεωρείται πλέον αυτονόητη.

Στα *Διηγήματα* τα αυτοαναφορικά τεχνάσματα ή, όπως αλλιώς τα ονομάσαμε, η έκθετη επιθυμία του αφηγείσθαι, δεν διεκδικούν μεγάλα μερίδια· επιπλέον, εκφράζονται συνήθως με τρόπο έμμεσο και υπαινικτικό ώστε είναι παρακινδυνευμένο να μιλήσει κανείς για βαθιά μοντερνιστική κρίση της αναπαράστασης ή ακόμη για δραστική υπονόμευση της μαρξιστικής ιδεολογίας. Παρουσιάζονται συνειδητά και περισσότερα συχνά στα ύστερα διηγήματα («Μνήμη», «Φούγκα», «Ο εκφωνητής κι ο διερμηνέας», «Στον κάβο»)⁴, χωρίς αυτό να σημαίνει αναγκαστικά ότι οδηγούν σε ένα ανώτερο καλλιτεχνικό αποτέλεσμα.

Αν επιπλέον λάβουμε υπόψη τον ορισμό που θέτει ο Τσίρκας για το διήγημα,⁵ τότε θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι και μέσα από αυτόν τον δρόμο προετοιμάζεται το «μεγάλο σόρισμα».

Και επειδή βεβαίως τα ζητήματα αναπαράστασης συνδέονται στενά με προβλήματα ιδεολογίας, τα διηγήματα του Τσίρκα αποκτούν ένα πρόσθετο ενδιαφέρον, καθώς η αυτοαναφορικότητα δεν έχει στο στόχαστρο πρωτίστως την αστική ιδεολογία, αλλά την κομμουνιστική, τον τρόπο δηλαδή αναπαράστασης που πρεσβεύει μια διπλή αισιοδοξία: την «πιστή απεικόνιση της πραγματικότητας στην επαναστατική της αλλαγή».

Αν, ωστόσο, αναλογιστούμε την προβολή της υποκειμενικής σκοπιάς σε σχέση με την «πιστή απεικόνιση» που αναφέρεται σε κάποιες «νομοτέλειες της αντικειμενικής πραγματικότητας», θα κατανοήσουμε ότι στο πλαίσιο της σοσιαλιστικής λογοτεχνίας ο Τσίρκας κατεργάζεται μια ποιητική λίγο ή πολύ αιρετική.

Δεν είναι τυχαίο ότι ο Ραυτόπουλος στην *Επιθεώρηση Τέχνης* το 1957⁷, μιλώντας για τις τρεις πρώτες συλλογές διηγη-

μάτων *Αλλόκοτοι άνθρωποι κι άλλα διηγήματα* (1944), *Ο Απρίλης είναι πιο σκληρός* (1947) και *Ο ύπνος του θεριστή κι άλλα διηγήματα* (1954) καταλήγει στα εξής:

«Κανένα από τα διηγήματα των τριών βιβλίων που αναφέραμε δεν είναι χωρίς σώμα γήινο και “αστρικό”. Σε μερικά ίσως δεν υπάρχει τέλεια μετουσίωση ή ασφαλής επιλογή του στοιχείου που έχει διάρκεια. Το σύνθημα δεν έχει γίνει αρκετά ζωή, ή η αυτονομία του ατόμου –σ’ όποιον βαθμό τουλάχιστον είναι αίτημα ρεαλιστικό– αδικιέται. Υπάρχουν διηγήματα που μπορούν να πείσουν ή να μην πείσουν ανθρώπους της ίδιας καλλιέργειας, ακόμα και της ίδιας φιλοσοφικής τοποθέτησης και υπάρχουν ένα δυο που δεν μπορούν να πείσουν παρά όποιον είναι έτοιμος να πεισθεί. Μερικά πάλι από τα “αγωνιστικά” διηγήματα του Τσίρκα είναι μοναδικά στο είδος τους».

Προτού όμως σταθμεύσουμε σε ύστερα διηγήματα, ας επιχειρήσουμε ενδεικτικές στάσεις σε αντιπροσωπευτικά διηγήματα αυτών των τριών πρώτων *γίνων* συλλογών.

Στα «Τριαντάφυλλα» (1939), από τη συλλογή *Αλλόκοτοι άνθρωποι* (1944), όπου εντοπίζουμε για πρώτη φορά αναφορά στην κομμουνιστική ιδεολογία και οργάνωση, υπάρχει μια ενδιαφέρουσα διαλεκτική ανάμεσα στον έρωτα και στην ιδεολογική ένταξη. Τα τριαντάφυλλα, είτε πραγματικά σε βιτρίνες ανθοπωλείων είτε ζωγραφισμένα και μέσα σε βιβλία, χρησιμοποιούνται ως το *leitmotiv* που προσπαθεί να συνδέσει μεταξύ τους ανθρώπινες καταστάσεις, η σύνδεση και η σύνθεση των οποίων ωστόσο μετατίθεται στο απώτερο μέλλον.

Στο «Πάλεμα με τη σμέρνα» (1945), από τη συλλογή *Ο Απρίλης είναι πιο σκληρός* (1947), η ιστορία, στην οποία αναφέρεται ο τίτλος, είναι εγκιβωτισμένη. Το πλαίσιο είναι ένα στρατόπεδο Ελλήνων αιχμαλώτων στην άξενη και αυχμηρή έρημο (προφανώς μετά τα γεγονότα του Απρίλη του '44). Η αφήγηση της θαλασσινής περιπέτειας προσπαθεί να σταματήσει, έστω για λίγο, τα βασανιστικά πέρασμα του χρόνου στον άξενο χώρο και να προσφέρει ως νηπενθές φάρμακο στους έγκλειστους στρατιώτες την μυθοπλαστική αφήγηση, της οποίας μάλιστα ο επινοημένος χαρακτήρας γίνεται αντικείμενο παραδοχής από τον αφηγητή στις επιπλήξεις του συντρόφου/κομματικού καθοδηγητή.

Στον «Ύπνο του θεριστή» (1947), από τη συλλογή *Ο ύπνος του θεριστή κι άλλα διηγήματα* (1954), ο έρωτας και ο αγώνας είναι καταστάσεις ασύμβατες. Οι εραστές στη σύντομη συνένευσή τους, επαναλαμβάνοντας ένα παλιό παιχνίδι, μιλούν «όπως οι ήρωες μέσα από τα βιβλία» και θίγουν το θέμα του έρωτα και του αγώνα σε έναν διάλογο λυρικό, διακειμενικό, μη ρεαλιστικό, σχεδόν μη επικοινωνιακό. Ενώ σμίγουν μετά από πέντε χρόνια απουσίας του Κώστα στην έρημο, στο επίκεντρο της συνάντησής τους δεν βρίσκεται η ερωτική συνένευση (η οποία απλώς υπονοείται), αλλά ο «μη πραγματιστικός» λόγος της βιβλιακής εμπειρίας.

Μετά όμως από αυτή την σύντομη περιδιάβαση, είναι καιρός να σταθμεύσουμε σε μεταγενέστερα κείμενα όπου, καθώς ήδη δηλώθηκε, η προβληματική για ζητήματα αναπαράστασης και για την σχέση ανάμεσα στην τέχνη και την πραγ-

ματικότητα τίθεται με τρόπο περισσότερο διαφανή και συνειδητό.

Στην «Διαφοροποίηση» (1956), από τη συλλογή *Νουρεντίν Μπόμπα και άλλα διηγήματα* (Αθήνα 1957), θα έλεγε κανείς ότι ο Τσίρκας από τον ίδιο ακόμη τον τίτλο μοιάζει να διαλέγεται τόσο με κείμενα που ακουμπούν με ασφάλεια πάνω στο μοντέλο της στρατευμένης λογοτεχνίας⁸ όσο και με κείμενα δικά του, που διακρίνονται για την τελεολογική δόμηση των χαρακτήρων.⁹

Ο πρωταγωνιστής Χρήστος Μπάμπουρας, εκπαιδευτής περιστεριών και πολιτικά αδιάφορος έως αφελής, σε μια κορυφαία σκηνή του διηγήματος, μοιράζεται με τους θεατές του γηπέδου φιλειρηνικά αισθήματα, ανυψώνοντας έτσι, έστω και ανεπίγνωστα, το ρεαλιστικό του περιστέρι στη θέση ενός συμβόλου. Η διαφοροποίησή του οφείλεται όχι σε λογικές διεργασίες ή στην συμμετοχή του σε μια σύγκρουση που θα του αποκαλύψει άγνωστους αντικειμενικούς συσχετισμούς της πραγματικότητας, αλλά εκκινεί από θυμικές παρορμήσεις: «είναι καλός άνθρωπος γιατί αγαπά τα περιστέρια».

Ωστόσο, το διήγημα δεν τελειώνει εδώ. Υπάρχει μια δεύτερη κορύφωση –αμέσως μετά την πρώτη–, η οποία με την υπερβολή της και με τον χαρακτήρα επιλόγου που επέχει φωτίζει από μια άλλη γωνία τα στοιχεία της αφήγησης. Το απίθανο –ακόμη και για τους πρωταγωνιστές– συμβάν του περιστεριού που βγάζει λοφίο και εξομοιώνεται με το περιστέρι του Πικάσο, ακολουθώντας τη διαφοροποίηση του ιδιοκτήτη του, στο τέλος ενός διηγήματος που κινείται στον

χώρο του ρεαλισμού, μόνο ως σχόλιο ποιητικής θα μπορούσε να ερμηνευθεί ικανοποιητικά. Το ότι αυτή η κατακλείδα αναφέρεται πρωτίστως στην διαδικασία συμβολοποίησης που ακολουθεί η τέχνη ενισχύεται και από το γεγονός ότι –κάπου στο μέσο του διηγήματος– υπογραμμίζεται με έμφαση η έντεχνη διάσταση του περιστεριού της ειρήνης. Ο «Μπάμπουρας» νομίζει ότι η εικόνα του περιστεριού είναι φωτογραφία, ο Νώντας όμως, ο κομματικός διαφωτιστής, βάζει τα πράγματα στη θέση τους: «Δεν είναι φωτογραφία [...]. Είναι ζωγραφική». (221)

Ο διαχωρισμός ανάμεσα στο «εμείς» (οι αριστεροί) και στο «οι άλλοι» (οι δεξιοί) στη «Διαφοροποίηση» αποτελεί δομικό στοιχείο της αφήγησης και τονίζεται με έμφαση (218, 220). Δεν είναι όμως μόνο οι ιδεολογικά αντίθετες παρατάξεις οι οποίες, εξαιτίας του αγεφύρωτου χάσματος που υπάρχει ανάμεσά τους, μοιάζουν σαν δυο κλειστοί κόσμοι. Το καίριο σημείο είναι ο παραλληλισμός ανάμεσα στον χώρο της οργάνωσης (της οποίας ο κλειστός, σαφώς οριοθετημένος χαρακτήρας υπογραμμίζεται από τη χρήση εισαγωγικών στις λέξεις της κομματικής ορολογίας) και στον κόσμο των περιστεριών. Το ότι στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για μια ιδεολογία (μαρξιστική), ενώ στη δεύτερη για κάποιο χόμπι, για τον χώρο της τέχνης ελάχιστη σημασία έχει.

Μέσα από αυτό το πρίσμα, η στάση απέναντι στον αλάθητο κόσμο της οργάνωσης η οποία, πιστεύοντας ότι κατέχει τη μοναδική αλήθεια και κατατάσσει τους ανθρώπους σύμφωνα με τα πολιτικά τους πιστεύω, γίνεται αυτόχρονα ειρωνική. Το διήγημα συνεπώς, σε μια πιο προσεκτική «αυτοαναφορική» ανάγνωση, προδίδει τη διπλή του όψη και μας αποκαλύπτει ένα δεύτερο δηκτικό και αιρετικό διήγημα, το οποίο παρωδεί τις συμβάσεις του πρώτου και κορυφώνεται με το εξωπραγματικό συμβάν του λοφίου.

«Στον κάβο» (από τη συλλογή *Στον Κάβο κι άλλα διηγήματα*, 1966) τοποθετείται η αντίθεση τέχνης-πραγματικότητας στο επίκεντρο, χωρίς η ιδεολογία να είναι άμεσα παρούσα. Ο διανοούμενος αφηγητής, προσπαθώντας να ξεπεράσει την κρίση που διέρχεται ενόψει των πεντηκοστών γενεθλίων του, πιστεύει ότι θα βρει την παρηγοριά στην τέχνη, αναζητώντας έναν ποιητή «με μια παρθένα όραση της ζωής, λιγάκι άγρια...». Τελικά, όμως, αυτό που καταφέρει να του αλλάξει τη διάθεση είναι οι αφηγήσεις του γερο-χορωδού που συναντά τυχαία στο βιβλιοπωλείο και ο οποίος διηγείται πραγματικά περιστατικά από την ζωή του, δένοντας το παρόν με το παρελθόν. Αυτό που νοσηματοδοτεί τον χρόνο που περνά και δίνει ελπίδα για το μέλλον είναι η ίδια η ζωή και όχι η τέχνη, «ζωή, όχι φιλολογία». Η έννοια που αντιδιαστέλλεται εδώ στη «φιλολογία» δεν είναι βέβαια η «ζωή» ως οντολογική κατηγορία, καθώς είναι σαφές ότι πρόκειται για αφηγήσεις, αλλά μία μορφή τέχνης, η οποία προσπαθεί να την αναπαραστήσει όσο πιο πιστά αποδίδοντας «αυθεντικά» γεγονότα και εμπειρίες. Η «φιλολογία», από την άλλη, συλλαμβάνεται ως μορφή της καλλιτεχνικής δημιουργίας που προκρίνει την υποκειμενική απάτη. Η «αγνή και κάπως άγρια ματιά» του ποιητή, τον οποίο αναζητά ο πρωταγωνιστής, υπογραμμίζει τον υποκειμενισμό της λυρικής έκφρασης.

Το ζήτημα της καλλιτεχνικής αναπαράστασης τίθεται και σε αυτό το διήγημα. Η ρητή άποψη όμως που εκφράζεται

–κυρίως μέσω του αφηγητή– σχετικά με την ανωτερότητα της «ζωής» και υπέρ της μιμητικής απεικόνισης ως του πλησιέστερου υποκατάστατου αποτελεί άραγε και την τελευταία λέξη του διηγήματος; Μια πιο προσεκτική διερεύνηση μας αποκαλύπτει ότι το στοιχείο που προσφέρει παραμυθία στον αφηγητή και κατασιγάει την εσωτερική του αγωνία δεν είναι η πιστότητα των αφηγούμενων γεγονότων, αλλά ο τρόπος με τον οποίο οι διάφορες εγκιβωτισμένες ιστορίες διαπλέκονται μεταξύ τους, πώς τα μεμονωμένα γεγονότα αλληλοφωτίζονται, δένονται και αποκτούν νόημα. Αυτό που κάνει τα θραύσματα του παρελθόντος να εμφανίζονται σε μια αλληλουχία και μια ολότητα δεν είναι η φωτογράφιση και η απλή παράθεσή τους, αλλά η επιλογή, η διάταξη, η καλλιτεχνική τους επεξεργασία. Η έντεχνη διάσταση που χαρακτηρίζει τη σύνδεση των ιστοριών μεταξύ τους δεν συγκαλύπτεται –απεναντίας: προβάλλεται με έμφαση. Είναι η μελωδία της λατέρνας, η οποία λειτουργεί ως έναυσμα για την αναδρομή στο παρελθόν, και τα λουλούδια (οι βιολέτες του στίχου και τα γιασεμιά από την ιστορία του γερο-Σαρδέλη) καθίστανται οιοι σύμβολο, ένα είδος leitmotiv, ο ιστός που συνέχει την αφήγηση. Το μοτίβο των λουλουδιών αποτελεί παράλληλα τη βάση των συνειρμών του αφηγητή, ο οποίος θυμάται μια δική του ερωτική ιστορία με ατυχή κατάληξη. Την τεχνική αυτή του συνειρμού –και μάλιστα με μια ερωτική ιστορία– ο Τσίρκας την εγκαινιάζει στο «Μεσημεριάτικο» (1932), το πρώτο διήγημα που περιλαμβάνεται σε συλλογή, ενώ στα «Τριαντάφυλλα», είδαμε, την εμπλουτίζει με τη χρήση του leitmotiv. Περισσότερο όμως από την εξέλιξη μιας τεχνικής, αυτό που ενδιαφέρει στα συμφραζόμενά μας είναι το γεγονός ότι ένα τέτοιου είδους καλλιτεχνικό εφεύρημα φέρνει στο προσκήνιο την υποκειμενικότητα –αν όχι την αυθαιρεσία– με την οποία ο συγγραφέας αναδιατάσσει τα στοιχεία της «ζωής» προκειμένου να δημιουργήσει το αισθητικό του σύμπαν.

Η αντίθεση που επισημάνθηκε στον «Κάβο» βρίσκεται στο επίκεντρο και στο διήγημα «Μνήμη» (1961). Από τη μια, η «ζωή», η έκτακτη αγωνιστική και ανθρώπινη παρουσία ενός ξεχωριστού ατόμου. Από την άλλη, η «φιλολογία» που προϋποθέτει κάποια συναισθηματική απόσταση, «τίποτα παράξενο, τίποτα έκτακτο» που θα πρέπει να βρίσκεται στον πυρήνα της σύνθεσης, «ψυχολογικές λεπτομέρειες», αλλά και στην αρχική εκείνη τεχνική που αποζητούσε ο Τσίρκας από το 1945, μια και αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία «δεν είναι τα γεγονότα [...] μα το πώς γινήκανε και πώς τα περιγράφεις».

Η «Μνήμη» θα μπορούσε ανεπιφύλακτα να χαρακτηριστεί ως διήγημα ποιητικής, καθώς το θέμα της καλλιτεχνικής αναπαράστασης τίθεται ευθύς εξαρχής με άμεσο τρόπο. Οι φίλοι ζητούν από τον συγγραφέα να γράψει ένα διήγημα για τον πρόσφατα χαμένο φίλο τους. Το πρόσωπο-αφηγητής αναλαμβάνει να ανασύρει από τα βάθη της μνήμης του περιστατικά και επεισόδια που σχετίζονται με τον χαμένο φίλο, να τα αναδιατάξει και να συγκροτήσει μια ιστορία, της οποίας αποδέκτες είναι οι φίλοι που του έκαναν αρχικά την πρόταση. Μέσα από τις δυσκολίες, τους προβληματισμούς και την δυναμική της γραφής, η οποία ευθαρσώς εκτίθεται, γράφεται τελικά το διήγημα που διαβάζουμε.

Από αυτή την άποψη, δεν είναι τυχαίος ο τίτλος του κειμένου. Εδώ συνυφαίνονται η ιδιότητα του ανθρώπινου νου

(μνήμη) με το αποτέλεσμα της ενεργοποίησής της (ανάμνηση) και το, ευρύτερης σημασίας, τελετουργικό διατήρησης της μνήμης των νεκρών (μνημόσυνο). Οι σημασίες αυτές, παρούσες σε όλη την πορεία του κειμένου, αλληλοφωτίζονται και αλληλοσυμπληρώνονται.

Το κείμενο δείχνει τους αρμούς και τις αρθρώσεις του, τον φέροντα σκελετό του και σαφώς θεματοποιεί την διαδικασία της παραγωγής του, αφού βυθίζεται σε εκείνο το ακατέργαστο υλικό της «προαφηγηματικής» εμπειρίας, το οποίο επεξεργασμένο στη συνέχεια προβάλλει ως συνειδητά και καλλιτεχνικά επιλεγμένη σύνθεση.

Με τον τρόπο αυτό η γραμμικότητα μιας συμβατικής ανάγνωσης ανατρέπεται, εφόσον επιπλέον έχει ραγίσει ανεπανόρθωτα το (υποτιθέμενο) αρραγές κέλυφος της ρεαλιστικής απεικόνισης. Η έντονη αυτοσυνειδησία της «Μνήμης» για τα υλικά που χρησιμοποιεί ως προς την κατασκευή της, την κατατάσσουν στη μακρά παράδοση της λογοτεχνικής αυτοαναφοράς, στον κορμό των νεότεριων λογοτεχνικών κειμένων, με έντονη την διάθεση κριτικής απέναντι σε έναν κυρίαρχο τρόπο του αφηγείσθαι.

Η «Μνήμη» λοιπόν, δείγμα της διηγηματικής γραφής του Τσίρκα αυτής της περιόδου, δίνει τη δυνατότητα στον αναγνώστη να αναγνωρίσει ότι στους κόλπους του κειμένου συντελείται η ίδια η περιπέτεια της γραφής. Κι αν η μνήμη είναι η μόνη δυνατότητα του ανθρώπου για να διασώσει από τη λήθη και να ανακτήσει τη ζωντανή επαφή με τα πρόσωπα που ξόφλησαν την οφειλή τους στο «κοινόν χρέος»,¹⁰ να παρατείνει τον χρόνο και την ίδια τη ζωή, τότε το κείμενο γίνεται το ασφαλές διαβατήριο που θα επιφυλάξει στα πρόσωπα την αθανασία τους: αλλά μια αθανασία που επιτυγχάνεται με υλικά μέσα και σε υλικό επίπεδο χάρη στη διαδικασία της γραφής. Η μνήμη λοιπόν, σε τελευταία ανάλυση, είναι μια ιστορία, ένας λόγος για την αρχική και αυθεντική εμπειρία, μ' ένα τρόπο ώστε η ανάκληση του παρελθόντος είναι μια ερμηνεία της προγενέστερης εμπειρίας που δεν μπορεί να χωριστεί και να αποσπαστεί από τις διηγήσεις και τις επεξεργασίες των μεταγενεστέρων εμπειριών.

Κατά τον ίδιο τρόπο που η Μέλπω Αξιώτη –για να θυμηθούμε την τιμητική αναφορά του συγγραφέα στην αρχή αυτού του κειμένου– στο κύκνειο ύσμα της, την *Κάδμω*,¹¹ εξισώνει την απώλεια της μνήμης με ένα λευκό, άγραφο χαρτί που ισοδυναμεί με τον θάνατο, έτσι και ο Τσίρκας μοιάζει να πιστεύει ότι η μνήμη εξισώνεται με τη ζωή, αφού διασφαλίζει την αιωνιότητα των συντρόφων μέσω των αλληπάλληλων αναγνώσεων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κέδρος, Αθήνα 1981 (α' έκδ. 1973), σ. 14.

2. Στο ίδιο, σ. 18.

3. Βλ., για παράδειγμα, τις εισηγήσεις του Μίλτου Πεχλιβάνου και της Μαριλίζας Μητσού στο συνέδριο για τον Τσίρκα (Αθήνα, 3-5 Νοεμβρίου 2000), που οργάνωσαν από κοινού η Εταιρεία Φίλων του Τσίρκα και το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου. Μίλτος Πεχλιβάνος, «Από τη *Λέσχη* στις *Ακυβέρνητες πολιτείες*: Το ζωντανό αντηχείο των πρώτων αναγνωστών», *Ελευθεροτυπία*, 8 Δεκεμβρίου 2000 - Μαριλίζα Μητσού, «Το στοίχημα του ρεαλισμού», στο ίδιο. Όσο για την ακροβασία του Τσίρκα ανάμεσα στις ρεαλιστικές και τις

μοντερνιστικές τεχνοτροπίες στις κριτικές του αναζητήσεις, βλ. εδώ το άρθρο της Βενετίας Αποστολίδου, «Το κριτικό έργο του Στρατή Τσίρκα».

4. Είναι ίσως ενδεικτικό ότι όλα τα εν λόγω διηγήματα έχουν γραφτεί μετά το 1956, χρονιά κατά την οποία έγινε το 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ θέτοντας το αίτημα της «αποσταλινοποίησης» και γεννώντας καινούργιες προσδοκίες και ελπίδες στη διεθνή αριστερά – ιδιαίτερα στους διανοούμενους. Τα κείμενα «Μνήμη», «Στον κάβο», «Κατερίνα» περιλαμβάνονται στη συλλογή *Στον κάβο και άλλα διηγήματα*, Κέδρος 1966 [Η «Κατερίνα» πρωτοδημοσιεύεται στην *Επιθεώρηση Τέχνης* 78 (Ιούν. 1961), 560-567]. Το διήγημα «Ο εκφωνητής κι ο διερμηνέας» τυπώνεται στον τόμο, Έλλη Αλεξίου, *Ανθολογία Ελληνικής Αντιστασιακής Λογοτεχνίας 1941-1944*, Τόμος Ι', Πεζά, κοινή έκδοση Akademie Verlag Berlin, έκδ. «Α. Παπακώστα», Αθ., 1965, σ. 393-396· το ίδιο διήγημα με τον τίτλο «Μια... προκαταβολή από την απελευθέρωση της Αθήνας», πρωτοδημοσιεύεται στην *Αυγή*, 18 Οκτ. 1964.
5. Καλό είναι στο σημείο αυτό να θυμηθούμε τον ορισμό που θέτει ο ίδιος ο Τσίρκας για το διήγημα: «Εγώ έχω ένα ορισμό για το διήγημα. Λέω ότι ένα διήγημα είναι μια οριζόντια τομή στον κορμό του χρόνου. Αν ο χρόνος είναι τόσα ... κόβεις έτσι, και κάνεις ένα παξιμάδι. Μέσα σ' αυτό το παξιμάδι όλο το δέντρο το βλέπεις ζωγραφισμένο, το φλοιό του. Αυτό σου δίνει συμπτωνμένο όλο το δέντρο, αλλά βέβαια δεν στο αναλύει. Στο δίνει συμπτωνμένα. Αυτή είναι η φιλοδοξία μου, να δίνω διηγήματα που να είναι ολόκληρος ο κόσμος σε μια στιγμή. Σε μερικά ίσως το πέτυχα, σε πολλά δεν το πέτυχα». Βλ. «Στο εργαστήρι του μυθιστοριογράφου», (απομαγνητοφωνημένη ομιλία του Στρατή Τσίρκα και απαντήσεις του σε ερωτήσεις ακροατών), επιμέλεια Χρύσας Προκοπάκη, περ. *Διαβάσω*, τχ. 171 (15.7.1987), 33-34.
6. Βλ. και Βαγγέλης Αθανασόπουλος, «Από το διήγημα στο μυθιστόρημα ή από την ατμοσφαιρική στη συνθετική και αναγωγική λειτουργία του μυθικού χρόνου», στο *Η πολιτική διάσταση της «μυθικής μεθόδου»*: Στράτης Μυριβίλης - Στρατής Τσίρκας, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992, σ. 151-186.
7. Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Στρατή Τσίρκα: Νουρεντίν Μπόμπα και άλλα διηγήματα, Κέδρος 1957», *Επιθεώρηση Τέχνης* Ε' (Ιούνιος 1957), 528-530.
8. Βλ. πρόχειρα, Susan Rubin Suleiman, *Authoritarian Fictions. The Ideological Novel as a Literary Genre*, Columbia University Press, New York 1983.
9. Για παράδειγμα, σε τέσσερα από τα διηγήματα της «αγωνιστικής» συλλογής *Ο Απρίλης είναι πιο σκληρός* («Ρύζι και άμμος», «Ο Ζντ Άχμετ στην πολιορκία του Π.Κ.Π.», «Ο μπεχλιβάνης με το γαίδαρο, τους δυο σκύλους και το νταούλι», «Ο παλιομερολογίτης με το καραβόσκυλο») η ιδεολογική μεταστροφή των ηρώων και η συμπίευσή τους με μια ιδεολογία, την οποία προηγουμένως αγνοούσαν, αποτελούν ζεντριζά θέματα.
10. Βλ. και Στ. Σπ. Χελιδώνη, «Στρατή Τσίρκα, Μνήμη. Από τη διδακτική στη φιλολογική προσέγγιση και vice versa», *Φιλολόγος*, 84 (Καλοκαίρι 1996), 170-185.
11. Βλ. το άρθρο μου «Η ζωντανή λειτουργία της ανάγνωσης και της γραφής στην *Κάδμω*» στον τόμο *Μέλπω Αξιώτη. Κριτικές περιπλανήσεις*, Αθήνα, Κέδρος 1996, 90-91.

«Δεύτερες σκέψεις για τον ανθρωπισμό» των Ακυβέρνητων Πολιτειών

του Αλέξανδρου Καζαμία

«Λοιπόν, έπρεπε να σας τό'χα πει αυτό. Αρχίζοντας να γράφω την Τριλογία, ήξερα ότι θα τελειώσω με την κουβέντα της Ελένης: "ήταν κι οι δυο τους άντρες σωστοί". [...] Δηλαδή όλος σχεδόν ο σκελετός πορεύεται προς αυτήν την κατάληξη. Είμαι στο δεύτερο τόμο ακόμα. Ξέρω ότι θα τελειώσω εκεί. [...] Η θέση που παίρνει όταν λέει ότι ήταν άντρες σωστοί, είναι το μήνυμα ολόκληρης της εποχής εκείνης.»

Στρατής Τσίρκας,
Ομιλία στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο
του Υμηττού,
13 Μαρτίου 1979.¹

Δεύτερες σκέψεις για τον ανθρωπισμό είναι ο τίτλος ενός δοκιμίου που δημοσίευσε το 1929 ο T.S. Eliot στο πλαίσιο μιας αντιπαράθεσης που ανέπτυξε με δύο αμερικανούς ανθρωπιστές, τον Norman Foerster και τον Irving Babbitt. Με το δοκίμιο αυτό, ο αμερικανός ποιητής μετριάζει την αρχική του άποψη πως ο ανθρωπισμός μπορεί να «είναι μονάχα συμπληρωματικός και επικουρικός» προς τη θρησκεία,² κι εντέλει αποδέχεται πως είναι δυνατό να υπάρξει «ένας τύπος ανθρώπου... για τον οποίο ο Ανθρωπισμός είναι επαρκής».³ Αυτός ο τύπος ανθρώπου, που κατά τον Eliot «είναι πολύτιμος»,⁴ ταυτίζεται στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* με την προσωπικότητα του κεντρικού τους χαρακτήρα, του Μάνου Σιμωνίδη: σύμφωνα με τον καθηγητή της Οξφόρδης από το μυθιστόρημα, τον ελιοτικό Ρόμπερτ Ρίτσαρντς, ο Μάνος διαθέτει «μερικά από τα οκτώ χαρίσματα που κατά το φίλο μας το μίστερ Έλιοτ κάνουν τον ουμανιστή».⁵ Εντούτοις, πέρα απ' το χαρακτήρα και τις ιδέες του ήρωα της Τριλογίας, το φιλοσοφικό μοτίβο του ανθρωπισμού διαπερνά ολόκληρη την αφηγηματική δόμηση του έργου, αποτελώντας τον κεντρικό ιδεολογικό του σκελετό, καθώς και το στοιχείο της ενότητας που το καθοδηγεί σ' ένα προδιαγραφμένο τέλος. Γι' αυτό, κατόπιν μιας παλαιότερης ανάλυσης γύρω από τον ανθρωπισμό των χαρακτήρων του,⁶ επιθυμώ εδώ να παραθέσω και τούτες τις δικές μου δεύτερες σκέψεις για τον ανθρωπισμό των *Ακυβέρνητων Πολιτειών*, σε σχέση, τώρα, με τη δόμησή τους.

Εκείνο που απασχολεί τον Eliot στα δύο αλληλένδετα δοκίμια «The Humanism of Irving Babbitt» (1928) και «Second Thoughts About Humanism» (1929) είναι η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο δόγμα και στον

ανθρωπισμό. Όταν ο Eliot ισχυρίζεται εκεί ότι «η λειτουργία του ανθρωπισμού δεν είναι να παρέχει δόγματα», αλλά «να είναι κριτικός», τον ορίζει ως «μία γενική κουλτούρα»⁷ που σχετικοποιεί και κατευνάζει το απόλυτο: «Ο Ανθρωπισμός αφορά το εύρος, την ανοχή, την ισορροπία και τη σύνεση. Λειτουργεί ενάντια στο φανατισμό... είναι κριτικός παρά εποικοδομητικός... είναι ένα διαμεσολαβητικό διορθωτικό στοιχείο σε έναν θετικό πολιτισμό θεμελιωμένο πάνω σε μια πίστη οριστική».⁸ Όμως ο Eliot επιμένει πως ο ανθρωπισμός είναι από μόνος του «ανεπαρκής»,⁹ «εξαρτημένος» και «παρασιτικός»,¹⁰ διότι, ως μια πίστη στον ίδιο τον άνθρωπο, δεν είναι ικανός να του εμπεδώσει «μια ανώτερη θέληση»¹¹ με τον τρόπο που μπορεί το δόγμα της θρησκείας. Έτσι, κρίνει πως ένας «"ανθρωπιστικός" πολιτισμός», δεν είναι «ορατός»,¹² διότι όπως «ο κόσμος δε μπορεί να προχωρήσει δίχως εύρος, ανοχή και σύνεση, άλλο τόσο δε μπορεί να προχωρήσει δίχως τη στενότητα, τη μισαλλοδοξία και το φανατισμό».¹³ Γι' αυτό καταλήγει στο συμπέρασμα πως δόγμα κι ανθρωπισμός «είναι απαραίτητα το ένα για το άλλο».¹⁴

Γύρω από τις ιδέες αυτές αναπτύσσεται το θέμα του ανθρωπισμού σε διάφορα επίπεδα μέσα στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*, και πάντοτε ως μια κατηγορηματική αντίθεση στον απόλυτο και στενό χαρακτήρα του δόγματος. Αντίθετα με παλαιότερους και πιο πρόσφατους ισχυρισμούς, ο ανθρωπισμός στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* είναι κάτι όλως διόλου διαφορετικό από το συναίσθημα της «ανθρωπιάς» για το οποίο έχουν μιλήσει τρεις από τους φιλικούς προς τον Τσίρκα κριτικούς. Γι' αυτό δεν πρόκειται ούτε για μια «ποίηση, [μια] ανάταση ψυχής»,¹⁵ ούτε για μια «ιερότη-

τα»,¹⁶ ούτε επίσης για τη συμπόνια «του πολύπειρου και πικραμένου Τσίρκα» απέναντι στο «δίκιο και το άδικο όλων των ανθρώπων τύπων πάνω στους οποίους “σκοντάφτει” η μοίρα του Πολέμου».¹⁷ Επίσης είναι εξίσου αμφίβολο αν ο ανθρωπισμός στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* υπήρξε ποτέ «ρομαντικός» ή αν «βρίσκει το δρόμο του σχεδόν με το σώμα, με τον έρωτα και τη μητρότητα», όπως έγραψε πρόσφατα ο Δημήτρης Ραυτόπουλος σε σχέση με τον «ουμανισμό των γυναικών» της Τριλογίας.¹⁸ Αντίθετα, ως το κυρίαρχο φιλοσοφικό μοτίβο του μυθιστορήματος, ο ανθρωπισμός αναπτύσσεται μονίμως ως μια φιλοσοφική στάση αμφισβήτησης που επιμένει να βλέπει τον κόσμο κριτικά και διαλλακτικά, έτσι ακριβώς όπως ο Τσίρκας είχε δει παλαιότερα στην *Τρίτη Δοκιμή* του Βουτυρά «τον ανθρωπιστή» ως κάποιον «που βασανίζεται από τα προβλήματα τα σημερινά».¹⁹

Έτσι το θέμα του ανθρωπισμού στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* εκτυλίσσεται αρχικά μέσα από διάφορες φιλοσοφικές και ιδεολογικές συζητήσεις των χαρακτήρων που περιστρέφονται κυρίως γύρω από τη σχέση μεταξύ της φιλίας και του δόγματος. Απ' την αρχή ως το τέλος της Τριλογίας αδιάκοπα αντηχεί μια φράση που πότε ο Μάνος²⁰ και πότε η Νάνσυ Κάμπελλ²¹ θυμούνται να έχει πει σε ανύποπτη στιγμή ο καθηγητής Ρόμπερτ Ρίτσαρντς τρεις μήνες προτού αρχίσει ο πραγματικός χρόνος του μυθιστορήματος: «Σε μια ώρα κρίσης, ένας ουμανιστής θα προτιμήσει να πεθάνει μάλλον με τους φίλους του παρά για τούτο ή για κείνο το δόγμα».²² Ο απόηχος αυτής της φράσης καταλήγει στον συγκινητικό επίλογο της *Νυχτερίδας*, όπου η αφήγηση μας λέει πως, όταν οι επιζήσαντες αναλογίζονταν έναν-έναν τους φίλους τους που σκοτώθηκαν στον Εμφύλιο, «έπιασαν να συζητούν τι έρχεται πρώτο, η φιλία ή το κόμμα».²³ Μα λίγο πιο πριν, στην ίδια αυτή συζήτηση, ο λόγος είχε φτάσει και στο Ανθρωπάκι το οποίο, αφότου πρόδωσε το σύντροφό του Φάνη για χάρη δήθεν του κομματικού συμφέροντος, μας παρουσιάζεται ως γνήσια αντι-ανθρωπιστής μέσα από τη φράση «όλα κι όλα, η φιλία φιλία και το κόμμα κόμμα»,²⁴ που αντιστρέφει τα λεγόμενα του Ρίτσαρντς. Πράγ-

ματι, το Ανθρωπάκι είναι ανθρωπάκι γιατί εξαιτίας της προσήλωσής του στο δόγμα και στο κόμμα που το εκπροσωπεί, προδίδει και τις αυθεντικότερες από τις ανθρωπιστικές αξίες.

Ο ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΔΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΤΡΙΛΟΓΙΑΣ

Αρχίζοντας λοιπόν από το τέλος, το οποίο στην περίπτωση της Τριλογίας προσδιορίζει την αρχή αναδρομικά,²⁵ —«με βοηθάει... να έχω απ' τα πριν καθορισμένο πώς θα τελειώσω»—²⁶ ο Τσίρκας υπήρξε απολύτως κατηγορηματικός: όπως δηλώνει στο εισαγωγικό απόσπασμα από την ομιλία του 1979, κιόλας από τον «δεύτερο τόμο» είχε καταλήξει στην απόφαση ότι η Τριλογία θα έκλεινε με τη φράση της Ελένης «ήταν κι οι δυο τους άντρες σωστοί», τρία χρόνια δηλαδή προτού συλλάβει την ιδέα πως θα τη βάλει να την πεί στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης, όπου θα «μαζέψει όσους επέζησαν, να τα πουν».²⁷ Αν και μας λέει ότι «η κουβέντα αυτή έχει ειπωθεί και την έμαθα» κι ότι «από τότε μου καρφώθηκε μες στο μυαλό να τη βάλω στο μυθιστόρημα»,²⁸ ο ίδιος δε μας εξηγεί ούτε τι ακριβώς σημαίνει, ούτε τι υπονοεί. Το μόνο για το οποίο μας βεβαιώνει είναι πως πρόκειται για μια φράση διόλου τυχαία ή απλή, και η οποία, ούτε λίγο ούτε πολύ, αποτελούσε γι' αυτόν «το μήνυμα ολόκληρης της εποχής εκείνης».

Πέρα από το ανδροκεντρικό της άκουσμα, θα ήταν μάλλον άστοχο ν' απέδιδε κανείς τη λέξη «σωστοί» σε μία ηθική επευφημία του Θανάση και του Παντελή ως άντρες που εκτελέστηκαν ενόσω αγωνίζονταν «για το σωστό», ή ακόμα ως μια ιδεολογική επικρότηση των ιδεών για τις οποίες σκοτώθηκαν ως ιδέες «σωστές». Άλλωστε η Ελένη παραμένει ένας από τους πλέον ακατάλληλους χαρακτήρες για να διατυπώσει μια εμπεριστατωμένη κρίση για την ηθική ή ιδεολογική ορθότητα του αγώνα του Θανάση και του Παντελή. Το τονίζει επιπλέον και ο ίδιος ο Τσίρκας: «Θα ήταν πολύ εύκολο να τελειώσω με έναν από τους ηρωικούς συντρόφους, τους αγωνιστές, όμως περισσότερο λογαριάζει η διαφοροποίηση σε έναν άνθρωπο και μάλιστα τόσο λίγο ενήμερο των πολιτικών θεμάτων και του τι διαδραματίζε-

ται στην Ελλάδα όπως είναι η Ελενάρα... Γι' αυτό προτίμησα αυτήν».²⁹ Ωστόσο αν με τα λόγια αυτά ο Τσίρκας μας βοηθά να καταλάβουμε τι δεν σημαίνει αυτή η κατ' ομολογία του ιδίου τόσο περιεκτική σε μήνυμα λέξη, «σωστοί», συνάμα δεν μας διευκρινίζει διόλου τι είναι εκείνο που σημαίνει.

Για να κατανοήσουμε τι ακριβώς θέλει να πει η τελευταία λέξη των *Ακυβέρνητων Πολιτειών*, χρειάζεται να επιστρέψουμε από τον επίλογο της *Νυχτερίδας* στην *Αριάγνη*, εκεί όπου έχει ήδη χρησιμοποιηθεί ξανά η ίδια τούτη φράση, ειπωμένη πάλι από γυναίκα, ίσως κιόλας σ' εκείνο το σημείο του «δεύτερου τόμου» που έγραφε ο Τσίρκας όταν μας λέει πως του «καρφώθηκε [...] να τη βάλει [...] στην κατάληξη». Εκεί λοιπόν η Αριάγνη, επιτιθέμενη για πρώτη και μοναδική φορά κατά του αγαπημένου της Μάνου, διότι είχε την αδιακρισία να της κακολογήσει τον Γιούνες, μας δίνει με σαφήνεια τον ορισμό της: «Άντρες... Δε λέω, κάπου πρέπει να υπάρχουν σωστοί, ακέραιοι. Θάταν μεγάλο πένθος αν μου λέγανε πως δε βρίσκονται πουθενά».³⁰

Η λέξη-κλειδί εδώ είναι η λέξη «ακέραιοι», μια λέξη που έχει παίζει ρόλο καθοριστικό και σ' άλλα μέρη του έργου του Τσίρκα, όπως για παράδειγμα στο προγενέστερο διήγημα του 1945 «Ο Αλέκος κι ο Τίγρης», όπου χρησιμοποιείται με τον ίδιο τρόπο που, όπως θα δούμε παρακάτω, την εννοεί εδώ η Αριάγνη. «Εγώ σ' έχω παλικάρη», λέει εκεί ο «διανοούμενος» Αλέκος (ένας πρώιμος Μάνος Σιμωνίδης όπως έχει υπονοηθεί)³¹ «να πολεμάς και να μην ξεχνάς τίποτα. Νά 'σαι ακέραιος».³² Πρόκειται για το σημείο όπου ο Αλέκος λέει στον αφηγητή πως είναι «λάθος!» που «για χατίρι του [αγώνα] κόψαμε κάθε σχέση με την ευαισθησία, δε θέλουμε να σκεφτούμε τις ομορφιές του κόσμου, γιατί φοβούμαστε μη λάχει και μαλακώσει η καρδιά μας και λυγίσουμε».³³ Συνεπώς μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ως το σημείο αυτό ότι η δομή των *Ακυβέρνητων Πολιτειών* είναι σχεδιασμένη από τον Τσίρκα —τουλάχιστον από τον δεύτερο τόμο και μετά, όπως μας λέει ο ίδιος, αλλά και μία πρόσφατη έρευνα για τις ασυνέχειες ανάμεσα στη *Λέσχη* και στους δύο επόμενους τόμους³⁴— με στόχο να καταλήξει στέλνο-

ντας την ακεραιότητα ως το «μήνυμα ολόκληρης της εποχής εκείνης». Όμως, για να καταλάβουμε με ποιο τρόπο απορρέει το μήνυμα αυτό μέσα απ' τη φιλοσοφία του ανθρωπισμού, χρειάζεται να επιστρέψουμε ξανά στα προλεγόμενα του πρώτου τόμου απ' όπου και προέρχεται, και συγκεκριμένα στο δοκίμιο του Eliot στο οποίο παραπέμπει.

Η ΤΕΛΕΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΔΟΓΜΑΤΟΣ ΚΙ Η ΑΚΕΡΑΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ

Στη βάση της θεώρησής του ο Eliot αρνείται να δεχτεί πως ο άνθρωπος μπορεί να παράσχει στον εαυτό του μια «ανώτερη θέληση», διότι δεν είναι κάτι «έτερο, εξωτερικό, ή ανώτερο»,³⁵ αλλά ο ίδιος καθυπότακτος. Επίσης, ως Χριστιανός ουμανιστής, δε θεωρεί μονάχα αδύνατη μια πίστη που, αντί να έχει αντικείμενο, στρέφεται προς στο ίδιο το υποκείμενό της, αλλά αρνείται κατηγορηματικά ν' αποδεχτεί πως ο άνθρωπος διαθέτει οποιαδήποτε γνωρίσματα που θα μπορούσαν να τον καταστήσουν ένα ικανό αντικείμενο ανώτερης θελήσεως ή πίστης. Υιοθετώντας την άποψη του T.E. Hulme, ο Eliot ισχυρίζεται απερίφραστα ότι «υπάρχει ένα απόλυτο το οποίο ο Άνθρωπος δεν είναι δυνατό ποτέ να φθάσει»,³⁶ αφού «δεν είναι κατά κανέναν τρόπο τέλειος, αλλά ένα άθλιο πλάσμα» [υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο].³⁷ Γι' αυτό και συμμερίζεται το συμπέρασμα του Hulme ότι το δόγμα και «η θρησκευτική σύλληψη των τέλειων αξιών είναι ορθή, ενώ η ανθρωπιστική εσφαλμένη».³⁸ Παράλληλα όμως απέναντι σ' έναν μη Χριστιανό ανθρωπιστή ο οποίος ισχυρίζεται πως «ο ανθρωπισμός αναζητά την ακεραιότητα (completeness)», ο Eliot διαπιστώνει ότι «ο κ. Foerster είναι πιθανότερο να καταλήξει στο να κερδίσει την εκτίμηση, παρά οποιαδήποτε τελειότητα»³⁹ [οι υπογραμμίσεις δικές μου].

Έτσι λοιπόν, όταν ο Τσίρκας αναφέρεται στην τελευταία φράση «άνδρες σωστοί» που θέλει, όπως είδαμε, να μεταφέρει το μήνυμα της ακεραιότητας, μιλάει όχι ακριβώς για εκτίμηση, αλλά για κάτι ανάλογο, την «αξιοπρέπεια»: «Εδώ βλέπουμε την Ελένη η οποία αλλάζει... Και παίρνει μια θέση... Απέναντι στη δυστυχία και το θάνατο μόνο μια

αξιοπρέπεια ταιριάζει πια. Και καρτερία. Αυτό είναι το συμπέρασμα του βιβλίου».⁴⁰ Επίσης μας εξηγεί εξίσου καθαρά πώς διάλεξε «αυτή τη γυναίκα... έναν άνθρωπο... τόσο λίγο ενήμερο των πολιτικών θεμάτων», γιατί θέλησε να τονίσει πως η εκτίμησή της απέναντι στην ακεραιότητα του Θανάση και του Παντελή πηγάζει από τον ανθρωπισμό της: «αυτό έχει μεγαλύτερη σημασία γιατί γίνεται η διαφοροποίηση βαθιά, στο ανθρώπινό της πλέον βάθος».⁴¹ Πράγματι λοιπόν η σημασία της κατάληξης προς την οποία πορεύεται η Τριλογία, φαίνεται να προέρχεται από την πρόθεση του Τσίρκας να στείλει ένα μήνυμα ανθρωπισμού. Όμως, η σύνδεση της τελευταίας λέξης «σωστοί» με τη φιλοσοφία του ανθρωπισμού δε γίνεται μονάχα έμμεσα, μέσω του δοκιμίου του Eliot, αλλά μας δίνεται επίσης πολύ πιο άμεσα και καθαρά μέσα απ' την ίδια την Τριλογία, επιδεικνύοντας έτσι πόσο συνειδητά και εσκεμμένα θέλησε ο Τσίρκας να την κάνει.

ΤΟ ΟΡΑΜΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΔΡΑΣΗΣ

Επιστρέφοντας ξανά σ' εκείνο το σημείο του δεύτερου τόμου όπου η Αριάγνη δίνει τον ορισμό της φράσης «άνδρες σωστοί», βλέπουμε πως αυτός μάς δίνεται μέσα από έναν διάλογο που πραγματεύεται το νόημα του ανθρωπισμού. Άλλωστε ο Τσίρκας επιβεβαίωσε αργότερα ότι η Αριάγνη απέκτησε πάνω στο γράψιμο ένα «ανθρωπιστικό πάθος για όλους τους ανθρώπους» το οποίο δεν είχε αρχικά προβλέψει.⁴² Πρόκειται λοιπόν για το σημείο όπου ο Μάνος μαθαίνει από εκείνην ότι έκρυψε τη γραφομηχανή και το τυπογραφικό υλικό της οργάνωσης με τον Γιούνες του σοκακιού της Μπαλάξα, και ξεσπά:

«—Αν χαθούν τα πράγματα, θάναί σε να παραδίνουμε ένα φρούριο ή ένα θωρηχτό. Θα τρελαθώ να ξέρω πως μου τα φιλάει ένας αράπης, που δέχεται να τον ταΐζουν δυο γυναίκες, που αφήνει το παιδί του γυμνό, που τον είδα να στριφογυρίζει και να γανυγίζει...

—Κακομοίρη, πάλι δεν κατάλαβες. Με ποιους θέτε να την κάνετε; Μόνοι σας; Κι αυτοί; Δε θένε να τον αλλάξουνε τον κόσμο; Και τον κύριο Ροβέρτο θα τον διώξετε; Ρωτάτε πώς κατάντησαν εκεί που τους βλέπετε; Ίσως αυτοί να τη θέ-

νε πιο πολύ από σας. Γιατί; Μα για να ξαναγίνουν άνθρωποι. Εσείς έχετε την περιφάνειά σας, είσατε άνθρωποι.

—Μα ένας Γιούνες, ένας Ρίτσαρντς έχουν αδυναμίες, δεν αντέχουν στον πειρασμό και στα βασανιστήρια.

—Κι αντέχετε εσείς; Αντέχετε ώπου να λυγίσετε.»

Κι αμέσως παρακάτω:

«—Πού σε είδα και πού με είδες. Άντρες... δε λέω, κάπου πρέπει να υπάρχουν σωστοί, ακέρατοι. Θάταν μεγάλο πένθος...» κ.λπ.⁴³

Βεβαίως από το σύντομο αυτό απόσπασμα μπορούν να εξαχθούν αμέτρητα συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσεται το θέμα του ανθρωπισμού μέσα στην Τριλογία. Πρώτο, μέσα απ' τα λόγια της Αριάγνης ο ανθρωπισμός ανάγεται στον κύριο σκοπό για την αλλαγή ολόκληρου του κόσμου: «Κι αυτοί; Δε θένε να τον αλλάξουνε τον κόσμο... Γιατί; Μα για να ξαναγίνουν άνθρωποι». Δεύτερο, η Αριάγνη μιλά εδώ για επανάσταση —«με ποιους θέτε να την κάνετε;»—, όμως η επανάσταση αυτή δεν είναι πλέον ούτε εθνικοαπελευθερωτική, ούτε αντι-ιμπεριαλιστική, κι ούτε, τέλος, ταξική: περιλαμβάνει και τον άποικο αστό Ρίτσαρντς και τον αποικιοκρατούμενο μουσουλμάνο, τον Γιούνες, τον οποίο ο Μάνος βλέπει, όπως θα έλεγε ο Said, μέσα από τη ρατσιστική σκοπιά του ευρωπαϊού Οριενταλιστή, ως έναν «αράπη» με δυο γυναίκες που «στριφογυρίζει και γανυγίζει». Ωστόσο η Αριάγνη αποστομώνει εδώ τον Μάνο και τον επαναφέρει από την εκτροπή του μιλώντας του για μια *υπερεθνική, διαταξική και οικουμενική ανθρωπιστική επανάσταση στο όνομα της ακεραιότητας και περιφάνειας του ανθρώπου*.

Το σύντομο όμως αυτό απόσπασμα δεν εξαντλεί το θέμα του ανθρωπισμού στα δύο παραπάνω συμπεράσματα. Το τρίτο και σημαντικότερο ίσως —για να περιοριστούμε μόνο σ' αυτά— αφορά και πάλι τη σχέση ανάμεσα στο «τέλειο» του δόγματος και στο «ακέρατο» μα ατελές του ανθρωπισμού. Όταν ο Μάνος αντιδρά στα λόγια της Αριάγνης, δεν έχει να επικαλεστεί εις βάρος του Ρίτσαρντς και του Γιούνες τίποτα άλλο παρά τις ίδιες εκείνες «ανθρώπινες αδυναμίες» που σε όλο το υπόλοιπο μυθιστόρημα υπερασπίζεται μέχρις εσχά-

των. Όμως εδώ, διαπράττοντας σε μια κακή στιγμή αυτό που ο Δημήτρης Ραυτόπουλος θα αποκαλούσε «ανθρωπακισμό», τις θεωρεί κουσούρια που θέτουν τον Ρίτσαρντς και τον Γιούνες εκτός επαναστάσεως: «έχουν αδυναμίες, δεν αντέχουν στον πειρασμό και στα βασανιστήρια». Αλλά πάνω σε τούτο το σημείο ακριβώς, η Αριάγνη τον αντικρούει μ' ένα περίπλοκο επιχείρημα το οποίο στοχεύει αφ' ενός να του προσβάλει τον σωβινιστικό ψευτοανδρισμό του –«κι αντέχετε εσείς;»– κι αφ' ετέρου, με το κύρος που της δίνει το γυναικείο της φύλο, του ορίζει τον ανδρισμό μέσα στο πλαίσιο του ανθρωπισμού ως ακεραιότητα μέσα στο πλαίσιο μιας ανθρωπιστικής φιλοσοφίας.

Στη βίωση της όμως η υπεράσπιση της ακεραιότητας από την Αριάγνη δεν είναι υπεράσπιση αυτής καθαυτής της ανθρώπινης αδυναμίας. Όταν αρθρώνει τις περιεκτικές σε νόημα φράσεις «ρωτάτε πώς κατάντησαν εκεί που τους βλέπετε;» και «αντέχετε ώσπου να λυγίσετε», η Αριάγνη εκδηλώνει μια πίστη στην επαναστατική προοπτική της ανθρώπινης αδυναμίας, ενόσω γνωρίζει ότι αυτή η αδυναμία θα συνεχίσει πάντα να υπάρχει, υπονομεύοντας την ίδια την προοπτική της. Γι' αυτό αρκείται στην ακεραιότητα και, σαν τον Αλέκο του διηγήματος του 1945, μέμφεται τον Μάνο που «φοβάται μη λάχει και μαλακώσει η καρδιά τους και λυγίσουνε» ή, σαν και τον Eliot, επικρίνει όσους θέλουν «να κάνουν τον ανθρωπισμό θρησκεία». Όμως παρόλα αυτά η Αριάγνη πιστεύει στην προοπτική αυτή, γιατί η επαναστατική προοπτική της ανθρώπινης αδυναμίας είναι ανθρωπιστική. Άλλωστε την ίδια αυτή πεποίθηση στην ανθρωπιστική προοπτική της ανθρώπινης αδυναμίας εξέφρασε κι αργότερα ο Τσίρκας, όταν στην Εισαγωγή του για τον Χριστιανό ουμανιστή της Αναγέννησης, τον Έρασμο, έγραψε την κατά τα άλλα ακατανόητη φράση «το καταπονεμένο σαρκίο του, σκεύος σοφίας και ανθρωπισμού».⁴⁴ Πρόκειται επιπλέον για το νόημα κάποιων στίχων του Σεφέρη από την ίδια συλλογή που έδωσε στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Τσίρκα τ' όνομά τους, και οι οποίοι γράφτηκαν λίγα τετράγωνα απ' το σπίτι της Αριάγνης στο Κάιρο, την ίδια περίπου εποχή που εκείνη συζητούσε με τον Μάνο:

Αραβικό καρτιέ στο Μπαμπ-Σιντρά.

«Αν είναι ανθρώπινος ο πόνος δεν είμαστε άνθρωποι μόνο για να πονούμε γι' αυτό συλλογίζομαι τόσο πολύ, τούτες τις μέρες, το μεγάλο ποτάμι, αυτό το νόημα που προχωρεί...».⁴⁵

ΜΠΛΟΦΑ ΚΙ ΑΥΘΕΝΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η επάρκεια της ακεραιότητας του ανθρώπου σε σχέση με την τελειότητα του δόγματος εκδηλώνεται σε πλείστα άλλα σημεία των *Ακυβέρνητων Πολιτειών* όχι μόνο ως φιλοσοφική έννοια αλλά και ως αισθητική αντίληψη, πάντοτε όμως μέσα από μια σαφή αναφορά στο θέμα του ανθρωπισμού. Έτσι, όταν στη *Νυχτερίδα* ο γαλλοσπουδαγμένος Μάνος ακούει τον καθοδηγητή του, τον Φάνη, να μιλάει σε απαίσια γαλλικά με τη Νάνσυ και τη φίλη της, τη Μαρί-Κλωντ, –«τα πρόφερνε φριχτά, σα να τα διάβαζε τυπωμένα μ' ελληνικά στοιχεία»–, συνεχίζει λέγοντας: «κι όμως δεν ήταν κωμικός, ήταν άνθρωπος. Ίσως γιατί δεν προσπαθούσε να μπλοφάρει αλλοιώνοντας την προφορά του στο “γαλλικό”».⁴⁶ Πιο καθαρά, εδώ, βλέπουμε πως εκείνο που προκαλεί απέχθεια στον Μάνο, είναι η προσποίηση, «η μπλόφα» που προαπαιτεί κάθε διαδικασία εξιδανίκευσης και τελειοποίησης, ακριβώς διότι ξεκινώντας από μια φιλοσοφία που δε ζητά από τον άνθρωπο παρά να είναι ο ίδιος ο εαυτός του, θέτει τη γνησιότητα κι αυθεντικότητα της συμπεριφοράς του πάνω από

το αποτέλεσμά της.⁴⁷

Απ' την αντίστροφη πλευρά του, το ίδιο αυτό ζήτημα έχει ήδη τεθεί προηγουμένως σε σχέση με το Ανθρωπάκι, σε κάποιο απόσπασμα της *Λέσχης*. Σε αντιδιαστολή με την άρνηση του Φάνη να προσποιηθεί κάτι άλλο από εκείνο που είναι, το Ανθρωπάκι εδώ, για άλλη μια φορά, οξύνει την οργή του Μάνου διότι προσπαθεί να παραστήσει τον διανοούμενο, παρόλο που το κάνει με σκοπό να συμφωνήσει μαζί του και να τον στηρίξει. Σε τούτο το σημείο ο Μάνος ανακαλεί τη συζήτηση που είχε γύρω από τη λογοτεχνία του Μπαλζάκ με τον σύντροφό του, τον Βασίλη Γαρέλα, ο οποίος αφόρισε τον γάλλο συγγραφέα γιατί «ό,τι και να λέγαμε, ήταν αστός, αφού κοντέσες και μπανκέρηδες έβαζε στα βιβλία του».⁴⁸ Τότε όμως, το Ανθρωπάκι επενέβηκε για να διορθώσει τον Γαρέλα και να υποστηρίξει τον Μάνο. Στην κατοπινή συζήτηση που έκαναν γι' αυτό το ζήτημα σ' ένα γαλατάδικο της πύλης της Γιάφφα, ο Μάνος επιτίθεται στο Ανθρωπάκι:

«–Αλλά εσύ μου αφαίρεσες το λόγο και βλοσυρός, αποπήρες το Γαρέλα. “Τι λές, μωρέ Βασίλη. Ξέρεις τι θα πει Μπαλζάκ; Ο Μπαλζάκ είναι μεγάλη υπόθεση. Είναι από τα φωτεινά εκείνα πνεύματα...” και τα λοιπά.

–Δε σε καταλαβαίνω. Πειράχτηκες γιατί κατσάδιασα το Βασίλη που έλεγε αρλούμπες;»

Και η απάντηση του Μάνου: «Έλεγε αυτό που είχε καταλάβει ο άνθρωπος. Ενώ εσύ, όπως φάνηκε από τη συζήτηση, δεν είχες διαβάσει τίποτα του Μπαλζάκ».⁴⁹

Κι εδώ, μαζί με την προτεραιότητα που δίνει στις συνθήκες, «έλεγε αυτό που είχε καταλάβει ο άνθρωπος», ο Μάνος δείχνει και πάλι έτοιμος να υποστηρίξει κάτι που κρίνει ως λανθασμένο εις βάρος μιας άποψης που θεωρεί ορθή, μόνο και μόνο γιατί πηγάζει από προθέσεις γνήσιες κι αυθεντικές αντί των προθέσεων της προσποίησης που ιδιοποιούνται το ορθό. Λίγες γραμμές πιο πάνω άλλωστε ο Μάνος μάζ έχει ήδη εισάγει σε τούτο το περιστατικό για τον Μπαλζάκ μέσα από μια σκέψη που πάλι το συνδέει με την αντιπαράθεση ανάμεσα στο δόγμα και στον ανθρωπισμό: «Κι όμως, πιο κοντά μου αισθάνομαι αυτή τη στιγμή το Ρίτσαρντς, τη Νάνσυ και το Ρον παρά τ' Ανθρωπάκι. Η απομόνωσή μου από το στρατό, τέσσερις μήνες, να με είχε χαλάσει; Όχι και τόσο αφού μήτε μία στιγμή δε μου πέρασε η σκέψη να "ιδιωτεύσω". Και τώρα ακόμη, μέσα μου, δεν καταδίκάζω μήπως το Ρίτσαρντς γιατί μ' όλη την αφοσίωσή του σε ορισμένες ανθρωπιστικές αξίες, δεν έβαζε τον αγώνα για τη σωτηρία τους πάνω απ' όλα;».⁵⁰

ΔΙΧΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΗ

Ένα μεγάλο μέρος της συζήτησης που εξελίσσεται ακόμα γύρω από τη δομή των *Ακυβέρνητων Πολιτειών* είναι η διαρκής επιστροφή στο ζήτημα του πόσο διχασμένο μέχρι το τέλος είναι το έργο αυτό. Πράγματι το δίλημμα του Μάνου ανάμεσα στο κόμμα και στους φίλους του, ή αλλιώς ανάμεσα στο «μέτωπο και στη Ρέμινγκτον», τον ταλανίζει ως το τέλος. Γι' αυτόν η επιλογή ανάμεσα στον ανθρωπισμό των φίλων του και στο δόγμα που πρεσβεύει το Ανθρωπάκι, τον κατατρέπει ως τον θάνατό του: παντρεύεται τη Νάνσυ, κάνει παιδί μαζί της, διώχνει το Ανθρωπάκι από το σπίτι του ξορκίζοντάς τον, όμως επιστρέφει ξανά στον Δημοκρατικό Στρατό εξαιτίας του Φάνη και τελικά σκοτώνεται στη μάχη. Ακόμα και οι επιζήσαντες φίλοι από το κόμμα, που ανακαλούν τα γεγονότα στη Θεσσαλονίκη το 1954, διχάζονται κι αυτοί όταν πιάσουν να συζητούν «τι έρχεται πρώ-

τα, το κόμμα ή η φιλία». Με τα δυο του ονόματα, Καλογιάννης και Σιμωνίδης, ο Μάνος δεν είναι ούτε μονάχα ένας διανοούμενος ανθρωπιστής, ούτε ένας αγωνιστής κομμουνιστής. Όπως ο Eliot στο πλαίσιο ενός χριστιανικού ουμανισμού πίστευε πως το δόγμα και ο ανθρωπισμός «είναι απαραίτητα το ένα για το άλλο», έτσι και ο Μάνος διαγράφεται στο μυθιστόρημα ως ένας Κομμουνιστής ανθρωπιστής. Με μια διαφορά ωστόσο: γι' αυτόν το ιδεολογικό δόγμα που εκπροσωπεί το κόμμα, αν και είναι πλέον στραμμένο καθαρά κατά του ανθρωπισμού, δεν παύει να είναι ένα δόγμα που είχε τις ρίζες του στις ανθρωπιστικές αξίες. Γι' αυτό και το δίλημά του είναι τόσο οξύ.

Σε κάθε περίπτωση όμως, όπως ο Τσίρκας δεν είναι ο Μάνος κι ούτε ο Μάνος είναι ο Τσίρκας, έτσι κι ο ήρωας των *Ακυβέρνητων Πολιτειών* δεν είναι το ίδιο το μυθιστόρημα, κι ούτε το μυθιστόρημα είναι αυτός. Μέσα από αυτές τις δεύτερες σκέψεις, σκοπός ήταν να τονιστεί πως το περίγραμμα που περικλείει τους χαρακτήρες και τη δράση τους μέσα στην Τριλογία, σχεδιάστηκε με τέτοιο τρόπο από τον Τσίρκα, ώστε να μας δοθεί από τους γυναικείους χαρακτήρες που ξεπερνούν τον ήρωά τους και την άλυτη τραγωδία του: αν αυτός αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στο δόγμα και στην αμφισβήτηση, στο απόλυτο και στο σχετικό, στο τέλειο και στο ακέραιο, εκείνες, τουλάχιστον η Αριάγνη και η Ελένη, ίσως και η Έμμη όταν λέει στο τέλος της *Λέσχης* «μα εμείς διστάσαμε πάρα πολύ»,⁵¹ φαίνεται να γνωρίζουν πολύ καλά τι είναι εκείνο που γυρεύουν. Κι είναι με τη δική τους τη φωνή που η Τριλογία κλείνει την αφήγηση δίνοντας την ακεραιότητα ως «το μήνυμα ολόκληρης της εποχής εκείνης».

Άλλωστε και οι άνδρες του μυθιστορήματος, όλοι, εκτός από το Ανθρωπάκι, γνωρίζουν κι αυτοί πολύ καλά πόσο βαθύ είναι το δίλημά τους και ποιά είναι τα όριά τους απέναντι σ' αυτό. «Το κίνημα εδώ στη Μέση Ανατολή», λέει προς το τέλος της *Νυχτερίδας* ο Φάνης, «αν είναι να νικηθεί, θα νικηθεί γιατί ο εγγλέζικος ιμπεριαλισμός είναι πολύ πιο γερός από μας, ακόμα. Τα λάθη μας, οι αδυναμίες, καλύτερα να λείπουν βέβαια, μα δεν αποφασίζουν αυτά. Και σου θυμίζω πάλι την κουβέντα του

Ιππολύτου. Δεν έχουμε άλλη γραμμή, αυτή είναι η σωστή, κι όμως στα σκοτεινά περπατάμε».⁵² Αλλά και οι *Ακυβέρνητες Πολιτείες* προχώρησαν στα σκοτεινά. Ως ένα πρωτοποριακό έργο της αυθεντικότερης ουμανιστικής παράδοσης του εικοστού αιώνα θα ήταν αδύνατο να είχαν ολοκληρωθεί ποτέ με οποιοδήποτε άλλο τρόπο παρά μέσα από μια δομή που να προβάλλει την ίδια αυτήν την αμφισβήτηση στη θέση μιας οριστικής κατάληξης.

Γι' αυτό, αν τα διλήμματα του έργου αυτού δεν έχουν ξεκαθαριστεί οριστικά μέσα από κάποιο τέλος, δεν είναι γιατί ο συγγραφέας του ή η αφήγησή του διέπονται από κάποιον συγκεκριμένο κι ανυπέρβλητο διχασμό. Είναι διότι η αμφισβήτηση του ανθρωπισμού για τον οποίο μιλά η Τριλογία δεν επιδέχεται την τελειοποίηση, αλλά ένα άλλο είδος σύνθεσης, το οποίο αρκείται σε μια δόμηση που να μη θέλει τίποτα περισσότερο απ' το να είναι ολοκληρωμένη. Το έγραψε έτσι ακριβώς κι ο ίδιος ο Eliot, όχι βέβαια για τον Τσίρκα, αλλά για κάποιον άλλο ουμανιστή του οποίου υπήρξε μαθητής: «Πιστεύω πως είναι καλύτερο ν' αναγνωρίσουμε τις αδυναμίες του ανθρωπισμού αμέσως, και να κάνουμε παραχώρηση σ' αυτές, ώστε η δομή να μην σπάσει κάτω απ' το τεράστιο βάρος. Κι έτσι, μπορούμε να οδηγηθούμε σε μία διαρκή αναγνώριση της αξίας του για μας, καθώς και του χρέους μας προς το συγγραφέα του».⁵³ Τα λόγια αυτά όμως ταιριάζουν και για όσους δυσκολεύονται να καταλάβουν την αυτάρκεια του ανθρωπισμού κι αδυνατούν ακόμα να διαβάσουν μέσα απ' αυτόν τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Τσίρκα ως ένα έργο ακέραιο κι ενιαίο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στρατής Τσίρκας, «Στο εργαστήρι του μυθιστοριογράφου», *Διαβάζω*, τχ. 171, 15 Ιουλίου 1987, σ. 32.
2. T.S. Eliot, «Second Thoughts About Humanism» (1929), στο *Selected Essays*, σ. 475.
3. Ό.π., σ. 489.
4. Ό.π. σ. 489.
5. *Η Λέσχη*, σ. 38-39.
6. Αλ. Καζαμιάς, «Ο οικουμενικός ανθρωπισμός των *Ακυβέρνητων Πολιτειών*», *Αντί*, τχ. 728, 29 Δεκ. 2000,

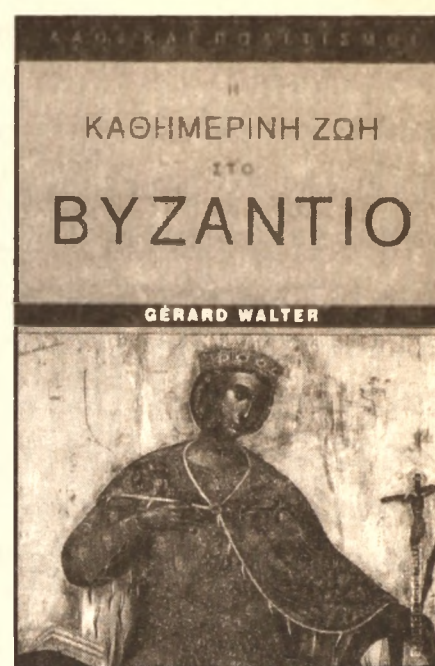
- σ. 36-40).
7. T.S. Eliot, ό.π., σ. 489.
 8. Ό.π. σ. 488.
 9. Ό.π. σ. 482.
 10. T.S. Eliot, «The Humanism of Irving Babbitt» (1928), στο *Selected Essays*, σ. 473.
 11. Ό.π. σ. 478.
 12. Ό.π. σ. 479.
 13. T.S. Eliot, «Second Thoughts About Humanism», σ. 488.
 14. Ό.π. σ. 491.
 15. Φούλα Χατζιδάκη, επιστολή στο Στρατή Τσίρκα, 27 Νοεμ. 1962, *Η λέξη*, τχ. 136, Νοεμ.-Δεκ. 1996, σ. 827.
 16. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Το δράμα του διανοούμενου στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*», *Ελευθεροτυπία*, «Βιβλιοθήκη», 8 Δεκ. 2000, σ. 19.
 17. Σπύρος Πλασκοβίτης, «Μικρή ιστορία για τον μυθιστοριογράφο των «Ακυβέρνητων Πολιτειών»», *Η λέξη*, τχ. 136, Νοεμ.-Δεκ. 1996, σ. 712.
 18. Δημήτρης Ραυτόπουλος, ό.π.
 19. Στρατής Τσίρκα, επιστολή στο Δημοσθένη Βουτυρά, 15 Φεβρ. 1951, βλ. Βίκη Καλαντζοπούλου-Κύρου, «Η αλληλογραφία Δημοσθένη Βουτυρά-Στρατή Τσίρκα», *Ο πολίτης*, Νοεμ. 1983, σ. 15.
 20. *Η Λέσχη*, σ. 65.
 21. *Η Λέσχη*, σ. 148.
 22. *Η Λέσχη*, σ. 65.
 23. *Η Νυχτερίδα*, σ. 417.
 24. *Η Νυχτερίδα*, σ. 417.
 25. Gerald Prince, *Narratology: The Form and Functioning of Narrative*, Βερολίνο, Mounton, 1982, σ. 157.
 26. *Διαβάσω*, αρ. 171, 15 Ιουλίου 1987, σ. 32.
 27. Στο ίδιο, σ. 32.
 28. Στο ίδιο, σ. 32.
 29. Στο ίδιο, σ. 32.
 30. *Αριάγνη*, σ. 263.
 31. Σοφριανός Χρυσοστομίδης, «Τα γραπτά του πλούτισαν την Αριστερά με ανθρωπιά», *Αντί*, τχ. 708, 17 Μαρτίου 2000, σ. 48-50.
 32. *Τα Διηγήματα*, «Ο Αλέκος κι ο Τίγρης», σ. 307.
 33. Στο ίδιο, σ. 307. Δίχως να έχω κατά νου το διήγημα, είχα έμμεσα καταλήξει στο συμπέρασμα που πιστοποιείται εδώ, πως δηλαδή «ο οικουμενικός ανθρωπισμός του Τσίρκα... είναι εκείνο το στοιχείο που, μέσα από το έργο του, παλεύει κι αντιστέκεται διαρκώς στην αποσύνδεση της ομορφιάς απ' την

- πραγματικότητα μέσα στο σύγχρονο πολιτισμό», ό.π., σ. 37.
34. Βλ. Μίλτου Πεχλιβάνου «Από τη «Λέσχη» στις «Ακυβέρνητες Πολιτείες»: Το ζωντανό αντηχείο των πρώτων αναγνωστών», *Ελευθεροτυπία*, «Βιβλιοθήκη», 8 Δεκ. 2000, σ. 12-14.
 35. T.S. Eliot, «The Humanism of Irvin Babbitt», σ. 478.
 36. Στο ίδιο, σ. 490.
 37. Στο ίδιο, σ. 491.
 38. Στο ίδιο, σ. 490.
 39. Στο ίδιο, σ. 487.
 40. *Διαβάσω*, αρ. 171, 15 Ιουλίου 1987, σ. 32.
 41. Στο ίδιο, σ. 32.
 42. Στο ίδιο, σ. 32.
 43. *Αριάγνη*, σ. 263.
 44. Στρατής Τσίρκα, «Πρόλογος» στη μετάφραση του *Μωρίας Εγκώμιον* του Έρασμου, σ. 12.
 45. Γιώργος Σεφέρης, «Ένας γέροντας στην ακροποταμιά», *Ημερολόγιο Καταστώματος Β'*.
 46. *Η Νυχτερίδα*, σ. 299.
 47. Εδώ βρισκόμαστε αντιμέτωποι μ' ένα βαθύτερο ζήτημα στον Τσίρκα, που είναι η έμφαση που δίνει στις «περιστάσεις» προτού αποφανθεί για το «αποτέλεσμα». Η εμμονή του στις «περιστάσεις» υπήρξε το θεμέλιο της θεωρίας του για τον Καβάφη: «Με τον όρο «περιστάσεις» εννοούμε τις βιοτικές καταστάσεις του ποιητή κοιταγμένες μέσα από το πνεύμα εκείνης της εποχής... «Δεν υπάρχει ποίηση», λέγει ο Αραγκόν,... «που να μη χρωστάει στις περιστάσεις τη δύναμή της»», *Ο Καβάφης και η εποχή του*, σ. 17. Αυτή η μέθοδος βρίσκεται σε αντίθεση με την κλασική προσέγγιση του Έλιοτ, ο οποίος, επικρίνοντας την ουμανιστική κριτική του Foerster, λέει πως «προτιμώ την κουλτούρα που παρήγε τον Δάντε από εκείνην που παρήγε τον Σαίξπηρ, αλλά δε θα έλεγα πως ο Δάντε είναι μεγαλύτερος ποιητής», διότι με τον τρόπο αυτό, «δε θα έκανα κριτική στον άνδρα, αλλά στην εποχή του». T.S. Eliot «Second Thoughts About Humanism», σ. 488.
 48. *Η Λέσχη*, σ. 170-171.
 49. *Η Λέσχη*, σ. 171.
 50. *Η Λέσχη*, σ. 170.
 51. *Η Λέσχη*, σ. 304
 52. *Η Νυχτερίδα*, σ. 319-20.
 51. T.S. Eliot, «The Humanism of Irvin Babbitt», σ. 480.

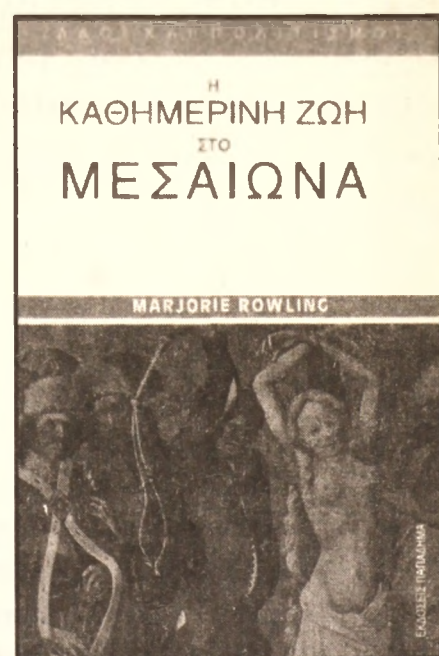
ΧΡΗΣΙΜΕΣ ΚΛΑΣΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Σειρά: ΛΑΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ

GERARD WALTER Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ BYZANTIO

MARJORIE ROWLING Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΔΗΜ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ
Ιπποκράτους 8, 106 79
Τηλ.: 36.27.318

Η Αθήνα του Στρατή Τσίρκα

της Άντειας Φραντζή

Η «Αθήνα» του Τσίρκα δεν είναι η Αθήνα της βιογραφίας του, αλλά η πόλη όπως προσλαμβάνεται και αναπαρίσταται μέσα από το μυθιστόρημά του *Η Χαμένη Άνοιξη*¹. Η πόλη της Αθήνας είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο εγγράφονται οι ήρωες της αφήγησής του, και κυρίως τα διαδραματιζόμενα περιστατικά που καλύπτουν με ημερολογιακούς δείκτες την περίοδο από 4 έως 23 Ιουλίου του 1965· τα γνωστά «Ιουλιανά». Είναι, επομένως, η Αθήνα και η περιρρέουσα ατμόσφαιρα, οι άνθρωποι και η πολιτική κατάσταση, που συνθέτουν αυτό που είναι η πόλη μια συγκεκριμένη εποχή. Και είναι αυτή η Αθήνα που δίδει την αφορμή για να ξαναδιαβάσουμε τη *Χαμένη Άνοιξη*. Ωστόσο, ορισμένες βιογραφικές πληροφορίες είναι άκρως απαραίτητες για να υποδεχθούν την Ιστορία της *Χαμένης Άνοιξης* και να προσφέρουν την απαραίτητη διασύνδεση με τον Λόγο, όπως προκύπτει μέσα από το μυθιστόρημα.

Ο πάροικος Γιάννης Χατζηαντρέας, γέννημα της Αιγύπτου και θρέμμα του παροικιακού ελληνισμού, οργανωμένος κομμουνιστής από τη νεότητά του, εγκαθίσταται το 1963 οριστικά στην Αθήνα, με την οποία τον συνδέει ο δεσμός του «μύθου» της μητέρας-πατρίδας. Συγχρόνως όμως, λίγο νωρίτερα, η σχέση του με την οργανωμένη Αριστερά έχει διαταραχθεί, καθώς ήδη από το 1961 έχει διαγραφεί από την κομματική οργάνωση του ΚΚΕ Αλεξάνδρειας. Είναι επομένως ο θεατής των Ιουλιανών που συμβαίνουν στην πρωτεύουσα της «πατρίδας» που γι' αυτόν ακόμη είναι ξένη· σε μια πόλη που μεταφέρει μαζί με τις αποσκευές του τις εξίσου προβληματικές κομματικές του σχέσεις.

Στις 8 Οκτωβρίου 1969 επανέρχεται στο ημερολογιακό του τετράδιο², ύστερα από μακρόχρονη διακοπή που συνδέεται

χρονικά αφενός με την απομάκρυνση από το κόμμα, και αφετέρου με την απομάκρυνση από τη γενέθλια γη, την Αίγυπτο και τις νέες προσαρμογές με την εγκατάστασή του στην Αθήνα· επανέρχεται, λοιπόν, γράφοντας τα εξής:

«Αυτό το φύλλο ας μείνει άσπρο – πώς να χωρέσουν αλλιώς τα όσα έζησα τα τελευταία επτά περίπου χρόνια; Ας μείνει άσπρο για να συμβολίζει την τομή – τον άνθρωπο που είμαι μ' εκείνον που είμουνα. Ας μείνει άσπρο για ν' ακουμπάει πάνω του η ρέμβη: κάποιο συμβολισμό πρέπει να κρύβει αυτή η επιστροφή μου και πάλι σε τούτο το τετράδιο. Την απόφασή μου, ίσως, να ριχτώ με το κεφάλι, να καταδυθώ ξανά στο ποτάμι της λογοτεχνικής δημιουργίας: να πιάσω πάλι να γράφω μυθιστόρημα!».

Έτσι άρχισε να γράφεται *Η Χαμένη Άνοιξη*: Ο Αντρέας³, ο κύριος ήρωας του μυθιστορήματος, ένας πολιτικός πρόσφυγας που έχει πρόσφατα επαναπατριστεί, λέει χαρακτηριστικά: «Δεκαοχτώ χρόνια έλειπα, δεν είναι περίεργο αν όλα μου φαίνονται σαν παραμύθι. Έχω, βέβαια, το νου μου να μη μεθύσω απ' την ευδαιμονία της παλινόστησης, πιάσω και βρίσκω τα πάντα ωραία, και χάσω την αίσθηση του μέτρου».

Ο Αντρέας δηλώνει από την αρχή ότι θέλει να κρατηθεί σε απόσταση από την πολιτική δράση. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να σχολιάσει αυτή την παραλληλία και να διαπιστώσει ότι η Αθήνα ως πόλη/σκηνικό παρουσιάζεται με την οπτική του ξένου που ο ήρωας του μυθιστορήματος αλλά και ο συγγραφέας διαθέτουν ως κοινό τόπο. Ο αρχικός ενθουσιασμός που προκαλεί η επαφή με την Αθήνα σχετίζεται με την αυτάρχη των πρώτων εντυπώσεων που κάνει τον πολιτικό πρόσφυγα Αντρέα, ύστερα από τη μακρόχρονη απουσία του, να αναφωνεί ότι η Αθήνα είναι η πόλη «που απ' όλες τις πόλεις του κόσμου (...) μπορείς να έχεις τα πιο ανέλπιστα συναπτηήματα». Ήδη από τις πρώτες σελίδες, προς επικύρωση της διατύπωσης αυτής, ο Αντρέας περιηγείται την πόλη ως ένας εντυπωσιασμένος τουρίστας. Παρατηρεί τα στέκια και μνημονεύει τους επώνυμους της πόλης, δίνοντας μιαν αίσθηση κοσμοπολιτισμού στην Αθήνα του '65, μια αίσθηση που προσδίδει στην πόλη έναν αέρα «εξωτισμού» που σίγουρα δεν διέθετε η Αθήνα εκείνης της περιόδου. Πρόκειται για εξωτερική οπτική, ελάχιστα βιωματική, που ταιριάζει περισσότερο στην κοσμοπολίτικη ατμόσφαιρα που φέρει ο πάροικος μαζί του από την Αλεξάνδρεια, όπως τουλάχιστον τη γνωρίσαμε ως αναγνώστες των *Ακυβέρνητων Πολιτειών*.

Ο Αντρέας κινείται στο κέντρο της πόλης· βλέπει τον Σεφέρη να μπαίνει στον Φλόκα, τον Βάρναλη να τα πίνει στο καρβουνιάρικο του Θανάση, στον Απότσο βλέπει τον Ώντεν με δυο αμερικανούς αυτοεξόριστους, συναντά τον Λώρενς

Η κηδεία
του Σωτήρη
Πέτρουλα,
Αθήνα 1965.

Ντάρρελ με τον Γιώργο Κατσίμπαλη, τον Ηλία Ηλιού. Συναπαντήματα που προκαλούν αμηχανία και δίνουν με προφάνεια την εντύπωση της «κατασκευής». Ο Αντρέας κινείται επίσης σε κύκλους περιθωριακών ξένων, κυρίως Αμερικανών, δημοσιογράφων, πρακτορίσκων και ιδιότυπων ξεπεσμένων καλλιτεχνών και συναντά τυχαία τον Κακομοίρα, παλιό γνώριμο, άνθρωπο με αμφιλεγόμενη κομματική συμπεριφορά. Ο Κακομοίρας, καθίσταται κρίσιμο πρόσωπο/σχολιαστής, μια μορφή Τειρεσία, που προφητεύει διαρκώς τη μελλούμενη καταστροφή. Σκεπτικιστής ή προβοκάτορας, αναρωτιέται γι' αυτόν ο Αντρέας. Εξαιτίας του το πρώτο μέρος του βιβλίου τιτλοφορείται «Ωροσκόπιο» και είναι το μέρος του μυθιστορήματος που κυριαρχείται από προβλέψεις, πιθανολογήσεις και γενικότερα από ένα κλίμα πολιτικής μελλοντολογίας. Παράλληλα διαμορφώνεται μια ατμόσφαιρα αβεβαιότητας που σχετίζεται με τον διαρκώς αυξανόμενο πολιτικό πυρετό. «Παράτα με, σε παρακαλώ, με το Ωροσκόπιό σου», λέει ο Αντρέας στον Κακομοίρα, που επιμένει ότι οι πολιτικές εξελίξεις θα οδηγήσουν σε δικτατορία και προτρέπει τον Αντρέα να εγκαταλείψει την Ελλάδα. Ο Αντρέας, όμως, παρά την ανησυχία του, επιθυμεί να κατακτήσει αυτή την πόλη, όπως κατακτά κανείς μια γυναίκα. Κυκλοφορεί παντού, και η πόλη αποκτά τα σκηνικά εσωτερικού χώρου. Η οικειοποίηση της πόλης συντελείται με τον περιορισμό της οπτικής στον εσωτερικό χώρο σπιτιών και με συναναστροφές που θα μπορούσαν να ανήκουν σε όλους τους τόπους: στις ατμόσφαιρες του ερωτισμού και της διάλυσης μεταβιβάζεται το γενικευμένο κλίμα παρακμής, που αποτυπώνει το στίγμα της εποχής.

Με ημερομηνία 2 Δεκεμβρίου 1969 διαβάζουμε την εξής εγγραφή στο ημερολόγιό του Τσίρκα: «Θα μπορέσεις να δώσεις με τη δράση, με την ατμόσφαιρα τούτο εδώ το χαρακτη-

ριστικό της εποχής; Ένας χώρος απάθειας, αβουλίας, υποταγής, σα στεκόμενα νερά ενός βάλτου».

Η Φλώρα, η ξέμπρακη αμερικανίδα, γίνεται ο μοχλός επικοινωνίας του Αντρέα με όλους αυτούς τους περίεργους ξένους που τριγυρίζουν στην Αθήνα. Εισχωρούμε στον εσωτερικό χώρο της Φλώρας που μας δικτυώνει με πρόσωπα και πράγματα του πολιτικού παρασκήνιου, έτσι όπως τα πληροφορείται μέσα από την κρεβατοκάμαρά της, έτσι όπως τα μεταφέρει μέσα από τη συσκοτισμένη συνείδησή της.

Ωστόσο, το βλέμμα του Αντρέα και την προσοχή του απέσπασαν προς στιγμή τα παιδιά έξω από τη Λέσχη των Λαμπράκηδων στην Πειραιώς και ο Μίκης Θεοδωράκης που τον περιτριγύριζαν οι νεολαίοι, αλλά και κάποιοι συγγενείς και συντοπίτες του που διατηρούσαν την επαφή τους με το κόμμα, κάποια ψήγματα από τον κόσμο που έχασε με την προσφυγιά. Όλα ανακαλούν τα γεγονότα του Δεκέμβρη του '44, τις ίδιες αλλά και άλλες γειτονιές της Αθήνας, τα πρόσωπα μιας άλλης ζωής που έρχεται απ' το παρελθόν και συμφύρεται δραματικά μέσα στη μνήμη. Η συλλογική μνήμη και η πολιτική ιστορία είναι και εδώ, όπως και σε όλο το έργο του Τσίρκα, η πηγή από την οποία εκπορεύεται η μυθοπλασία. Από την πραγματικότητα οδεύει προς τη μυθοπλασία.

Στις 15 Δεκεμβρίου γράφει χαρακτηριστικά στο ημερολόγιό του: «Ο Καβάφης μού είχε πει: “Η ποίησης λεληθότως δημιουργεί”. Λέω: “Η πραγματικότητα (ναι; μήπως με μια διεργασία: in the deep well of...) μυθοποιεί”». Αν η καβαφική διατύπωση θα μπορούσε να ερμηνευθεί ότι η ποίηση δημιουργεί ανεπαισθήτως, η προσαρμογή της μέσα στη δική του συγγραφική θεωρία και πράξη θα μπορούσε ενδεχομένως να μας δώσει τον μίτο που οδηγεί στην χρήση της πραγματικότητας, κατά τον Τσίρκα: είναι αυτή καθαυτή η πραγματικότητα, την οποία επεξεργάζεται σ' αυτό το «βαθύ πηγάδι» των εσωτερι-

κών διεργασιών, που οδηγεί στη μυθοποίησή της, στο μυθιστόρημα. Στη *Χαμένη Άνοιξη* μυθιστορηματικοί ήρωες και ιστορικά πρόσωπα συνδέονται άρρηκτα, καθώς πλήθος αναφορών σχετίζονται με τα πολιτικά περιστατικά, τις δηλώσεις των πολιτικών, την ειδησεογραφία και γενικά την απόδοση/παρουσίαση της κρίσιμης αυτής περιόδου της νεοελληνικής ιστορίας. Ωστόσο, το αφήγημα αυτό δεν είναι απλώς το ημερολόγιο των γεγονότων, παρ' όλο που οι ημερολογιακές εγγραφές διαπερνούν το σύνολο της Ιστορίας. Αντιστρέφοντας τη γνωστή ρήση θα λέγαμε πως κάθε ομοιότητα με γνωστά πρόσωπα είναι σκόπιμη. Η τεχνική της αληθοφάνειας προσδίδει στο μυθιστόρημα αυτό τον τόνο ενός ιστορικού τεκμηρίου –ενός «ψευδοντοκουμένου»– ενώ η ανάπλαση (και εμμέσως η ερμηνεία) της ιστορίας κορυφώνεται συγκινησιακά μέσα από τη μυθοπλασία.

Είναι, βέβαια, εξίσου ενδιαφέρον ότι και τα πρόσωπα ακόμη που εμφανίζονται ως επινοημένα, παρακολουθούν τόσο στενά τα φυσιογνωμικά και χαρακτηρισολογικά γνωρίσματα συγκεκριμένων ανθρώπων, ώστε η σύνδεσή τους με τα πραγματικά αυτά πρόσωπα να γίνεται σχεδόν εξαναγκαστική, όπως λ.χ. συμβαίνει με την περίπτωση του Στέφανου –του Κακομοίρα, δηλαδή– που είναι ο Αιγυπτιώτης Στέλιος Αναστασιάδης, για να μείνω μόνο σε ένα παράδειγμα.

Η εναλλαγή των αφηγηματικών οπτικών από τον Αντρέα στον Κακομοίρα ή στη Φλώρα, η εναλλαγή των χρονικών επιπέδων, η εναλλαγή από την πρωτοπρόσωπη στην τριτοπρόσωπη αφήγηση, γνωστές τεχνικές επιτεύξεις του Τσίρκα από τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*, αξιοποιούνται και στη *Χαμένη Άνοιξη* σε μικρότερη όμως κλίμακα.

Αυτές ακριβώς οι εναλλαγές διαμορφώνουν την καλειδοσκοπική οπτική της πόλης, που διαγράφεται σε κλειστούς και ανοιχτούς χώρους σταθερά ως χώρος πολιτικής δράσης και ερωτικής περιπλάνησης. Ξεκινώντας την αφήγησή του ο πολιτικός πρόσφυγας Αντρέας σχολίαζε ως εξής την πρώτη επαφή του με την Αθήνα μετά τον επαναπατρισμό του. Έλεγε δηλαδή ότι «Ακόμη πιο εξαίσιο απ' τις παλιές γνωριμίες και τις καινούριες συναντήσεις είναι η ελπίδα για μιαν άλλη ζωή, που βλέπω να χαράζει εδώ. Αθήνα, η πιο ανοιχτή πόλη του κόσμου!». Η αίσθηση αυτή μεταβάλλεται σταδιακά και τώρα πλέον ο Αντρέας συνειδητοποιεί και δηλώνει στο τέλος της μυθιστορηματικής διαδρομής ότι απλώς ο χαρακτηρισμός αυτός της πιο ανοιχτής πόλης του κόσμου «Δεν ήταν παρά ένα ξεγέλασμα χαράς».

Το δεύτερο μέρος του μυθιστορήματος τιτλοφορείται «Κλεψύδρα». Ο διάλογος του Αντρέα με τον Κακομοίρα μάς αποκαλύπτει και το λόγο αυτής της τιτλοφόρησης:

Αντρέας: «— Μου φαίνεται πως πρέπει τ' Ωροσκόπιό σου ν' αλλάξει όνομα, μια κι έπιασε να λειτουργεί αναδρομικά».

Κακομοίρας: «— Αναδρομικά; Θεε να το πούμε Κλεψύδρα, που μετρά τις μέρες, τις ώρες ως το πραξικόπημα;».

Αιτιολόγηση εκ των υστέρων της αλλαγής χώρου και χρόνου; Ίσως. Γεγονός, πάντως, παραμένει ότι η χρονική αλληλουχία ταυτίζεται πλέον με τη συγχρονική αποτύπωση των γεγονότων που συνταράζουν την Αθήνα: η πόλη γίνεται δρόμος και συλλαλητήρια, ο ρυθμός της αφήγησης επιταχύνεται αναπαριστώντας την εκρηκτική ατμόσφαιρα των διαδηλώσεων. Ο σκεπτικισμός του επαναπατρισθέντος πολιτικού πρό-

σφυγα Αντρέα υποχωρεί κάτω από την πίεση των γεγονότων και υπό το βλέμμα, την οπτική, της νεότητας. Η συνάντησή του με τη Μαθίλδη, τη νεαρή οργανωμένη φοιτήτρια, συνάντηση ερωτική, αλλά και συνάντηση πολιτική, καθώς τον συνδέει με τις παρέες της και τους οργανωμένους νεολαίους της Αριστεράς, τους Λαμπράκηδες, υποκινεί τη δική του μνήμη νεότητας. Η συλλογικότητα που αναπτύσσεται στο δρόμο επαναφέρει το απωλεσθέν στοιχείο της μαχητικότητας. Όμως ο θάνατος караδοκεί και η κηδεία του Πέτρουλα ορίζει και το τέλος της Άνοιξης: άλλη μια χαμένη «Άνοιξη» για τον τόπο, άλλη μια χαμένη γενιά πάνω στην «Άνοιξη» της. Ο χώρος του νεκροταφείου, μέρος κι αυτός της πόλης, το πλήθος των διαμαρτυρόμενων πολιτών και της σπαραγμένης οικογένειας, δίδει τη χαριστική βολή. Η αμφισημία του τέλους εδράζεται, κυρίως, στο γεγονός ότι τίποτα δεν φαίνεται να χάθηκε από τη συλλογική αγωνιστικότητα, ενώ ακριβώς όλα φαίνονται συγχρόνως να έχουν χαθεί. Την κρίσιμη στιγμή που η κλεψύδρα επιταχύνει τους ρυθμούς, ακριβώς εκείνη τη στιγμή αδειάζει κι από το περιεχόμενό της. Άλλωστε, η κλεψύδρα αδειάζει για να ξαναγεμίσει πάλι και να ξαναδειάσει σε μια αιώνια επαναληπτική κίνηση: κίνηση ωστόσο αδιέξοδη. Η πόλη γίνεται μάρτυρας των γεγονότων και παθητικός αποδέκτης του κοινωνικού δράματος.

Η κριτική υποδοχή του μυθιστορήματος αυτού ήταν από ψυχρή έως αρνητική: Η *Χαμένη Άνοιξη* πήγε σχεδόν στα χαμένα... Ξαναδιαβάζοντας τη *Χαμένη Άνοιξη* σήμερα μπορεί να αντιληφθεί κανείς, σχετικά εύκολα, τους λόγους που πιθανόν έριξαν το έργο αυτό σε σχετική αφάνεια.

Πρώτον, η σύγκρισή του με τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* αφήνει πάντα την αίσθηση της απλοϊκής κατασκευής ως προς την αφηγηματική επεξεργασία. Η αίσθηση ότι ο αφηγητής είναι ένας εξωτερικός παρατηρητής με περιορισμένη βιωματική σχέση με την πόλη, τους ανθρώπους και τα τεκταινόμενα, που χαρακτηρίζει το πρώτο μέρος του μυθιστορήματος, μεταβάλλεται στο δεύτερο μέρος σε αφήγηση περιστατικών που αγγίζει τον τύπο της εφημεριδογραφίας. Η προοπτική συνέχισης και διαμόρφωσης μιας τριλογίας κάτω από το γενικό τίτλο «Τα Δίσεχτα Χρόνια», όπως προαναγγέλλεται με τον ομώνυμο επίτιτλο της *Χαμένης Άνοιξης* δεν μπορεί να ανατρέψει την οριστική μορφή με την οποία μας παραδόθηκε το έργο και τη λέξη τέλος που έγραψε ο θάνατος του συγγραφέα. Ωστόσο, η τελευταία εγγραφή στο ημερολόγιο του είναι αποκαλυπτική, καθώς υποδηλώνει την ανάγκη συνέχισης του μυθιστορήματος, αλλά και τους δραματικούς προσωπικούς όρους που την υπαγόρευαν. Γράφει στις 6 Απριλίου 1977: «Σήμερα είδα ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΚΔΟΣΗ της *Χαμένης Άνοιξης*. Ποιος να το έλεγε; Μια χαρά που δεν μπορώ να γευτώ μέσα στο αδιάκοπο μάλωμα της καρδιάς μου για τη μοίρα του μονάκριβού μου αγοριού... Αν θα υπάρξει Β' μέρος, και πρέπει να υπάρξει –είναι ο μόνος δρόμος για να μην τρελαθώ– να μη ξεχάσω να συμπληρώσω το πρόσωπο του Αρίστου (...)

Δεύτερον, η χρονική εγγύτητα της έκδοσης του μυθιστορήματος το 1976 με τα περιστατικά στα οποία αναφέρεται, δηλαδή τα γεγονότα του 1965, αλλά κυρίως η χρονική συγχυρία της έκδοσης που συνδέει τα περιγραφόμενα με μια ακόμη συλλογική αυταπάτη, αυτήν της μεταπολίτευσης, συναντά

ένα αναγνωστικό κοινό που δεν θα μπορούσε εύκολα να αποδεχτεί τον σκεπτικισμό, την οπτική, δηλαδή, του συγγραφέα, έτσι όπως αναδεικνύεται μέσα από τη *Χαμένη Άνοιξη*.

Ο Τσίρκας υπήρξε ήρωας και θύμα της τεχνικής της αληθοφάνειας που υπηρέτησε με σπάνια δεξιότητες. Είναι αδύνατο, όσο υποψιασμένος αναγνώστης κι αν είσαι, να μην υποπέσεις στο «αμάρτημα» της ταύτισης της Ιστορίας με τον Λόγο. Μήπως όμως ο πολιτικός Τσίρκας επιθυμεί μέσα απ' τη μυθοπλασία να αναδείξει την πολιτική ερμηνεία την οποία αυτός θέλει να δώσει στην ιστορία;

Φυλλομετρώντας τις ημερολογιακές του καταγραφές βρήκα μια ενδιαφέρουσα μνεία που συνοδεύεται από ένα απόκομμα από το *Times Literary Supplement* (19.2.70). Γράφει λοιπόν ο Τσίρκας στις 2 Μαρτίου 1970: «Υστερα από τόσον καιρό... Τι γίνεται στο μεταξύ το μυθιστόρημα; Φαντάσου 71 μέρες άδειες! Δούλευε μήπως μέσα, όπως δουλεύει μια πληγή; Πάντως σήμερα βρήκα κι έκοψα αυτό». Το απόκομμα που ακολουθεί με τίτλο "The Peruvian labyrinth" («Περουβιανός Λαβύρινθος») είναι μια κριτική για το βιβλίο του Mario Vargas Llosa, *Conversacion en la Catedral*¹. Τα υπογραμμισμένα από τον Τσίρκα αποσπάσματα θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι απηχούν τις συγγραφικές προθέσεις του Τσίρκας και φανερώνουν τις απόψεις του με εύγλωττο τρόπο: «Ένα φιλόδοξο και περίπλοκο μυθιστόρημα στο οποίο παρουσιάζονται αρκετές διαφορετικές και διαπλεκόμενες ιστορίες (...) Η πολυπλοκότητα του τρόπου παρουσίασής των βοηθά στη δραματοποίηση της διαφορούμενης συναισθηματικής φύ-

σης των χαρακτήρων και κυρίως στην ανάδειξη της βυζαντινού τύπου πολυπλοκότητας της (περουβιανής) πολιτικής».

Αν η πόλη είναι οι πολίτες της μέσα στους χώρους όπου κινούνται με τις συναισθηματικές τους φορτίσεις και τις ιδεολογικές τους προκαταλήψεις, για τον Τσίρκα της *Χαμένης Άνοιξης* φαίνεται πως η πόλη είναι περισσότερο το σκηνικό μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η περίπλοκη πολιτική συγκυρία, η «βυζαντινού τύπου πολυπλοκότητα της πολιτικής». Η ανάδειξη αυτής της πολυπλοκότητας είναι ενδεχομένως η διεργασία ("in the deep well of...") που οδηγεί την ίδια την πραγματικότητα στη μυθοποίηση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

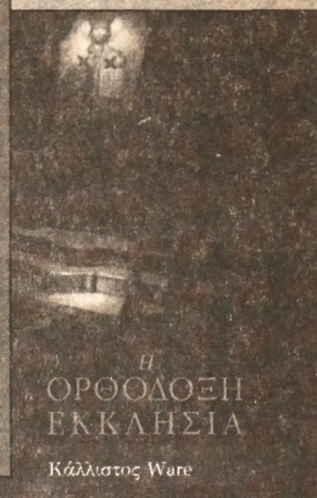
1. Πρώτη έκδοση το 1976 («Κέδρος»), από όπου και τα αποσπάσματα που ακολουθούν.
2. Τα πέντε αποσπάσματα από το ημερολόγιό του που παρουσιάζω προέρχονται από το Αρχείο Τσίρκα, φάκελος 57, ΕΛΙΑ. Οι δύο πρώτες εγγραφές (8 Οκτωβρίου και 2 Δεκεμβρίου '69) δημοσιεύτηκαν από την Χρύσα Προκοπάκη: «Στρατή Τσίρκα "Φύλλα Ημερολογίου"», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης* 7 (27.1.1984) 40.
3. Θεωρώ ότι η επιλογή του ονόματος δεν είναι διόλου τυχαία: υπενθυμίζει το πραγματικό όνομα του Στρατή Τσίρκα (Γιάννης Χατζηαντρέας), τουλάχιστον για τον κύκλο των διανοουμένων της Αριστεράς, και κλείνει το μάτι στον ενημερωμένο αναγνώστη για τη σχετική ταύτιση συγγραφέα και μυθιστορηματικού ήρωα.
4. Ευχαριστώ και εδώ την κ. Alix Mac Sweeney που είχε την καλοσύνη να ελέγξει για χάρη μου το σχετικό φύλλο του *TLS* και να με πληροφορήσει για τον συγγραφέα του άρθρου David Gallagher.

Κοινωνική Δικαιοσύνη,
Θανάση Παπαθανασίου.

“Ανδρας και Γυναίκα, Ο Άνθρωπος,
Σταύρου Φωτίου.

“Προσεγγίσεις στό αυτονόητο”: Μιά νέα σειρά που αναφέρεται σε χριστιανικές αλήθειες που και δοκιμασμένες και αυτονόητες είναι... μόνο που τελνουμε νά τίς λησμονοῦμε!

“Η Ορθοδοξία στην πιο σεμνή και δυναμική της τοποθέτηση.

Η Βίβλος για Παιδιά,
Ζωής Κανάβα.

“Η ανακάλυψη της Άγίας Γραφής ιδωμένη Όρθόδοξα μέσα από 40 κεντρικές διηγήσεις της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης.

“Ο Κωστής και τό θαῦμα τῶν Χριστουγέννων, Βησσαρίας Ζορμπᾶ-Ραμμοπούλου. “Η γέννηση ενός παιδιού από ταπεινούς μετανάστες ξαναφέρει τό μήνυμα τῆς ἀγάπης μέσα ἀπό μιᾶ τρυφερή, σύγχρονη διήγηση.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΚΡΙΤΑΣ

- Αθήνα: Ἐφέσου 24, 171 21 Νέα Σμύρνη, τηλ.: 9334 554, 9314 968, fax: 9311 436 • Στοά τοῦ Βιβλίου, τηλ.: 3247 678
- Θεσσαλονίκη: Τιμισκῆ 5, τηλ.: 031 540610 • E-mail: akritaspublishings@ath.forthnet.gr

Το κριτικό έργο του Στρατή Τσίρκα

της Βενετίας Αποστολίδου

Ο Τσίρκας ανήκει στη μεγάλη εκείνη οικογένεια λογοτεχνών με ανεπτυγμένη κριτική ροπή και διάθεση να σκύψουν πάνω στη μελέτη άλλων έργων. Στο κριτικό του έργο κυριαρχεί το βιβλίο *Ο Καβάφης και η εποχή του* (1958) το οποίο αποτέλεσε τομή στις καβαφικές σπουδές και ανανέωσε την εικόνα του ποιητή. Στην ανακοίνωσή μου θα προσπαθήσω να ρίξω μια συγκεντρωτική ματιά στα υπόλοιπα κριτικά του κείμενα, θα αναζητήσω κάποιες δεσπόζουσες του κριτικού του ενδιαφέροντος, συνδέοντάς τα τελικά και με το βιβλίο για τον Καβάφη. Ο Τσίρκας, τόσο με το κριτικό όσο και με το λογοτεχνικό του έργο, υπήρξε μια πρόκληση για την μεταπολεμική αριστερή κριτική και είναι χρήσιμο να προσδιορίσουμε τη συμβολή του στην αγωνιώδη προσπάθεια, που μοιράστηκε και με άλλους κριτικούς και λογοτέχνες, αφενός να αρθρωθεί ένας ανανεωτικός λόγος για τη σχέση του λογοτέχνη με την κοινωνία και την εποχή του και αφετέρου να επανεκτιμηθεί, από την πλευρά της αριστερής κριτικής, η πορεία της νεοελληνικής λογοτεχνίας προς τη νεωτερικότητα.

Ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά. Τα κριτικά κείμενα του Τσίρκα, πλην των καβαφικών, μπορούν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες: α) Κείμενα της δεκαετίας του '40, κυρίως στο περιοδικό *Έλλην*, που σημαδεύονται από το κλίμα του πολέμου. β) Τα εκτενή κριτικά μελετήματα για τον Δημοσθένη Βουτυρά και τον Νίκο Νικολαΐδη τα οποία τοποθετούνται στο τέλος της δεκαετίας του '40. γ) Τα κείμενα της ελλαδικής περιόδου, μετά την εγκατάστασή του στην Αθήνα το 1963, κυρίως στον *Ταχυδρόμο* και το *Βήμα*. Η δεκαετία του '50 αναλώνεται στην έρευνα για τον Καβάφη ενώ ενδιάμεσο είναι το κείμενο για το *Ημερολόγιο Καταστροφώματος Β'* του Σεφέρη στον τιμητικό τόμο για τα τριάντα χρόνια της

Στροφής (1961)¹. Εδώ θα μιλήσω για τα μελετήματα για τον Βουτυρά και τον Νικολαΐδη που είναι και τα σημαντικότερα.

Το ενδιαφέρον του Τσίρκα για τους δύο πεζογράφους εκδηλώνεται σχεδόν ταυτόχρονα, στην τριετία 1947-1950. Πρόκειται για δύο, διηγηματογράφους κυρίως, της προ του '30 εποχής, οι οποίοι σήμερα θεωρούνται πρώιμοι εισηγητές νεοτερικών τεχνικών στην πεζογραφία και οι δύο προβλημάτισαν ιδιαίτερα την κριτική, η οποία μίλησε για «πρόβλημα» Βουτυρά και για «ζήτημα» Νικολαΐδη. Ο Τσίρκας είχε και με τους δύο μια θερμή προσωπική σχέση. Η προσέγγιση του Βουτυρά συγκεφαλαιώνεται σε ένα σφιχτοδεμένο, διαυγές κριτικό κείμενο². Το ενδιαφέρον για τον Νικολαΐδη είναι πιο προσωπικό, τα

κείμενα που έγραψε γι' αυτόν περισσότερα και απλωμένα σε μεγαλύτερο διάστημα χρόνου.

Μετά την προκαταρκτική αυτή σύγκριση, ας δούμε από πιο κοντά το μελέτημα για τον Βουτυρά (1948)³. Ξεκινά και αυτό, όπως όλα, όπως ολόκληρο το βιβλίο για τον Καβάφη, από την ψυχολογία, τον χαρακτήρα και τα καθέκαστα της ζωής του συγγραφέα. Ανασύρει μικρές λεπτομέρειες των παιδικών του χρόνων, δίνει έμφαση στα προβλήματα και τα ψυχικά τραύματα. Επίσης, όταν χρειάζεται, όπως και στον Καβάφη, δεν διστάζει να παραθέσει λεπτομερή οικονομικά στοιχεία για να ζωγραφίσει μια κατάσταση, ένα κλίμα, στη συγκεκριμένη περίπτωση να εξηγήσει την οικονομική κατάρρευση του εργοστασίου του Βουτυρά. Σχετικά γρήγορα ωστόσο περνά στο λογοτεχνικό του έργο και περιγράφει το «πρόβλημα Βουτυρά» το οποίο, με τα λόγια του Τερζάκη, διατυπώνεται ως εξής: «Μα πώς ένας συγγραφέας πρωτόγονα πηγαίος, δίχως αισθητική κατάρτιση, μ' ελαττώματα καίρια, κατορθώνει ν' αποδώσει όχι μόνο το πνεύμα της εποχής του αλλά και να το επενδύσει με την κατάλληλη μορφή;»⁴. Όπως είναι γνωστό, αν και ο Βουτυράς είχε μεγάλη απήχηση στο αναγνωστικό κοινό στον μεσοπόλεμο, αντιμετώπιστηκε από την κριτική με επιφυλάξεις πολλών ειδών και διαφορετικών αφετηριών. Ενώ ο Τερζάκης τον χαρακτήρισε με ευκολία «έλληνα προλετάριο συγγραφέα των προλεταρίων», οι αριστεροί κριτικοί, παρόλο που προς στιγμήν ενέκριναν την αμφισβήτηση των αστικών αξιών που φαίνεται στο έργο του⁵, τελικά έδωσαν την έμφαση στην έλλειψη προοπτικής και συνειδητοποίησης του ίδιου και των ηρώων του⁶.

Ο Τσίρκας παρεμβαίνει στη συζήτηση περί Βουτυρά με διάθεση ξεκαθαρίσματος, από μια αριστερή οπωσδήποτε

οπτική γωνία, προσπαθώντας να προσδιορίσει την κοινωνικότητα του περιεχομένου και να δικαιολογήσει τη μορφή της πεζογραφίας του. Αφού διευκρινίσει ότι ο κόσμος του Βουτυρά είναι ο κόσμος των μικροαστικών στρωμάτων, της μικροζωής και της μιζέριας, ο κόσμος των νικημένων της ζωής μέσα στη νεοελληνική αστική κοινωνία, τονίζει πως ο Βουτυράς μένει ένας ρεαλιστής κοινωνικός συγγραφέας γιατί στέκεται πάντα κοντά στην πραγματικότητα. Μάλιστα μιλά για κριτικό ρεαλισμό, ορίζοντάς τον ως ανάδειξη των αντιθέσεων του ατόμου με την κοινωνία και τη φύση. Πιστεύει ότι ο Βουτυράς αναδεικνύει τελικά μια άλλη νεοελληνική πραγματικότητα, πέρα από μεγαλοϊδεατισμούς και μεταφυσικές, η οποία ανταποκρινόταν στις αναγνωστικές προσδοκίες των αναγνωστών του μεσοπολέμου⁷.

Έχοντας δικαιώσει κατά κάποιον τρόπο το περιεχόμενο της πεζογραφίας του Βουτυρά, ο Τσίρκας στρέφεται προς τη μορφή και μιλά για μοντέρνα τεχνοτροπία· την προσδιορίζει κυρίως ως μη αντικειμενική αλλά εσωτερική, πολυεστιακή και αποσπασματική αφήγηση⁸. Ενώ προς στιγμή φαίνεται ως αντίφαση από τη μια να μιλά για ρεαλισμό του Βουτυρά και από την άλλη για μοντέρνα τεχνοτροπία, τελικά συνδέει και τα δύο ως εξής: η σύγχρονη πραγματικότητα του Βουτυρά είναι ταραγμένη και κομματιασμένη, χωρίς ενότητα και σταθερότητα, γι' αυτό και η αφήγησή της είναι ανάλογη⁹. Τελικά ο Τσίρκας, ενώ χρησιμοποιεί τα παραδείγματα συγγραφέων του μοντερνισμού όπως ο Τζόυς και ο Φώκνερ, προκειμένου να εξηγήσει τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του Βουτυρά¹⁰, κι ενώ αναφέρει μια φορά τη λέξη μοντέρνο, δεν συνεχίζει την επιχειρηματολογία του προς αυτή την κατεύθυνση, ούτε διατυπώνει καθαρά την άποψη που σήμερα επανειλημμένα έχει υποστηριχθεί, ότι δηλαδή ο Βουτυράς είναι ένας πρώιμος εισηγητής του μοντερνισμού στην πεζογραφία¹¹. Αντιθέτως, ξαναγυρνά στο θέμα του ρεαλισμού και μιλά για ψυχολογικό ρεαλισμό της φόρμας και κριτικό ρεαλισμό του περιεχομένου.

Εμβαθύνοντας περισσότερο στο ζήτημα του ρεαλισμού, καταλήγει σε επιφυ-

λάξεις. Πιστεύει ότι ο Βουτυράς πέτυχε μόνον εν μέρει, γιατί είδε με ευαισθησία την πραγματικότητα αλλά δεν την κατάλαβε, δεν την κατέκτησε. Η κριτική του δε βασίζεται στη γνώση ούτε στη συνειδητοποίηση της προσωπικής ευθύνης, δεν γίνεται ποτέ αυτοκριτική. Ο Βάσιος Τσοκόπουλος έχει μάλλον δίκιο όταν υποστηρίζει πως ο Τσίρκας προσπάθησε υποσυνείδητα να τον δικαιολογήσει και να τον προσαρμόσει στα μέτρα ενός αποδεκτού από την Αριστερά μοντέλου¹². Κάτι παρόμοιο, τηρουμένων των αναλογιών, έκανε εξάλλου και με τον Καβάφη, όπως υποστήριξε η Χρύσα Προκοπάκη¹³. Για μένα το πρόβλημα τίθεται κάπως διαφορετικά και θα το διατυπώσω από τώρα για να επανέλθω και στο τέλος της ανακοίνωσης: Ενώ είναι προφανές ότι ο Τσίρκας έλκεται από τα νεότερικά στοιχεία του Βουτυρά, όπως και του Νικολαΐδη, θα δούμε αμέσως στη συνέχεια, δεν τα προβάλλει, αλλά σχεδόν τα υποτάσσει στις επιδιώξεις του ρεαλισμού¹⁴.

Στην περίπτωση του Νικολαΐδη τούτο φαίνεται ακόμη πιο καθαρά. Ο Τσίρκας είχε μεγάλη αγάπη και εκτίμηση για τον Κύπριο πεζογράφο που πέρασε μεγάλο μέρος της ζωής του στο Κάιρο, μια μεγάλη μορφή της εξωελλαδικής λογοτεχνίας. Ο ίδιος ο Τσίρκας, αυτή τη φορά, διατύπωσε το «ζήτημα Νικολαΐδη»¹⁵: ενώ αρκετοί κριτικοί στην Ελλάδα πρόσεξαν το έργο του κι εκφράστηκαν επαινετικά γι' αυτό, οι επίσημες Ιστορίες της λογοτεχνίας πριν από τον Δημαρά το αγνόησαν, αλλά και ο Δημαράς (και στη συνέχεια ο Λίνος Πολίτης και ο Μάριο Βίττι) το υποβάθμισε. Σήμερα, πάντως, όχι μόνον θεωρείται ένας από τους επιφανέστερους πεζογράφους της δεκαετίας του '20, αλλά και ένας προάγγελος του μοντερνισμού στην πεζογραφία, όπως έδειξε πρόσφατη διδακτορική διατριβή¹⁶, χάρις στις νεότερικές αφηγηματικές τεχνικές του.

Ο Τσίρκας λοιπόν είχε πολλούς λόγους για να ασχοληθεί με τον Νικολαΐδη, και είναι αρκετά τα δημοσιεύματά του γι' αυτόν. Το πρώτο, το 1947 στο περιοδικό *Έλλην*, είναι σημαντικό γιατί, απαντώντας σε κάποιο άλλο άρθρο, υπερασπίζεται την «αιγυπτιακότητα» του Νικολαΐδη λέγοντας πως ο αναγνώ-

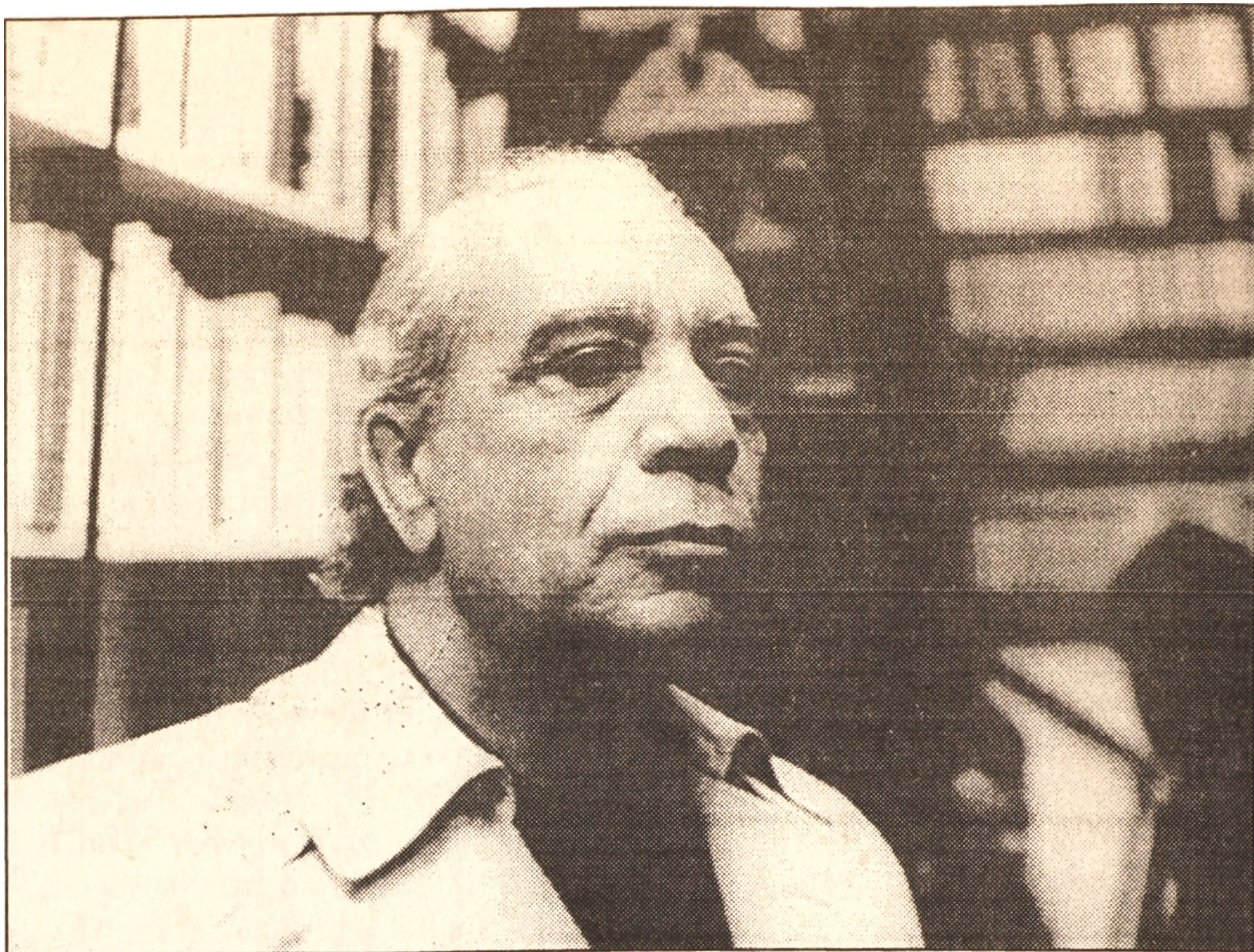
στης έχει έντονη την αίσθηση πως η υπόθεση των διηγημάτων του διαδραματίζεται στην Αίγυπτο ακόμη κι αν δεν κατονομάζεται ο τόπος της δράσης. Κατά την άποψή του, αυτό το κάνει «όχι από αντιπάθεια προς το περιβάλλον του, όχι από διάθεση φυγής, αλλά γιατί έτσι μόνον πραγματοποιεί τον ιστορικό στα γράμματά μας άθλο να ξεκολλήσει τη νεοελληνική πεζογραφία από την ηθογραφία, να δώσει για πρώτη φορά σε μορφή μεν πραγματικό διήγημα – με την οικονομία του, την αυτοτέλειά του, το ύφος του – σε περιεχόμενο δε, την ψυχολογία του σύγχρονου Έλληνα ευρωπαϊκού ανθρώπου της αστικής κοινωνίας»¹⁷. Από την αρχή δηλαδή ο Τσίρκας τονίζει, χωρίς να λέει τη λέξη, το ρεαλισμό του, και την υπέρβαση της ηθογραφίας που την ορίζει ως διερεύνηση της ψυχολογίας του σύγχρονου Έλληνα της αστικής κοινωνίας. Το άρθρο, με τη θερμή συναισθηματική θερμοκρασία του, αποκαλύπτει ταυτόχρονα το ενδιαφέρον του για την κοινωνία της Αιγύπτου και τη λογοτεχνική απόδοσή της, ένα σταθερό και εντονότατο ενδιαφέρον, όπως όλοι ξέρουμε, του Τσίρκα.

Το δεύτερο και πιο εκτεταμένο κείμενο για τον Νικολαΐδη είναι τρία χρόνια μετά, στην *Αλεξανδρινή λογοτεχνία*, το οποίο ωστόσο δίνει την εντύπωση του ημιτελούς· δεν αναπτύσσεται μια επιχειρηματολογία, δεν βγαίνουν κάποια συμπεράσματα, σαν να πρόκειται μάλλον για μια εισαγωγή. Πράγματι, όπως γνωρίζουμε σήμερα, το κείμενο αυτό αντιστοιχεί στα δύο πρώτα κεφάλαια μιας εκτενέστερης αλλά τελικά ανολοκλήρωτης μελέτης για τον Νικολαΐδη που υπάρχει στο αρχείο του στο ΕΛΙΑ και πρόκειται να εκδοθεί σύντομα από τον Λευτέρη Παπαλεοντίου στην Κύπρο¹⁸. Όταν δημοσιευθεί θα έχουμε βέβαια μια ασφαλέστερη άποψη γι' αυτήν, αλλά η προσωρινή μου εντύπωση που βασίζεται στο δημοσιευμένο μέρος και σε μια ανάγνωση των χειρογράφων, είναι ότι πρόκειται για ένα κείμενο γεμάτο αγάπη και θαυμασμό, με γοητευτική αφήγηση, όπως όλα τα κριτικά κείμενα του Τσίρκα, που δίνει μεγάλη έμφαση στην ψυχολογία και τον χαρακτήρα του συγγραφέα, αναλύει εξαντλητικά κάποια έργα του αλλά δεν έχει μια ραχοκοκαλιά επιχειρημάτων

που να καταλήγουν σε κάποια συμπεράσματα, όπως η μελέτη για τον Βουτυρά. Δεν μπορώ να είμαι σίγουρη για τους λόγους για τους οποίους ο Τσίρκας δεν ολοκλήρωσε τη μελέτη του και δεν εξέφρασε μια εμπειριστατωμένη άποψη για τον Νικολαΐδη. Ίσως η προσωπική εμπλοκή να ήταν πιο μεγάλη από όση έπρεπε, ίσως να αισθανόταν, όπως λέει ο ίδιος στην αρχή, ανεπάρκεια για συνολικότερες εκτιμήσεις, γιατί τούτο θα απαιτούσε μια επανανοθέτηση των αξιών της νεοελληνικής πεζογραφίας και πιθανόν να τον έφερνε σε αντίθεση με τη γενιά του '30¹⁹.

Πράγματι το σημείο αυτό της μελέτης του, στο οποίο κάνει λόγο για την πρόσληψη του Νικολαΐδη και τη δική του συμβολή είναι το πιο ενδιαφέρον. Αφού αναφέρει διάφορες ενδείξεις του κριτικού του παραγκωνισμού, υπογραμμίζει πως δεν πρόκειται για παράλειψη αλλά για «μια συνειδητή, λογαριασμένη, πεισματάρικη προγραφή». Την αδικία αυτή εξηγεί βάσει της ισχύος και ανυπότακτης προσωπικότητας του συγγραφέα, η οποία έθετε κριτήρια ακατανόητα και άπιαστα για τα ελλαδικά μέτρα. Ο ίδιος θα προσπαθήσει να σκιαγραφήσει τον Νικολαΐδη χωρίς να έχει την πρόθεση, όπως εξηγεί, να κάνει μια ριζική αναθεώρηση της κλίμακας αξιών της νεοελληνικής λογοτεχνίας έτσι ώστε να του δώσει «τη θέση που δικαιωματικά του ανήκει. Τούτη η δουλειά χρειάζεται κότσια που δεν τάχω. Ούτε καν ελπίζω να πω πράγματα πρωτότυπα και βαθυστόχαστα για το έργο του και την τεχνοτροπία του... δε φιλοδοξώ να κάνω για τον Νικολαΐδη ό,τι έκανε ο Μαλάνος για τον Καβάφη. Ξέρω πόσες είναι οι δυνάμεις μου και πού μπορώ καλύτερα να τις χρησιμοποιήσω. Αν έχω μια φιλοδοξία, το έγγραψα κι αλλού, αυτή είναι να γράψω ένα μυθιστόρημα, που μέσα απ' την κόλαση και το μεγαλείο των τελευταίων χρόνων, να λέει την ιστορία μιανού μεγάλου έρωτα και μιας διχασμένης καρδιάς»²⁰. Οι δυνάμεις του δεν ήταν λίγες αλλά επέλεξε να τις διαθέσει, στα επόμενα χρόνια, για τον Καβάφη και, βέβαια, για το μυθιστόρημά του.

Αρκετά σημαντικό είναι το εισαγωγικό σημειώμα στα «Ανέκδοτα χειρόγραφα του Νίκου Νικολαΐδη» στην *Επιθεώρηση Τέχνης* το 1956²¹. Εκεί, αναφερό-

μενος στο *Στραβόξυλο*, το πρώτο μυθιστόρημα του Νικολαΐδη, μιλά για προχώρημα του νεοελληνικού ρεαλισμού στις θέσεις που αντιστοιχούσαν με την πραγματικότητα της Ελλάδας, αρχές του 20ού αιώνα, για απόδοση της αβεβαιότητας, της αγωνίας που βασανίζει την ελληνική αστική τάξη, με τ' άλτά της προβλήματα, με την εξάρτησή της από το ξένο κεφάλαιο, με τις αναστατώσεις και τις συμφορές που την περιμένουν. Το κείμενο αυτό του Τσίρκας είναι σημαντικό και για τη σύγκριση που κάνει ανάμεσα στο έργο του Νικολαΐδη και στο πεζογραφικό έργο της γενιάς του '30, αναφορικά με το μυθιστόρημα της εφηβείας στο οποίο κατατάσσει και το *Στραβόξυλο*. Πιστεύει πως το μυθιστόρημα της εφηβείας της γενιάς του '30, παρόλα τα αισθητικά του επιτεύγματα (π.χ. *Ερόικα*), είναι υποχώρηση από τις θέσεις που το είχε φέρει ο Νίκος Νικολαΐδης γιατί διδάσκει τη φυγή από την πραγματικότητα, προς τον κόσμο της αθωότητας, της ξεγνοιασιάς των διακοπών, τον παράδεισο των παιδικών ερώτων· λείπει η συναισθητική ευθύνης, η έγνοια για τα πραγματικά προβλήματα της ζωής. Παντού και πάντα ο ρεαλισμός.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να επανέλθουμε στη σύγκριση της προσέγγισης των δύο συγγραφέων²². Ο Τσίρκας, παραμερίζοντας την αμέσως προηγούμε-

νη γενιά του '30, διαλέγει ν' ασχοληθεί με δύο πεζογράφους του μεσοπολέμου παραμελημένους και υποτιμημένους όπως, δικαίως εν μέρει, πιστεύει. Η κριτική του διάθεση επομένως κινητοποιείται, όπως συμβαίνει στους σπουδαιότερους αριστερούς κριτικούς, από την επιθυμία για παρέμβαση και αποκατάσταση. Θεωρεί εξάλλου και τους δύο δασκάλους του· για τον Νικολαΐδη είναι προφανές· αλλά και στις επιστολές του προς τον Βουτυρά τον αποκαλεί «μεγάλε μου δάσκαλε»²³. Πρόκειται για δύο πεζογράφους οι οποίοι στις μέρες μας έχουν οπωσδήποτε ανεβεί σε υψηλότερες αξιολογικά θέσεις του κανόνα, κυρίως λόγω της συμβολής τους στην μετατόπιση της νεοελληνικής πεζογραφίας προς την εσωτερικότητα και τις νεότερες αφηγηματικές τεχνικές. Επίσης και ο δύο έχουν σαφώς μια κοινωνική τοποθέτηση και μια ουμανιστική διάθεση. Όπως σημειώθηκε παραπάνω, ο Τσίρκας προσεγγίζει τους δύο πεζογράφους κυρίως στη βάση του συνδυασμού του κοινωνικού τους περιεχομένου και των ανθρωπιστικών αξιών τους με την έμφαση στις ψυχικές διεργασίες. Είναι επίσης σαφές ότι διαισθάνεται το μοντέρνο στοιχείο που υπάρχει σ' αυτούς, αλλά αποφεύγει να το τονίσει. Ο ρεαλισμός, ψυχολογικός ή κριτικός, αποτελεί το ύψιστο κριτήριο και δεν θεωρεί ότι υπάρχει καμιά αντί-

Ο Τσίρκας (όρθιος) στο γραφείο της εταιρείας επεξεργασίας βάμβακος στο Ντεϊρούτ της Άνω Αιγύπτου.

φαση ανάμεσα στο αίτημα για ρεαλισμό και τις νεότερες αφηγηματικές τεχνικές. Ενώ η προσέγγιση του Βουτυρά είναι πιο καθαρή και ισόρροπη, η προσέγγιση του Νικολαΐδη κάπου βραχυκυκλώθηκε. Όσο μπόρεσα να ελέγξω τη μετέπειτα βιβλιογραφία για τους δύο πεζογράφους, οι κατοπινοί μελετητές του Βουτυρά αναφέρονται συχνότερα και ουσιαστικότερα στο μελέτημα του Τσίρκα, παρατήρηση που δε μπορεί να γίνει για τους μελετητές του Νικολαΐδη²⁴. Κατά τη γνώμη μου, η γενικότερη στάση του απέναντι στους δύο πεζογράφους δείχνει μια αβεβαιότητα για την έκταση και το βάθος της κριτικής παρέμβασης που ήθελε ο Τσίρκας να έχει τελικά. Δεν είναι τυχαίο το ότι δεν ολοκλήρωσε τη μελέτη για τον Νικολαΐδη ενώ την άλλη για τον Βουτυρά, όπως δηλώνει σε γράμμα του προς τον ίδιο, ήθελε να την ξαναδουλέψει γιατί σε ορισμένα σημεία της την έβρισκε επιτόλαιη²⁵. Ούτε ωστόσο αυτό το κατόρθωσε.

Η σχέση του με τον Νικολαΐδη, όπως και με τον Καβάφη, θεμελιώνεται και στη βάση της εντοπιότητας, της συνύπαρξης δηλαδή στον ίδιο χώρο, τον αιγυπτιακό ελληνισμό, με την ιδιαίτερη ιστορία του, το ιδιαίτερο χρώμα του και τα ιδιαίτερα προβλήματά του, όχι μόνο αυτά της επιβίωσης, αλλά και της σχέσης με το ελλαδικό κέντρο. Ο Τσίρκας

έχει έντονη τη συνείδηση της περιφέρειας, του εξωελλαδικού ελληνισμού και των ιδιομορφιών που μπορεί να προσδώσει αυτή στα λογοτεχνικά έργα αλλά και στην πρόσληψη των λογοτεχνών της. Πάσχιζε να αναδείξει τις ιδιαίτερες ποιότητές της και να τονίσει την τόλμη της για τον πειραματισμό και το μοντέρνο²⁶. Το δικό του έργο εξάλλου αποτελεί ένα επιφανές παράδειγμα των δυνατοτήτων αυτής της παράδοσης.

Αν θέλουμε να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα για την εμβέλεια της κριτικής παρέμβασης του Τσίρκα στο χώρο της αριστερής κριτικής, με βάση το σύνολο του κριτικού του έργου, θα λέγαμε ότι η παρέμβαση αυτή γίνεται διά της πλαγίας οδού και όχι με κατά μέτωπον επίθεση. Εννοώ πως ο Τσίρκας δεν αντιπαρατέθηκε ως κριτικός ευθέως κατά των δογμάτων της αριστερής κριτικής, αντιθέτως, ο μεγάλος αγώνας που έδωσε ήταν για την εδραίωση του ρεαλισμού και την εμβάθυνση στη σχέση του συγγραφέα με την πραγματικότητα. Σ' αυτό το τελευταίο, απεδείχθη βιρτουόζος καθώς δημιούργησε τόσο ένα προσωπικό κριτικό ύφος όσο και μια δική του μεθοδολογία διερεύνησης των σχέσεων συγγραφέα και πραγματικότητας. Ίσως είναι ο μόνος κριτικός της μεταπολεμικής εποχής που δούλεψε τόσο επίμονα στο θέμα αυτό. Ανα-

φορικά με την καβαφική πρόσληψη από την Αριστερά, συνετέλεσε σε μια αποφασιστική αλλαγή κλίματος υπέρ του ποιητή. Αλλά και με τα προηγούμενα κείμενά του για τον Βουτυρά και τον Νικολαΐδη, άνοιξε το δρόμο, νομίζω, προς μια δικαιότερη αντιμετώπισή τους από τους νεότερους. Ενδιαφέρεται επίσης ενδόμυχα για την πορεία της νεοελληνικής λογοτεχνίας προς το μοντερνισμό, ένα θέμα στο οποίο η αριστερή κριτική δοκιμάστηκε σκληρά· ο Τσίρκας έριξε φως στα μοντερνιστικά στοιχεία των δύο πεζογράφων και, έμμεσα ίσως, και στον Καβάφη, αλλά στο θέμα αυτό φάνηκε διστακτικός και διχασμένος. Ένα ερώτημα που μπορεί να τεθεί είναι μήπως η κριτική στάση του Τσίρκα είχε και αρνητικές συνέπειες ως προς την πορεία του ανανεωτικού λόγου της Αριστεράς· μήπως δηλαδή έδωσε κάποια άλλοθι στις εμμονές της, μήπως την εμπόδισε να ανασκευάσει τα ίδια τα κριτήριά της, μήπως τελικά η μέθοδος του Τσίρκα μπορούσε να εφαρμοστεί μόνον από τον ίδιο τόσο καλά, είναι δηλαδή στενά συνυφασμένη με την προσωπικότητα και τον γοητευτικό κριτικό του λόγο, αλλά δεν ανοίγει βατούς δρόμους και για άλλους. Το ερώτημα αυτό αποκτά μια τραγική διάσταση αν θυμηθούμε πως λίγα χρόνια μετά τα μελετήματα για τον Βουτυρά, τον Νικολαΐδη και τον Καβάφη βίωσε ο ίδιος οδυνηρά, στο δικό του έργο, τα αδιέξοδα και τις αντιφάσεις της αριστερής κριτικής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Μια άποψη για το Ημερολόγιο Καταστροφών Β'», *Τιμητικός τόμος στα τριάντα χρόνια της Στροφής*, Ίκαρος, Αθήνα 1961, σ. 243-249. Για την εργογραφία και βιβλιογραφία του Τσίρκα βλ. Κατερίνα Πλασσαρά, *Στρατής Τσίρκας, Βιβλιογραφία 1926-1978*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1979.
2. Υπάρχουν και άλλα δύο κείμενα του Τσίρκα για τον Βουτυρά, «Το ημερολόγιο της Κατοχής από τον Δημοσθένη Βουτυρά», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 40 (Απρ. 1958), και η βιβλιοκρισία «Δ. Βουτυρά, *Αργό ξημέρωμα*» εφ. *Φωνή*, Κάιρο, 31.5.1953.
3. Σ. Τσίρκας, «Ο διηγηματογράφος Δημοσθένης Ν. Βουτυράς», *Αλεξανδρινή λογοτεχνία* (1948), σ. 28-48.

ΧΡΗΣΙΜΕΣ ΚΛΑΣΙΚΕΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Σειρά: ΛΑΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ

MARCEL BRION

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΗ ΒΙΕΝΝΗ

PATRICK BARBIER

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΗΝ ΟΠΕΡΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΔΗΜ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ

Ιπποκράτους 8, 106 79

Τηλ.: 36.27.318

4. Το παράθεμα ό.π., σ. 38. Από άρθρο του Άγγελου Τερζάκη, «Δημοσθένης Βουτυράς», *Νέα Εστία*, τ. 16, τχ. 190 (1934), σ. 1015-1022.
5. Βλ. Χριστίνα Ντουινιά, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996, σ. 49, 100.
6. Χ. Ντουινιά, ό.π., σ. 392, βλ. τη γνώμη του Νίκου Κατηφόρη. Βλ. ακόμη, Γιάννης Μπασκόζος, «Η περίπτωση Δ. Βουτυρά: Η κρίση της κριτικής», *Διαβάζω*, τχ. 298, σ. 45-50, κυρίως σ. 47.
7. Σ. Τσίρκας, «Ο διηγηματογράφος Δημοσθένης Βουτυράς», ό.π., σ. 34, 35, 38, 45, 46-47.
8. Στο ίδιο, σ. 38, 43, 45.
9. Στο ίδιο, σ. 43.
10. Στο ίδιο, σ. 44.
11. Βλ. κυρίως Βάσιας Τσοκόπουλος, *Εισαγωγή στον Α' τ. των Απάντων του Δ. Βουτυρά*, Δελφίνι, Αθήνα 1994, σ. 21-50 και Βέρα Βασαρδάνη, «Δ. Βουτυράς», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. 1', έκδ. Σοκόλη, σ. 280-313.
12. Β. Τσοκόπουλος, ό.π.
13. Χρύσα Προκοπάκη, «Τα τείχη της Αριστεράς και ο Καβάφης», περ. *Μανδραγόρας*, αφιέρ. στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 6-7 (Ιαν.-Ιούν. 1995), σ. 179-186, κυρίως σ. 180, 186.
14. Ο Γιάννης Μπασκόζος, ό.π., σ. 48 παρατηρεί πως «Τα νεότερικά στοιχεία στον Δ. Β. επισημαίνονται από την πλειοψηφία των κριτικών ακούσια. εμμέσως, σπάνια συνειδητά, χωρίς συνήθως να ολοκληρώνεται το βάθος και η σημασία αυτών των εκτιμήσεων. Ακόμα και οι θαυμαστές του τον υμνούν χωρίς να εκτιμούν πάντα σωστά τα πρωτοποριακά του στοιχεία».
15. Το ζήτημα ετέθη από τον Τσίρκα στο άρθρο του «Ο διηγηματογράφος Νίκος Νικολαΐδης», *Αλεξανδρινή λογοτεχνία*, 1950, σ. 59-79 και όχι από τον Σταύρο Καρακάση το 1953, όπως υποστηρίζει η Άννα Κατσιγιάννη, «Νίκος Νικολαΐδης», *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, τ. ΣΤ', έκδ. Σοκόλης, σ. 231.
16. Philothei Kolitsi, *Tradition and Modernity in Greek Prose Fiction of the 1920s*, PhD, University of Cambridge, 1998, για τον Νικολαΐδη, σ. 166-230.
17. Σ. Τσίρκας, «Ο διηγηματογράφος Νίκος Νικολαΐδης της Κύπρου», *Ελλην*, αρ. 109, 3 Μαΐου 1947, σ. 7-8.
18. Λευτέρης Παπαλεοντίου, «Ανολοκλήρωτη μελέτη του Στρατή Τσίρκα για τον Νίκο Νικολαΐδη», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 7 (άνοιξη 2000), σ. 28-32. Βλ. και τη διευ-

ρυμένη μορφή της παραπάνω ανακοίνωσης στο βιβλίο του Λ. Παπαλεοντίου, *Στοχαστικές προσαρμογές. Για την Ιστορία της ευρύτερης νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 2000, σ. 224-229.

19. Για τη στάση της γενιάς του '30 απέναντι στον Νικολαΐδη βλ. Κώστας Νικολαΐδης, «Η γενιά του '30 και ο Νίκος Νικολαΐδης: Μια μη πραγματοποιηθείσα συνάντηση», περ. *σημείο*, τ. 1 (1992), σ. 81-92.
20. Σ. Τσίρκας, «Ο διηγηματογράφος Ν. Νικολαΐδης», *Αλεξανδρινή λογοτεχνία*. Ό.π., σ. 61-62. Το άρθρο αυτό του Τσίρκα έχει δημοσιευθεί και στον τ. Νίκος Νικολαΐδης, *11 διηγήματα*, εκδ. Σίσυφος, Αθήνα 1980, σ. 17-47.
21. Σ. Τσίρκας, «Τα ανέκδοτα χειρόγραφα του Νίκου Νικολαΐδη», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 18 (Ιούνιος 1956), σ. 449-454. Αναδημοσίευση στον τ. *11 διηγήματα*, ό.π., σ. 52-59.
22. Μια εκτεταμένη σύγκριση των δύο πεζογράφων επιχειρεί ο Λευτέρης Παπαλεοντίου, «Οι παράλληλοι δρόμοι του Δημοσθένη Βουτυρά και του Νίκου Νικολαΐδη», *Στοχαστικές προσαρμογές*, ό.π., σ. 131-145.
23. Βίκυ Καλατζοπούλου, «Η αλληλογραφία Δ. Βουτυρά - Σ. Τσίρκα», *Ο πολίτης*, τχ. 64-65 (Δεκ. 1983), σ. 102-112.
24. Εκτός από τη Βέρα Βασαρδάνη, τον Βάσια Τσοκόπουλο και τον Γιάννη Μπασκόζο που αναφέρθηκαν, και η Ελένη Ταλέκ, «Η ανασύσταση του πραγματικού στο έργο του Βουτυρά: ένας υποκειμενικός ρεαλισμός», *Διαβάζω*, τχ. 298 (11 Νοεμ. 1992), αφιέρ. στον Βουτυρά, σ. 34-36, κάνει ουσιαστικές παραπομπές στον Τσίρκα. Η Α. Κατσιγιάννη, στο άρθρο για τον Νικολαΐδη, ό.π., μοιάζει να θεωρεί υπερβολικούς τους επαίνους του Τσίρκα ενώ ο Αλέξης Ζήρας, «Τυπολογία και μορφολογία στο αφηγηματικό έργο του Νίκου Νικολαΐδη», *Πρακτικά Συμποσίου «Οι Κύπριοι λογοτέχνες της Αιγύπτου»*, Λευκωσία 1993, σ. 89, 91, 104-105 και «Δημοτική και Δημοτικισμός στο έργο του Νίκου Νικολαΐδη», περ. *Νέα εποχή*, τχ. 211 (Νοέμ. Δεκ. 1991), σ. 17-18, 22 και ο Λευτέρης Παπαλεοντίου, «Στοιχεία ποιητικής του Νίκου Νικολαΐδη», *Νέα εποχή*, ό.π., σ. 62-63, διαλέγονται ουσιαστικότερα με τον Τσίρκα.
25. Β. Καλατζοπούλου, ό.π.
26. Εξάλλου οι Έλληνες της Αιγύπτου αγκάλιασαν από νωρίς το έργο του Βουτυρά, βλ. Β. Καλατζοπούλου, ό.π., σ. 104.

Τσίρκας, Καβάφης και Ελγίνεια

Το 1960 ο Στρατής Τσίρκας επαναδημοσιεύει στη *Νέα Εστία* δύο ξεχασμένα αλλά και άκρως ενδιαφέροντα κείμενα του νεαρού Κ.Φ. Καβάφη με θέμα τα Ελγίνεια Μάρμαρα (πρώτη δημοσίευση το 1981 στην εφημερίδα της Αθήνας *Η Εθνική*). Με την ευκαιρία αυτή επιτίθεται στον έτερο «δικαιούχο» της καβαφικής κληρονομιάς, τον Τίμο Μαλάνο, για να αποδείξει το δίκαιο παλαιότερων γραφομένων του ίδιου και την εμπάθεια του τελευταίου. Η εισαγωγή του Τσίρκα είναι κοφτή, πειστική, αντάξια ενός λογοτέχνη που εκπροσωπεί τον πιο ασυμβίβαστο ρεαλισμό αλλά και ενός συγγραφέα που δεν θεωρεί τη μαχητικότητα μειονέκτημα.

Απ' την άλλη πλευρά το κείμενο του –ακόμη– άγνωστου Καβάφη δεν είναι μόνο υπόδειγμα κομψής καθαρολογίας αλλά και ένας κόλαφος μετ' επιχειρημάτων αλλά και ειρωνείας στις αλαζονικές βρετανικές παρειές. Οι δύο αλεξανδρινοί, Καβάφης και Τσίρκας, δεν έχουν κανένα σύμπλεγμα απέναντι στην Αλβιών, την ισχύ και τον πολιτισμό της και υπερσπίζονται όχι μόνο τα μάρμαρα αλλά και την συνοχή και την ποιότητα του νεοελληνικού λόγου. Ο Τσίρκας επίσης υπογραμμίζει τον «φυλετισμό» του Καβάφη και το εθνικιστικό του πάθος. Ένα πάθος που τιθασευμένο αλλά παρόν θα χρωματίσει με λοξή ματιά τα μετέπειτα ιστορικά του ποιήματα. Τα δύο κείμενα του Καβάφη (το *Αντί*

δημοσιεύει το πρώτο) λάμπουν από λεπτή περιφρόνηση, χιούμορ και ευφυΐα αποδεικνύοντας πόσο επίκαιρη ήταν κατά το τέλος του 19ου αι. στους κύκλους των ευρωπαίων διανοουμένων η έγκαιρη κραυγή του Βύρωνα από τον «Τσάιλντ Χάρολντ» “Give back the Elgin Marbles”. Τέλος η καβαφική επιχειρηματολογία, αφοπλιστικά επίκαιρη σήμερα, –διατυπωμένη μάλιστα από τον κορυφαίο, ίσως, ποιητή της ευρωπαϊκής νεοτερικότητας– θα μπορούσε ν' αποτελέσει ανέλπιστο δώρο στους σύγχρονους πολιτικούς μας που επιδιώκουν την επιστροφή των Ελγινείων. Υπό την προϋπόθεση βεβαίως να την γνωρίζουν.

Μάνος Στεφανίδης

Λησμονημένες σελίδες*

Τὰ Ἑλγίνεια Μάρμαρα τοῦ Κωνσταντίνου Φ. Καβάφη

[Δυὸ ἄρθρα, «Τὰ Ἑλγίνεια Μάρμαρα» καὶ «Νεώτερα περὶ τῶν Ἑλγινείων Μαρμάρων», δημοσίεψε, ἐνυπόγραφα, ὁ Καβάφης τὸ 1891 στὴν ἀντιτρικουπικὴ ἐφημερίδα τῆς Ἀθήνας «Ἐθνική». Ὁ κ. Γ. Κ. Κατσιμπαλῆς ἐπισήμανε πρῶτος τὴν ὑπαρξὴ τους. Ὡστόσο, ἐνῶ ἄλλα πεζὰ τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ ποιητῆ ἀναδημοσιευτῆκαν κατὰ καιροὺς σὲ διάφορα περιοδικά, τοῦτα τὰ δυὸ φαίνεται νὰ λησμονηθήκανε.

Στὸ «Ὁ Καβάφης τοῦ κεφαλαίου Τ», πού κυκλοφόρησε τελευταῖα, ὁ κ. Μαλάνος διατείνεται (σελ. 52): «Ὁ Καβάφης ποτὲ δὲν ἐξάρτησε τὶς σχέσεις του, μὲ τὶς ἐφημερίδες καὶ τὰ περιοδικά, ἀπὸ τὰ πολιτικά του φρονήματα. Ὑπῆρξε, σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ, ἕνας ἄγρυπνος καὶ συνεπὴς ρεαλιστής. Ἔτσι, ἐνῶ θερμαίνεται ἀπὸ ἕναν μόνιμο φανατισμὸ γιὰ τὴν Τέχνη του, δὲν ἔχει ἴχνος ἀνεπιείκειας, γιὰ νὰ μὴ πῶ μισαλλοδοξίας, προκειμένου ν' ἀναζητήσει φιλοξενία γιὰ τὰ προϊόντα της. Τί ἀκριβῶς ἔγραφε στὰ “Ἑλγίνεια Μάρμαρα”, δὲν ξέρω. Δὲν τὰ εἶδα ποτέ μου τὰ ἄρθρα, ὅπως δὲν τὰ εἶδε, πιστεύω, καὶ ὁ κ. Τσίρκας. Εἶμαι ὅμως βέβαιος, ὅτι τὸ αἶτημα πού ἐκφράζεται σ' αὐτὰ –ἀν ἐκφράζεται κάποιος– εἶναι καὶ θὰ εἶναι τὸ αἶτημα ὅχι μόνον τῆς εὐαισθησίας ὅλων τῶν Ἑλλήνων, ὅποιου πολιτικοῦ φρονήματος, ἀλλ' ἀκόμη καὶ κάθε ξένου, πού συγκινεῖται ἀπ' τὴ δολοφονία τοῦ Κάλλους.» Κι' ἐπειδὴ

στὸ βιβλίο μου «Ὁ Καβάφης καὶ ἡ ἐποχὴ του» («Κέδρος», Ἀθήνα, 1958, σελ. 180) ἔγραφα πῶς: «Μεταξὺ τοῦ 1886 καὶ τοῦ 1891, ὁ Καβάφης ἀνήκει πλήρως στὰ βιβλία. Οἱ μελέτες του, τὰ ποιήματα καὶ τὰ ἄρθρα πού γράφει καὶ ἡ παρακολούθησις τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς κοινοτικῆς ζωῆς, ἀπορροφοῦν τὸ μέγιστο μέρος τοῦ χρόνου του. Ὁ φυλετισμὸς του, δυναμωμένος στὴν περίοδο τῆς Πόλης, φτάνει τώρα σ' ἕνα εἶδος παροξυσμοῦ. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε πῶς ἐκείνη τὴν περίοδο, ἀκριβῶς ἐπειδὴ συνθλίβεται καὶ κατατρέχεται ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς Κατοχῆς, ὁ ἑλληνισμὸς τῆς Αἰγύπτου κυριεύεται ἀπὸ ἕνα ἔμμοιο ἐθνικιστικὸ πάθος. Κ.τ.λ.», ὁ κ. Μαλάνος, σχολιάζοντας τὸ πρῶτο τμῆμα τῆς περιόδου μου αὐτῆς, θίγει (σελ. 84): «Ποῖα ὅμως εἶναι τὰ συμπτώματα τοῦ παροξυσμοῦ αὐτοῦ, ὁ συγγραφέας δὲν λέγει. [...] Ἀσφαλῶς ἐδῶ θὰ πρόκειται γιὰ κάποιον “ἄλλο Καβάφη”, ὅχι ὅμως καὶ γιὰ τὸν πραγματικόν, πού ἡ Ἀλεξάνδρεια ἐγνώρισε. Αὐτοῦ τοῦ πραγματικοῦ οἱ “παροξυσμοὶ” εἶναι γνωστοὶ καὶ ὀφείλονται μόνον στὸ πάθος του...»

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ παραθέσω, σὰν ἀπάντησι, ἀκόμη μιὰ περικοπή. Ἐδῶ μιλάει ἕνας Ἀλεξανδρινὸς πού γνώρισε τὸν πραγματικόν Καβάφη: «Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι ὁ Καβάφης ἦτο φανατικὸς ἐθνικόφρων. Οὐδένα ἀγῶνα ἐθεώρει περιττὸν διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.» (Γ. Λεχωνίτης: «Καβαφικά αὐτοσχόλια», μὲ Εἰσαγωγικὸ Σημείωμα Τίμου Μαλάνου, Ἀλεξάνδρεια, 1942, σελ. 38).

Καὶ τώρα ἂς μιλήσουν τὰ Καβαφικά κείμενα.

ΣΤ. ΤΣΙΡΚΑΣ]

**Νέα Ἑστία*, Ἰανουάριος-Ἰούνιος 1960

Τά Ἑλγίνεια Μάρμαρα

Σπουδαῖον περιοδικὸν τῆς Ἀγγλίας «Ὁ 19ος Αἰὼν» ἐδημοσίευσεν τὴν 1ην Μαρτίου ἄρθρον ἐπιγραφόμενον «Ὁ Ἀστεῖσμός περὶ τῶν Ἑλγινείων Μαρμάρων».

Οἱ φιλόμουσοι καὶ φιλόραχοι ἀναγνώσται θὰ ἐνθυμῶνται τὸ κίνημα ὅπερ ἐγένετο τελευταίως ἐν Ἀγγλίᾳ ἵνα ἀποδοθῶσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα αἱ ἀρχαιοότητες ἃς πρὸ 80 ἐτῶν ὁ λόρδος Ἑλγιν, πρέσβυς τῆς Ἀγγλίας παρὰ τῇ Ὑ. Πύλῃ, ἤρπασεν ἵνα τὰς προφυλάξῃ δῆθεν ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως.

Ὁ λόγιος κ. Φρειδερίκος Χάρισσον θερμῶς ὑπεστήριξε τὸ κίνημα, ἔγραψε δὲ ἐν τῷ «19ῳ Αἰὼν» τὸ περίφημόν του ἄρθρον «Ἀπόδοτε τὰ Ἑλγίνεια Μάρμαρα».

Τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἄρθρον αὐτὸ γράφει ὁ Διευθυντὴς τοῦ Περιοδικοῦ ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ κ. Χάρισσον πραγματευθεὶς περὶ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Ἑλγινείων μαρμάρων ἡστεῖζετο ἀπλῶς, καὶ κατέγινε περὶ τὸ δοκιμάσαι τὴν διορατικότητα τοῦ πνεύματος τῶν συμπολιτῶν του – ἐὰν τάχα θὰ ἦναι ἀρκετὰ ἔξυπνοι νὰ ἐννοήσουν τὴν εἰρωνίαν του. Ἄλλως ἠθέλησεν ἐπίσης νὰ περιπαίξῃ τὴν συνήθειαν διαφόρων συγχρόνων ρητόρων οἵτινες ἐπινοοῦσι (sic) θέματα τῆς εὐφραδείας των, ζητοῦσι νὰ ἀποδείξωσι παραδοξολογίας καὶ χιμαίρας.

Οὕτω κρίνει ὁ κ. Τζαίημις Νώουλς, διευθυντὴς τοῦ Περιοδικοῦ ὁ «19ος Αἰὼν». Μοὶ φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ παραδοξολογῶν εἶναι μᾶλλον αὐτὸς ἢ ὁ κ. Χάρισσον.

Τὸ ἄρθρον του οὐδὲ λογικὸν εἶναι, οὐδὲ γενναῖον. Εἶναι τόσον ξηρὸν κατὰ τὸ ὕφος, ἔχει τοιαύτην πληθώραν πτωχῆς ἢ μᾶλλον, ἀνόστου εἰρωνίας ὥστε πιστεύω ὅτι μόνον οἱ Ἕλληνες τοὺς ὁποίους ἀφορᾷ ἀμέσως τὸ ζήτημα θὰ ἔχωσι τὴν ὑπομονὴν νὰ τὸ ἀναγνώσωσιν ἵνα σωθῶσιν αἱ ἀμαρτίαι των.

Ἐν τῇ ἐξάψει του ὁ κ. Νώουλς τί δὲν λέγει! Ἐκθειάζει τοῦ Ἑλγιν τὴν ἀρπαγὴν. Μυκτηρίζει τὸν Βύρωνα. Σχετίζει τὴν εὐτελεῖ ὑπεξαίρεσιν τῶν μαρμάρων, πρὸς τὰ ἔνδοξα τρόπαια τοῦ Νέλσωνος. Φρονεῖ ὅτι ἐὰν ἐπιστραφῶσι αἱ ἀρχαιοότητες αὗται, πρέπει ν' ἀποδοθῶσιν ἐπίσης ἡ Γιβραλτάρη, ἡ Μελίτη, ἡ Κύπρος, ἡ Ἰνδική – λησμονῶν ὅτι ἡ κατοχὴ τῶν χωρῶν ἐκείνων λογίζεται ἀναγκαία εἰς τὸ Ἀγγλικὸν ἐμπόριον ὡς εἰς τὴν ἀσφάλειαν ἢ ὑπαρξιν τοῦ Ἀγγλικοῦ κράτους, ἐνῶ τὰ Ἑλγίνεια μάρμαρα εἰς οὐδὲν χρησιμεύουσιν ἄλλο ἢ εἰς τὸν ὠραιοισμὸν καὶ πλουτισμὸν τοῦ καὶ ἄνευ αὐτῶν ὠραιοτάτου καὶ πλουσιωτάτου Βρεττανικοῦ Μουσείου. Ψέγει τοῦ κ. Χάρισσον τὴν ὀρθοτάτην παρατήρησιν ὅτι τὸ κλίμα τοῦ Λονδίνου φθείρει τὰς γλυφὰς τῶν μαρμάρων καὶ ἐκφράζει τὸν φόβον μὴ ἐὰν μετακομισθῶσιν εἰς Ἀθήνας καταστραφῶσιν ἐν ἐνδεχομένῃ ἀναφλέξει τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος – λησμονῶν ὅτι ὁ φρόνιμος ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ διορθώσῃ τὸ ἐνεστὸς κακὸν πρὶν φροντίσῃ περὶ τοῦ μέλλοντος.

Δὲν φαίνεται νὰ δίδῃ πολλὴν σπουδαιότητα εἰς τὰ δι-

καιώματα ἅτινα ἔχει ἐπὶ τῶν μαρμάρων «ὁ ἀναμειγμένος μικρὸς πληθυσμὸς» ὅστις «σήμερον κατοικεῖ ἐπὶ τῶν ἔρειπίων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος» καὶ ὑποθέτω εὐρίσκει τὰ δικαιώματα τοῦ λόρδου Ἑλγιν καὶ ἑαυτοῦ μεγαλείτερα. Παρατηρεῖ ὅτι ἂν ἠκολουθεῖτο ἡ συμβουλή τοῦ κ. Χάρισσον καὶ ἀπεδίδοντο αἱ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀρχαιοότητες εἰς τὴν Ἑλλάδα, τίς οἶδεν ἐὰν καμμία ἐκ τῶν ὀλιγοβίων κυβερνήσεών της δὲν θὰ τὰς ἐπώλῃ ἀντὶ ἑκατομμυρίου λ. στ. εἰς τὴν Γερμανίαν, ἢ ἀντὶ δύο εἰς τὴν Ἀμερικήν, ἢ χειρότερα, ἐὰν δὲν θὰ τὰς ἐπώλῃ λιανικῶς, εἰς ἓνα ἑκάστον ὀλίγας. Ταῦτα εἶναι ὕβρις ἀδικαιολόγητος καὶ ἐμφαίνουσα πολλὴν ἐλαφρότητα εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ἀρμόζουσα ἀπάντησις θὰ ἦτο – Εἴμεθα Κύριοι νὰ διαθέσωμεν ὡς θέλομεν τὰ ἡμέτερα.

Ἄλλ' ὥς διαφωτισθῇ ἡ ἄγνοια τοῦ ἀνδρὸς καὶ ὥς μάθῃ ὅτι μέχρι τοῦδε αἱ ἑλληνικαὶ κυβερνήσεις, ὀλιγόβιοι ἢ μακρόβιοι, ἐπεδείξαντο πολλὴν εὐλάβειαν καὶ φροντίδα πρὸς τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, ὅτι διάφορα μουσεῖα συνεστάθησαν ἐν Ἑλλάδι, ὧν ἡ διοίκησις εἶναι ἀξιόλογος καὶ ὅτι ἐν Ἀθήναις τὰ Ἑλγίνεια μάρμαρα θὰ τύχωσι τῆς αὐτῆς πιστῆς διαφυλάξεως καὶ περιποιήσεως οἷας καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ. Εἶναι δὲ νόστιμος ὁ κ. Νώουλς ὅταν μᾶς ἀφίνει νὰ ἴδωμεν καὶ τὴν χρηματικὴν ἀποψιν τῆς ὑποθέσεως. Εἰς ἓν μέρος τοῦ ἁρθρου του λέγει, ὅτι ἡ σημερινὴ ἀξία τῶν μαρμάρων ὑπολογίζεται εἰς ἑκατομμύρια, καὶ εἰς ἄλλο πάλιν μέρος ὁμολογεῖ ὅτι διὰ νὰ τὰ ἀποκτήσῃ ὁ λόρδος Ἑλγιν ἐξώδευσεν 14.000 λ. Τί καλὴ δουλειά!

Δὲν ἀναγράφω περισσοτέρας ἐκ τῶν παρατηρήσεων τοῦ κ. Νώουλς. Εἶναι τῆς αὐτῆς ποιότητος καὶ αἱ ἐπιλοιποι. Ἐξ ἄλλου δὲν νομίζω πρέπον νὰ τὸν θεωρήσῃ τις ὑπεύθυνον δι' ὅλα ὅσα γράφει. Ὁ ἀνὴρ εἰς ἄλλας περιστάσεις ἀπέδειξεν ὅτι δὲν ἀμειορεῖ παιδείας, ὀρθῆς κρίσεως, καὶ ἄλλων φιλολογικῶν προσόντων. Ὅθεν τείνω νὰ πιστεύσω ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοθῇ τὸ ἄτακτον τῆς συνθέσεως καὶ τῶν κρίσεών του περὶ τῶν Ἑλγινείων μαρμάρων εἰς τὴν πνευματικὴν σύγχυσιν ἣν τῷ ἐπήνεγκεν ἡ σκέψις ὅτι αἱ πολῦτιμοι αὗται ἀρχαιοότητες – οἱ περικαλεῖς ἀδάμαντες τῆς Ἀττικῆς – ἠδύναντο νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὸ Βλούμσβουρύ του. Τὸ ἴμισό λέγει ὁ ἴδιος μετὰ βουκολικῆς ἀπλότητος ἐν μιᾷ περιόδῳ τοῦ ἁρθρου του – Τί ἰδέα (δὲν ἐνθυμοῦμαι ἂν ἦναι ἀκριβῶς αὗται αἱ λέξεις του) ἐνῶ ἔχωμεν τὰς ὠραίας αὐτὰς ἀρχαιοτητας ἐδῶ καὶ εἴμπορεῖ ὁ λαὸς μας νὰ πηγαίνει νὰ τὰς θαυμάζῃ ὅποτε θέλει, τί ἰδέα νὰ τὰς στείλωμεν εἰς τὴν ἄλλην ἄκραν τῆς Εὐρώπης!

Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῆς Αἰγύπτου τῇ 27 Μαρτίου 1891.
Κωνσταντῖνος Φ. Καβάφης

(Ἐφ. «Ἡ Ἑθνικὴ», Ἔτος Β', ἀριθ. 88, Ἐν Ἀθήναις, Σάββατον 30 Μαρτίου 1891)

Ο Στρατής Τσίρκας μεταφραστής

της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου

Η μετάφραση υπήρξε πάντα μια σημαντική πνευματική και καλλιτεχνική δραστηριότητα για τον Στρατή Τσίρκα, παράλληλη με την δημιουργία του προσωπικού έργου του. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Τσίρκας πρωτοεμφανίζεται το 1927 με μεταφράσεις, πριν δημοσιεύσει το πρώτο δικό του κείμενο.¹ Συγκεκριμένα, τον Απρίλη και τον Μάη του 1927, δημοσιεύει δυο ποιήματα του Χάινε στο περ. *Οικογένεια* της Αθήνας με το όνομά του, Γιάννης Χατζηανδρέας, και ένα ποίημα του Alfred de Musset στο περ. *Μπουκέτο*.² Σ' αυτές τις πρώτες δημοσιευμένες μεταφράσεις πρέπει να προσθέσουμε και τις ανέκδοτες χειρόγραφες του 1926-27 που βρήκαμε στο Αρχείο του.³ Είναι τέσσερα έμμετρα ποιήματα με ομοιοκαταληξία, των Heine, Alfred de Musset, Guy de Maupassant, Emile Verharen.

Τη μεγάλη σημασία που δίνει από τότε στη μετάφραση μπορούμε να τη συμπεράνουμε από τα φροντισμένα χειρόγραφα αυτών των πρώτων πονημάτων, που φαίνονται εξαιρετικά δουλεμένα, αλλά και από κάποιες σημειώσεις του. Κάτω από τη μετάφραση του Heine, λόγου χάριν, σημειώνει: «Τελείωσα τη μετάφραση αυτή στις 3 του Μάη 1927» και κατά μήκος της δεξιάς πλευράς της σελίδας: «Είναι η μεγαλύτερη που έχω κάνει». Τότε ο Τσίρκας είναι μόλις δεκαέξι χρονών.

Η εξέταση του Τσίρκα-μεταφραστή μάς αποκαλύπτει πολλά για τον Τσίρκα-συγγραφέα. Είναι μια δραστηριότητα που κυριολεκτικά συμπληρώνει το έργο του και δείχνει κάποιες άλλες πλευρές των εκφραστικών του αναζητήσεων. Σ' αυτό βεβαίως δεν διαφέρει από άλλους λογοτέχνες-μεταφραστές. Αλλά κατά τη γνώμη μου εδώ έχουμε μια διαφορετική περίπτωση. Γιατί, όπως θα προσπαθήσω να δείξω, ο Τσίρκας, ένας αριστερός πνευματικός άνθρωπος, ένας ιδεολογικά στρατευμένος, βρίσκει στη μετάφραση το μονοπάτι που τον οδηγεί πέρα από την αυτολογοκρισία και τους εσωτερικούς

διχασμούς, σε μια δημιουργική έκφραση πιο απελευθερωμένη, αλλά και σε θέματα με καθαρά υπαρξιακό χαρακτήρα, που μόνο σπερματικά ανιχνεύουμε στο έργο του, και αυτό κυρίως στα διηγήματα.

Για να εξετάσουμε τις μεταφράσεις του Τσίρκα θα προτείνω ένα σχήμα που θεωρώ γενικότερα χρήσιμο. Ξεκινάει από απλά ερωτήματα, σχετικά με το Τι και το Πώς της μετάφρασης, δηλαδή από ζητήματα που αναφέρονται στην επιλογή του μεταφραζόμενου έργου και της μορφής, πάντα όμως σε σχέση με το κυρίως δημιουργικό έργο του συγγραφέα.

Το πρώτο ζήτημα αναφέρεται στα κριτήρια με τα οποία ένας συγγραφέας επιλέγει τα κείμενα που θα μεταφράσει. Ένα κριτήριο μπορεί να είναι η χρησιμότητά τους, γιατί κάθε μεταφραζόμενο έργο πλουτίζει την εθνική βιβλιογραφία. Ένα τέτοιο κριτήριο ίσχυσε σταθερά στη φτωχή, περιφερειακή ελληνική πνευματική ζωή. Αντίθετα, άλλο κριτήριο μπορεί να είναι απλά η προτίμηση του συγγραφέα για ένα κείμενο, ή η εκλεκτική του συγγένεια με έναν συγγραφέα. Το δεύτερο ζήτημα, που αφορά την ίδια τη μετάφραση, είναι αν ο συγγραφέας επιδιώκει την λεγόμενη «φιλολογική» μετάφραση, που μένει πιστή στο γράμμα του κειμένου, ή την ελεύθερη, την αποκαλούμενη «λογοτεχνική» μετάφραση, που μένει πιο πιστή στο πνεύμα του κειμένου.

Θέλω εδώ να υπογραμμίσω ότι ο συγγραφέας, με τα έργα που επιλέγει να μεταφράσει και με τη γραμμή απόδοσης που υιοθετεί, φανερώνει πιο σύνθετους προβληματισμούς, όχι μόνον για τις λογοτεχνικές προτιμήσεις του, αλλά και για τις αντιλήψεις για τη λογοτεχνική δημιουργία, που δεν γίνονται άμεσα αντιληπτές στο καθαρά προσωπικό δημιουργικό έργο του.

Σε μια τέτοια έρευνα, σημαντική πηγή αποτελούν οι πρόλογοι των μεταφράσεων, γιατί σ' αυτούς οι μεταφραστές εξηγούν τις επιλογές τους και διατυπώνουν τους προβληματισμούς τους. Στις μεταφράσεις του Τσίρκα που βγήκαν σε μορφή βιβλίου, πρόλογο έχουμε μόνο στο *Μωρίας εγκώμιον*, ενώ στα άλλα έχουμε απλώς ένα σημείωμα στο οπισθόφυλλο. Όμως πολύ διαφωτιστικές για τις μεταφραστικές απόψεις του είναι ορισμένες έμμεσες μαρτυρίες, που αντλήσαμε από τα σχόλια στο *Μωρίας εγκώμιον*, καθώς και από κριτικές μεταφράσεων που βρέθηκαν στο αρχείο του. Φυσικά, τα ίδια τα χειρόγραφα των μεταφράσεων, με τις διορθώσεις και τις αλλαγές λέξεων και φράσεων, αποτελούν σημαντική μαρτυρία για τον τρόπο που δούλευε. Κατά κανόνα χρησιμοποιεί τετράδια. Το κείμενο ρέει, αλλά υπάρχουν πολλές διορθώσεις, και σε μια περίπτωση, στον ίδιο τον τίτλο: Το *The forest path to the spring* του Μάλκολμ Λόρυ αποδίδεται αρχικά ως *H*

δασοποριά της πηγής. Εν συνεχεία γίνεται *Η πορεία του δάσους για τη βρύση*, μετά γίνεται *Το μονοπάτι του δάσους για τη βρύση*. Τέλος, φτάνει στον τελικό, και σίγουρα πιο δραστικό τίτλο *Μονοπάτι της βρύσης*.

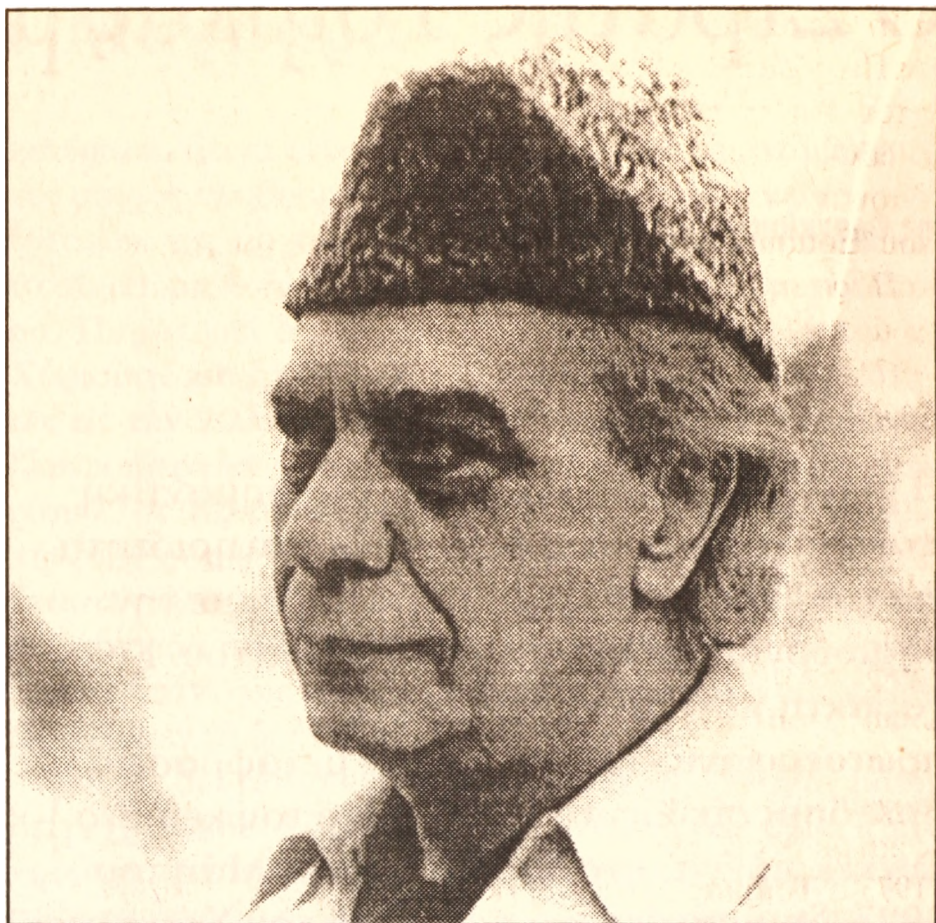
Ο Τσίρκας πίστευε στη χρησιμότητα του μεταφραζόμενου έργου, αλλά όχι λιγότερο στη δημιουργική πλευρά της μετάφρασης. Μια μαρτυρία είναι όσα γράφει για τη μετάφραση του Προυστ από τον Παύλο Ζάννα, της οποίας μπορεί να θεωρηθεί πνευματικός πατέρας. Σε δακτυλόγραφο που βρήκαμε στο αρχείο του, (προοριζόμενο για δημοσίευση σε εφημερίδα), διαβάζουμε: «Τα προβλήματα που παρουσίασε κάθε απόπειρα να μεταφραστεί ο Προυστ ήταν πολλά, κι αυτό ίσως δικαιολογεί τους δισταγμούς εκείνων που καταπιάστηκαν ως τώρα μ' αυτή. Ο ΠΑΖ, για το κατόρθωμά του, βρήκε την καρτερία και την εφευρετικότητα του ναυτικού ή του φυλακισμένου που με ξυλαράκια και σπίρτα φτιάχνει αριστοτεχνικά μιαν εκκλησιά, ένα καράβι μέσα σ' ένα μπουκάλι κ.ά. Βέβαια η δοκιμή του είναι τόσο αξιέπαινη όσο και τολμηρή. Μπορεί οι λύσεις που προσφέρει να μην είναι πάντα οι καλύτερες, [όμως] κάνει έργο πρωτοπόρου κι εξερευνητή. Θα έπρεπε να παραβούν οι κριτικοί των εφημερίδων και των περιοδικών μια μακρόχρονη παράδοση και ν' ασχοληθούν, τώρα προπαντός, μ' όσες μεταφράσεις παρουσιάζουν ενδιαφέρον, κι έχουμε φέτος τουλάχιστον, αρκετές». [Η υπογράμμιση δική μου.] Η τελευταία αυτή προτροπή προς τους κριτικούς δείχνει ότι ο Τσίρκας θεωρούσε τη μετάφραση ως ανάλογη προς το καθαυτό δημιουργικό έργο.

Τέλος, έχουμε μια τουλάχιστον μαρτυρία ότι ο Τσίρκας τάσσεται υπέρ της λογοτεχνικής, και όχι της πιστής στο γράμμα μετάφρασης: είναι μια υποσημείωση στο *Μωρίας εγκώμιο*. Γράφει, σχετικά με μια αναφορά στον Οράτιο: «Το *Μωρίας Εγκώμιον* είναι κυριολεκτικά γεμάτο από τέτοια σημάδια της ευρυμάθειας του Έρασμου. Δεν αναφέρουμε όμως παρά όσα είναι απαραίτητα στον Έλληνα αναγνώστη, για να καταλάβει το κείμενο. Διαφορετικά, η φύση αυτής της μετάφρασης, από λογοτεχνική θα καταντούσε «φιλολογική»» (σ. 177). [Η υπογράμμιση δική μου.]

Τέλος, φαίνεται ότι ο Τσίρκας υιοθετούσε την άποψη του Νοβάλις, ότι η μετάφραση πρέπει να διαβάζεται ως πρωτότυπο – και όχι την αντίθετη, που υποστήριξε ο Walter Benjamin, ότι πρέπει να φαίνεται ο δευτερογενής χαρακτήρας της. Σε κριτική για τη μετάφραση ποιημάτων του James Merrill από τον Βασίλη Βασιλικό, γράφει: «[ο μεταφραστής] πετυχαίνει το μέγιστο: θαρρείς πως τα ποιήματα αυτά γράφτηκαν απ' ευθείας στα ελληνικά».

Τις μεταφράσεις του Τσίρκας μπορούμε να τις χωρίσουμε σε τρεις περιόδους: τις πρώιμες μεταφράσεις (περίοδος αναζητήσεων) 1926-1927, τις μεταφράσεις της μαχητικής περιόδου (1937-1963), και τις μεταφράσεις της ωριμότητας, μετά την *Τριλογία*, που συμπίπτουν με την αθηναϊκή του περίοδο.

Ποια έργα επιλέγει ο Τσίρκας για μετάφραση, είναι το ζήτημα που θα εξετάσω στη συνέχεια. Μίλησα ήδη για τις πρώτες μεταφράσεις του. Μετά τη στράτευσή του στην αριστερά, (1930 και 1935), τον ξαναβρίσκουμε να μεταφράζει το 1937-38 ποιήματα του νέγρου (Κουβανέζου) ποιητή Λάνγκστον Χιουζ στο περ. *Παναγύπτια* της Αλεξάνδρειας, και το 1939 ένα διήγημα του ίδιου στα *Νεοελληνικά γράμματα*.⁴ Ας θυμη-

θούμε ότι ο Τσίρκας είχε γνωρίσει τον Λάνγκστον Χιουζ το 1937 στο Παρίσι, όταν πήρε μέρος στο Β' Διεθνές συνέδριο των Συγγραφέων για την υπεράσπιση της Κουλτούρας εναντίον του Φασισμού, και σε συνεργασία μαζί του έγραψε τον Όρκο των Ποιητών στον Φεντερίκο Γκαρθία Λόρκα, που υπογράφηκε από 40 συγγραφείς.⁵

Το 1942 στο αιγυπτιακό περ. *Έλλην* (Κάιρο-Αλεξάνδρεια) ο Τσίρκας μεταφράζει ένα διήγημα του Στέφεν Σπέντερ με τα αρχικά Λ. Αρ. (Λουκής Αράπης). Ακολουθούν διηγήματα του Αραγκόν και του Έρσκιν Κάλντγουελ στα *Ελεύθερα Γράμματα*, και των Τριστάν Ρεμού, Οδέτ Πελετιέ κ.ά. στον *Πάροικο* του Καΐρου.

Η σημαντικότερη κατά τη γνώμη μου μεταφραστική δουλειά του Τσίρκας γίνεται μετά την εγκατάστασή του στην Αθήνα. Σε όλο το διάστημα της αθηναϊκής περιόδου, που καλύπτει και τα χρόνια της δικτατορίας, η μετάφραση για τον Τσίρκα θα είναι μια δραστηριότητα που καλύπτει ανάγκες του βιοπορισμού, αλλά ποτέ εις βάρος του δημιουργικού χαρακτήρα της. Ειδικά στα χρόνια της δικτατορίας, όταν, όπως και άλλοι συγγραφείς, αρνείται να δημοσιεύσει δικά του κείμενα όσο ισχύει η προληπτική λογοκρισία, πιστεύω πως η μετάφραση γίνεται γι' αυτόν μια εκφραστική διέξοδος.

Το πρώτο μεταφραστικό πόνημα της αθηναϊκής περιόδου είναι ένα κεφάλαιο με τίτλο «Η έξοδος του Πινιόνε» από το μυθιστόρημα του Βάσκο Πρατολίνι «Το σμπαράλι», και δημοσιεύεται σε τρεις συνέχειες στο περ. *Ταχυδρόμος* τον Αύγουστο του 1964. Η συνεργασία στον *Ταχυδρόμο* συνεχίζεται μέχρι την άνοιξη του 1966 και περιλαμβάνει κείμενα των Σμιόν ντε Μπωβουάρ, Σταντάλ, Ανν Φιλίπ, Ροζέ Βαγιάν, Πιερ Ζαν Ζουβ. Τα κείμενα των Σταντάλ και Ζουβ θα δημοσιευτούν αργότερα αυτοτελώς στις εκδόσεις Κέδρος.

Την περίοδο της δικτατορίας ο Τσίρκας δημοσιεύει μεταφράσεις στους εκδοτικούς οίκους Κέδρος και Ηριδανός. Στον Κέδρο, στην πολύ φροντισμένη σειρά Μικρή Βιβλιοθήκη Ελληνικής και Ξένης Λογοτεχνίας, το 1968, δημοσιεύει *Το*

μονοπάτι της βούσης του Μάλκολμ Λόρυ και *Τα βαθιά χρόνια* του Πιερ Ζαν Ζουβ, και το 1969 δημοσιεύει το *Κοπέλλες* μόνες του Τσέζαρε Παβέζε και το *Οι Τσέντσι* του Σταντάλ. Στις εκδόσεις Ηριδανός δημοσιεύει το *Ο Μικρός πρίγκηπας* του Αντουάν ντε Σαιντ-Εξυπερύ (1968) και το *Μωρίς Εγκώμιον* του Έρασμου (1970), επίσης τους *Μύθους* του Αισώπου και τα *Παραμύθια των αδελφών Γκριμ* σε φροντισμένα ειχονογραφημένα παιδικά βιβλία.

Το 1972 μεταφράζει το μυθιστόρημα *Μια ιταλική άνοιξη* του Εμμανουέλ Ρομπλές. Πρόκειται για ένα ενδιαφέρον αλλά όχι σπουδαίο μυθιστόρημα, με ορισμένα θέματα συγγενικά προς την τριλογία (πόλεμος, παράνομη δράση, αυτοθυσία, φιλία, έντονη σεξουαλική δραστηριότητα αλλά και θυελλώδης ρομαντικός έρωτας του πρωταγωνιστή). Τη μετάφραση αυτή θα πρέπει να τη συσχετίσουμε με τη φιλία των δυο συγγραφέων. Ο Ρομπλές τότε ήταν διευθυντής στον εκδοτικό οίκο Seuil όπου δημοσιεύθηκε η γαλλική μετάφραση της *Τριλογίας*, που βραβεύθηκε ως καλύτερο ξένο βιβλίο το 1972. Στο αρχείο του Τσίρκας σώζεται αλληλογραφία με τον Ρομπλές και με τη σύζυγό του.

Το 1973 ο Τσίρκας μεταφράζει για το περ. *Συνέχεια* απόσπασμα από το μυθιστόρημα του Αραγκόν *Ανρί Ματίς*, με αναφορά στον Γιάννη Ρίτσο, και ποιήματα αφιερωμένα στον Πικάσο των Apollinaire, René Char, P. Eluard, M. Leiris, A. Breton.

Στο αρχείο του βρέθηκαν επίσης οι ανέκδοτες μεταφράσεις του D.H. Lawrence και του Λόρκα.

Στην έρευνα αυτή με απασχόλησαν κυρίως οι μεταφράσεις του Τσίρκας που δημοσιεύτηκαν αυτοτελώς, και πρώτα οι τέσσερις μεταφράσεις που βγήκαν στις εκδόσεις Κέδρος. Πρόκειται για κείμενα πρωτομεταφραζόμενα στην Ελλάδα από τον συγγραφέα. Και τα τέσσερα, ως προς την τεχνική έχουν ένα κοινό γνώρισμα: αν και ανήκουν σε διαφορετικές εποχές, ακολουθούν θα έλεγα οριακά και προβληματισμένα – δηλαδή κριτικά –, την παράδοση της ρεαλιστικής μυθοπλασίας. Συγκεκριμένα αναγνωρίζουμε την τεχνική του ψευδο-νοκουμέντου (και όχι απλά τον εγκιβωτισμό ή τη μίμηση χρονογραφίας) στους *Τσέντσι*, τη μη γραμμική, πρωτοπρόσωπη αφήγηση στον Παβέζε, τον εξομολογητικό λόγο και τη συμβολιστική ατμόσφαιρα στους Ζουβ και Λόρυ. Επίσης, – και αυτό είναι ίσως και το κυριότερο –, και τα τέσσερα έχουν εντελώς διαφορετικό κλίμα από αυτό της *Τριλογίας*.

Θα τα εξετάσουμε με τη σειρά που μεταφράζονται:

Από τον Σταντάλ ο Τσίρκας διαλέγει ένα μικρό κείμενο, από τα λιγότερο γνωστά στην Ελλάδα, μια ιστορία από τα ονομαζόμενα «Ιταλικά χρονικά» (έργο στηριγμένο σε κάποιο ιταλικό χειρόγραφο). Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ένα από τα χρονικά, την *Ηγουμένη του Κάστρο*, είχε μεταφράσει ο Αχιλλέας Παράσχος. Η νουβέλα με τίτλο *Οι Τσέντσι* ήταν το τελευταίο κείμενο που δούλεψε ο Σταντάλ πριν πεθάνει. Είναι η ιστορία της Βεατρίκης Τσέντσι, που αναγκάστηκε να σκοτώσει τον τύραννο πατέρα της, όταν αυτός θέλησε να έχει ερωτική σχέση μαζί της. Η Βεατρίκη Τσέντσι, ηρωίδα αγνή, θαρραλέα, δυναμική, είχε γίνει ηρωίδα τραγωδίας του Σέλεϋ και πολλών άλλων συγγραφέων. Στο σημείωμα του οπισθόφυλλου διαβάζουμε: «Ο Σταντάλ (το) ανασκεύασε [το χειρόγραφο χρονικό], εισάγοντας μια νευρικό-

τητα και μια ψυχολογική ακρίβεια που συναρπάζουν τον αναγνώστη. Η αναλυτική του δύναμη ζωντανεύει τα καθέκαστα και τα φωτίζει μ' ένα πάθος γεμάτο σφρίγος». Μπορούμε να υποθέσουμε ότι τον Τσίρκα τον γοήτεψε ο γοργός ρυθμός της αφήγησης και το πλάσιμο των χαρακτήρων.

Το μυθιστόρημα του Πιερ Ζαν Ζουβ, *Στα βαθιά χρόνια*, είναι το δεύτερο αυτοτελές μέρος του τελευταίου μυθιστορήματος του Γάλλου ποιητή, *La scène capitale* (1935). Ο τίτλος, *Les années profondes*, είναι από τις *Fusées* (Φωτοβολίδες) του Baudelaire: «Σκίζοντας τη μαυρίλα της νύχτας, είχε κοιτάξει πίσω του μέσα στα βαθιά χρόνια...».⁶

Πρόκειται για την ιστορία μιας ερωτικής μύησης. Την αφηγείται σε πρώτο πρόσωπο ο Λεωνίδας, που ερωτεύτηκε σε ηλικία δεκαέξι χρονών την Ελένη ντε Σάννις, μια γυναίκα ώριμη και εξαιρετικής ομορφιάς. Το τέλος είναι τραγικό, γιατί η ηρωίδα πεθαίνει στην αγκαλιά του κατά την ερωτική πράξη.

Το πρόσωπο της Ελένης ντε Σάννις είναι μια σύνθεση στηριγμένη σε αληθινούς έρωτες του Ζουβ, με γυναίκες μεγαλύτερες του, και σε ένα ξεχασμένο νεανικό αίσθημα με την Ελισάβετ, που συνάντησε μετά από χρόνια και τότε δημιούργησαν μια ερωτική σχέση με τραγική κατάληξη: Η Ελισάβετ πέθανε ακριβώς μετά από μέρες ερωτικής ευδαιμονίας με τον ποιητή, και αφού είχε διαβάσει αυτό το κείμενο, που εν μέρει του είχε εμπνεύσει.

Σ' αυτή την ιστορία έρωτα και θανάτου, κύρια σκηνή είναι η ερωτική σκηνή του τέλους, που ο ίδιος ο Ζουβ σημειώνει ότι την έγραψε συγκλονισμένος. Στην περιγραφή της Ελένης ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα υπέροχα μαλλιά της, που υμνούνται περίπου ανεξάρτητα από τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά της. Η Κόμη της Ελένης θα μπορούσε να πει κανείς ότι παίζει το ρόλο του ασημένιου δυσκοπότηρου.⁷ Η Ελένη, ως ερωτικό σύμβολο, λειτουργεί όπως η ποίηση. Γεννά, δημιουργεί τη ζωή με τον θάνατο, μετατρέπει την ηδονή σε θείο δώρο, προορισμένο για την αιωνιότητα.⁸

Το βιβλίο του Ζουβ είναι ένα ερωτικό, ποιητικό κείμενο, γραμμένο άλλωστε από έναν ποιητή, στο οποίο ένας άκρατος αισθησιασμός πλαισιώνει τον έρωτα που εδώ παρουσιάζεται σαν «φώτιση» και σαν γενεσιουργή αιτία της ποιητικής δημιουργίας. Η επιλογή της μετάφρασης αυτού του κειμένου ξαφνιάζει, αν σκεφτούμε ότι υπάρχουν βεβαίως πολύ δυνατές ερωτικές και αισθησιακές σελίδες στον Τσίρκα, αλλά ότι ο έρωτας και κυρίως η libido, τόσο στην *Τριλογία* όσο και στα διηγήματα, φέρουν στην επιφάνεια την πιο προβληματική πλευρά των χαρακτήρων, και κατά κανόνα εναντιώνονται στην αντίληψη μιας ορθής κοινωνικότητας, και όπου περίπου έρωτας και αγώνας δεν συμβιβάζονται – ως θυμηθούμε την Έμμη και τον Ρούμπυ της *Λέσχης*, αλλά και τους αδιέξοδους έρωτες στα διηγήματα «Τα τριαντάφυλλα» (1939), «Ο ύπνος του Θεριστή» (1947), «Ο χλωρός παράδεισος» (1952) και «Φούγκα», (1964). Όμως στον Ζουβ η τραγικότητα του τέλους δεν ακυρώνει την καταλυτική σημασία της ερωτικής εμπειρίας, ενώ η ανάκληση της μνήμης του έρωτα γίνεται συντελεστής της καλλιτεχνικής δημιουργίας: «Με το νήμα της αναθύμησης και της ανάκλησης, με την κίνηση του έρωτα που φύτρωνε ταυτόχρονα, με τη δύναμη της τρεμούλας του τρόμου και της νοσταλγίας που το περιστοίχιζε, ένιωθα θολά

Κάιρο Άνοιξη 1930.
Στην πισίνα του
Mena House. Ο
Στρατής Τσίρκας
(στο κέντρο πίσω
σειρά) με φίλους:
Δίπλα του ο
Θεοδόσης Πιερίδης
και δεξιά του ο
Λάκης Κουτσούδης
(Αλέξανδρος Ιόλας).
Μπροστά του,
αριστερά και δεξιά
οι Πιερίδης και
Γιαννακάκης.

πράγματα να ξαναγεννιούνται, που γύρευαν ένα όνομα, ονόματα, που από το εσωτερικό της σκέψης πήγαιναν να βρουν τα μαγικά τους ονόματα και να χυμήξουν έξω.» (σ. 97). Νομίζω πως μια τέτοια ανάκληση του έρωτα μας φέρνει κοντά στην εμπειρία για την οποία έγραψε ο Καβάφης.

Ακολουθεί η μετάφραση της νουβέλας του Μάλκολμ Λόρυν *Το μονοπάτι της βρύσης* που περιλαμβάνεται στο βιβλίο με διηγήματα *Hear us, o Lord, from thy dwelling place*. Ο Μάλκολμ Λόρυν είναι γνωστότερος για το μυθιστόρημά του *Κάτω από το ηφαίστειο*. Γνωρίζουμε ότι έκανε χρήση αλκοόλ και μεσκαλίνης, επιδιώκοντας εμπειρίες υπερβατικού χαρακτήρα, και στο σημείο αυτό ακολουθώντας το πρότυπο των μεταρρομαντικών και συμβολιστών Baudelaire, Poe, Verlaine, Καβάφης. Είναι ένας συγγραφέας που τον απασχόλησε ιδιαίτερα ο προσδιορισμός της ταυτότητας και του ρόλου του καλλιτέχνη.

Το κείμενο είναι αυτοβιογραφικό και αναφέρεται στην περίοδο 1940-1954, όταν ο συγγραφέας μετά την αποτοξίνωσή του πήγε με τη γυναίκα του να ζήσει σε μια παράγκα στην ακτή του Βανκούβερ, στον Καναδά. «Τις χαρές και τους αγώνες εκείνης της ζωής ανακαλεί με λεπτότατη ευαισθησία...».

Το *Μονοπάτι της βρύσης* είναι η μαρτυρία της δύσκολης πορείας του Μάλκολμ Λόρυν προς την κάθαρση και τον Παράδεισο, από την κόλαση που αντιστοιχεί στο πρώτο του βιβλίο, *Κάτω από το Ηφαίστειο*. Στο σημείωμα του οπισθόφυλλου διαβάζουμε: «Μιλάει για την ευτυχία του ανθρώπου και τελειώνει μέσα σ' ένα κλίμα ευφροσύνης κι αποφασιστικότητας, σαν την κατακλείδα του πολύτομου έργου του». Αναμφίβολα η επιστροφή στην ψυχική ανασυγκρότηση και υγεία είναι ένα θέμα που ταιριάζει με την ιδεολογία ενός αριστερού,

αλλά κατά τη γνώμη μας αυτό που ενδιαφέρει εδώ είναι ότι ο Λόρυν σ' αυτή τη θεραπεία συνέχισε να αναζητά στηρίγματα καθαρά υπερβατικά, μυστικιστικά, κρυμμένα σε σύμβολα της φύσης που εμφανίζονται με τρόπο μαγικό, όπως η βρύση, οι αστερισμοί, ένα ελάφι, ο φάρος. Έχουμε λοιπόν άλλο ένα ποιητικό-συμβολιστικό κείμενο, που μας πηγαίνει στον Τσίρκα-ποιητή, αλλά και τον συγγραφέα του διηγήματος «Γαλήνη», κι επίσης μας θυμίζει τον πρώτο του δάσκαλο, τον Κύπριο Νίκο Νικολαΐδη.

Διαφορετικό είναι το κλίμα του μυθιστορήματος του Τσέζαρε Παβέζε *Κοπέλλες μόνες*. Ο Τσέζαρε Παβέζε, σπουδαίος Ιταλός ποιητής και πεζογράφος, έζησε στο Τορίνο, εκτοπίστηκε για την αντιφασιστική δράση του και αυτοκτόνησε το 1950. Στο έργο του Παβέζε θέματα είναι η μοναξιά, η εξορία, ο εκπατρισμός, η αλλοτρίωση, ο έρωτας, ο θάνατος. Ο Παβέζε, που ήταν καθηγητής αγγλικής, μετέφρασε γνωστούς αγγλόφωνους συγγραφείς, αλλά είναι προπάντων γνωστός για τη μετάφραση του *Μόμπυ Ντικ* του Χέρμαν Μέλβιλ.

Ο Τσίρκας διαλέγει να μεταφράσει ένα από τα λιγότερο γνωστά μυθιστορήματα του Ιταλού συγγραφέα, το *Κοπέλλες μόνες*, την ιστορία τεσσάρων γυναικών στο μεταπολεμικό Τορίνο, όπως την αφηγείται μια από αυτές σε πρώτο πρόσωπο. Διαβάζουμε στο οπισθόφυλλο: «Τέσσερεις κοπέλλες κυριαρχούν... Οι ερωτικές εμπειρίες τους είναι πρόχειρες, [επιπόλαιες;], μ' έντονη τη γεύση της παρακμής. Η ανικανοποίητη δίψα της πιο νέας απ' τις τέσσερεις, για έναν κόσμο ιδανικό με αγνές και τίμιες σχέσεις, θα οδηγήσει στην τραγωδία». Ας σημειώσουμε ότι η χαρακτηριζόμενη «πρόχειρη» σχέση της Ροζέτας, είναι μια σχέση ομοφυλοφιλίας.

Έχουμε λοιπόν εδώ ένα γνώριμο θέμα του Τσίρκα, κυρίως των διηγημάτων του, την ερωτική επικοινωνία που οι

Τσίρκας -
Αγγελόπουλος -
Μαγγανάρης.
Πνευματική Εστία
1947.

κοινωνικές συνθήκες καθιστούν προβληματική. Όμως πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η αυτοκτονία της Ροζέτας σαφώς οφείλεται σε μια ερωτική εγκατάλειψη, που δεν έχει αναγκαστικά σχέση με τη διαφθορά ή την παρακμή. Το θέμα του βιβλίου δεν είναι μόνο κοινωνικό αλλά και βαθιά υπαρξιακό, και εκφράζεται μέσα από το τριπλό πρίσμα: μοναξιά, έρωτας, θάνατος. Στο οπισθόφυλλο ο Τσίρκας αποδίδει την αυτοκτονία του ίδιου του Παβέζε σε «Απογοήτευση και μοναξιά, ίσως ερωτική, ίσως όμως και ιδεολογική...». Ο Τσίρκας μοιάζει ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένος στο ζήτημα της αυτοκτονίας, με την οποία αρχίζει και τελειώνει το βιβλίο. Άλλωστε αυτοκτονία από ερωτική εγκατάλειψη είναι και το θέμα ενός από τα διηγήματά του, της «Φούγκα» (1964), όπου όμως συνδέεται και με την ιδεολογική διάψευση ενός αγωνιστή.

Το σημαντικότερο μεταφραστικό επίτευγμα του Τσίρκας της αθηναϊκής περιόδου είναι κατά τη γνώμη μου το *Μωρίας Εγκώμιον*. Είναι το μεγαλύτερο ως προς την έκταση και πιο φροντισμένο ως προς την παρουσίαση, αφού περιλαμβάνει πρόλογο και σχόλια. Στον πρόλογο ο Τσίρκας δίνει πληροφορίες για τον συγγραφέα, το έργο και την εποχή του, στηριζόμενος σε μια βιβλιογραφία, παλιότερη και νεότερη, όπου τα δυο νεότερα χρονολογικά μελετήματα είναι του Michel Foucault, *Maladie mentale et psychologie*, 1966 και Pierre Mesnard, *Erasmus ou le christianisme critique*. Από την ίδια βιβλιογραφία μαθαίνουμε ότι έχει υπόψη του την πρώτη και μοναδική παλιότερη ελληνική μετάφραση του έργου στην καθαρεύουσα από τον «πρώην συμβολαιογράφο Αθηνών Κοσμά Κοκίδη», 1864, καθώς και τη βιογραφία του Έρασμου από τον Στέφαν Τσβάιχ, που μετέφρασε ο Γιάννης Μπεράτης.

Το προλογικό αυτό κείμενο είναι αναμφίβολα μια μαρτυ-

ρία για τον Τσίρκα-πνευματικό άνθρωπο, την εποχή που πραγματοποιεί αυτή τη μετάφραση. Από όσα γράφει, προκύπτει αβίαστα ότι τον έθελγε το ερασμιακό σκωπτικό ύφος, όσο και το θέμα, η τρέλα, που εδώ γίνεται το πρόσχημα για να εκφράσει ο συγγραφέας το βαθιά αντιδογματικό πνεύμα του, αντίθετο προς κάθε φανατισμό. Και, από όσα γράφει τον πρόλογο, είναι αυτά που φέρνουν τον Έρασμο κοντά μας και τον καθιστούν επίκαιρο.

Σ' αυτό το προλογικό κείμενο ο Τσίρκας εκφράζει γενναιόδωρα τον θαυμασμό του για το έργο, αλλά σε πολλά σημεία έχουμε την εντύπωση ότι βρίσκει την ευκαρία να διατυπώσει το δικό του πιστεύω, και κατά κάποιον τρόπο γίνεται αυτοβιογραφικός. Αυτά που κατά τη γνώμη του «φέρνουν τον Έρασμο ανάμεσά μας ολοζώντανο» είναι: «μια καταλυτική συνείδηση, ίσως η οξύτερη της εποχής του... η βαθειά πείρα των ανθρώπων και των ελαττωμάτων τους, ο μακρόχρονος μόχθος εναντίον του σκοταδισμού, η διχασμένη καρδιά, οι αγώνες για να μην απαρνηθεί ορισμένες πεποιθήσεις και αξίες, να σταθεί νηφάλιος και ανεξίθρησκος απέναντι σε παρατάξεις και φίλους, μέσα σ' έναν κόσμο που σπαράζανε και τότε αντιμαχόμενες ορθοδοξίες, πάνω σε μιαν από τις πιο αποφασιστικές στιγμές, πάνω σ' ένα "τελευταίο", και τότε, μεγάλο σύνορο της ανθρωπότητας» (σ. 11).

Όμως ο Έρασμος είναι κι ένας «κνηνημένος πότε από τον πόλεμο ή τη μισαλλοδοξία και πότε από την πανούκλα», ένας καταδικασμένος «όλο να φεύγει από τόπο σε τόπο, "ευρωπαίος" με τη σημερινή σημασία της λέξης, πρόδρομος από ανάγκη, αλλά και από πεποίθηση της ιδέας να καταργηθούν τα σύνορα και οι πόλεμοι, αιώνιος εξόριστος, που κουβαλούσε παντού το καταπονημένο σαρκίο του, σκεύος σοφίας και ανθρωπισμού» (σ. 12). [Οι υπογραμμίσεις δικές μου.]

Ο Έρασμος (1469-1536) έμεινε στην Ιταλία από το 1506-

1509. Τον Ιούλιο του 1509 φεύγει από την Ιταλία και πηγαίνει στην Αγγλία, φιλοξενούμενος του συγγραφέα της *Ουτοπίας* Θωμά Μώρ, όπου θα γράψει σε οκτώ μέρες το *Μωρίας εγκώμιον*, σε ηλικία 30 χρόνων: «Όσα είδε στην Ιταλία ήταν αρκετά· ακόμα μια φορά είχε νιώσει πως δεν είναι η λογική που κυβερνά τον κόσμο, πώς αβυσσαλέα είναι η ανθρώπινη βλακεία, η τρέλα. Είδε... τον πάπα Ιούλιο Β΄ να περιστοιχίζεται σαν επαγγελματία του πολέμου από μαχαιροβγάλτες, είδε επισκόπους να βουλιάζουν μέσα στα λούσα και τα όργια, πρίγκιπες να φαγώνονται σα λυσσασμένα σκυλιά, είδε τις καταστροφές του πολέμου, την αλαζονεία των ηγεμόνων, την απερίγραπτη μιζέρια του λαού.» (σ. 15-16).

Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ και την εκτενή αναφορά που κάνει στη θεωρία του Φουκώ για την τρέλα και τη γέννηση του ασύλου. Είναι μια θεωρία που ξεπερνά την μαρξιστική ανάλυση και δείχνει τους νέους προβληματισμούς του Τσίρκα του 1970.

Θα τελειώσω με ορισμένες σκέψεις και συμπεράσματα για τον Τσίρκα-μεταφραστή.

- Ο Τσίρκας διαλέγει συγγραφείς ελάχιστα εμπορικούς, και δεύτερον, ακόμη κι αν αποφεύγει τη στρατευμένη λογοτεχνία και τα πολιτικά θέματα, κανείς δεν τον υποχρεώνει να διαλέξει συγγραφείς με ανησυχίες καθαρά υπαρξιακές, ακόμη και με βαθύ μυστικιστικό συναίσθημα, (όχι κατ' ανάγκη θρησκευτικό), όπως ο Ζουβ και ο Λόρυ. Θα έλεγα ότι οι μεταφράσεις αυτές αποτελούν πολιτική πράξη, αλλά με την ευρύτερη έννοια.

- Ο Τσίρκας δείχνει σαφώς την προτίμησή του για συγγραφείς που η γραφή τους παρεκκλίνει από τις συμβάσεις του ρεαλισμού και τείνει προς τον συμβολισμό, που συντελεί στη δημιουργία ενός ιδιαίτερου κλίματος. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι οι μεταφράσεις του είναι ασκήσεις ύφους.

- Κυρίαρχα θέματα των κειμένων που μεταφράζει είναι ο έρωτας, ο θάνατος, η τέχνη, τα ανθρώπινα πάθη, η μοναξιά. Εδώ ξαναβρίσκουμε τα θέματα ορισμένων διηγημάτων του.

- Ο Τσίρκας διαλέγει συγγραφείς που ξεχωρίζουν για κάποια «ανορθοδοξία», ή «ανομοιότητα». Αυτό του επιτρέπει την πρόσβαση σε «επικίνδυνα» ζητήματα, που άλλωστε τον απασχόλησαν και στο συγγραφικό αλλά και κριτικό έργο του, όπως η ομοφυλοφιλία. Εδώ ας μου επιτραπεί να θυμίσω τον Τσίρκα-κριτικό του Καβάφη, και τον εξορθολογισμό της ερωτικής ανομοιότητας που επιχειρούσε το 1958, γράφοντας εκείνα τα περί «μηχανικής ομοφυλοφιλίας» του Καβάφη από κοινωνικά αίτια. Το ζήτημα φαίνεται πως συνεχίζει να τον απασχολεί.

- Οι επιλογές του σ' αυτά τα πέντε βιβλία κατά τη γνώμη μου αποτελούν μια ασφαλή μαρτυρία του διχασμού του Τσίρκα, ανάμεσα σε μια τέχνη ανιδιοτελή, «ποιητική», και μια τέχνη «στρατευμένη». Στην αθηναϊκή περίοδο, έχουμε την εντύπωση ότι ο Τσίρκας βρίσκεται πιο κοντά στην «ποιητική» τέχνη. Ίσως η στάση αυτή μπορεί να συσχετιστεί με μια σημείωσή του σε ένα ανέκδοτο σημειωματάριο που φυλάσσεται στο αρχείο του: «Δεν θέλω να καθοδηγώ τους ανθρώπους... Θέλω από τώρα να τους καταλάβω μόνο, να τους νιώθω, για να τους χαίρομαι όπως είναι και να τους ονειρεύομαι όπως θα είναι. — Εγώ δεν είμαι δάσκαλος. Είμαι ποιητής.

Δηλαδή δάσκαλος που δεν μπορεί να επαναλαμβάνεται».

Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι οι μεταφράσεις του επιτρέπουν να αφήσει τον εαυτό του ελεύθερο, χωρίς λογοκρισία, να γυρίσει στον ποιητικό πυρήνα της ευαισθησίας του.

Καταλήγοντας, πιστεύω ότι οι μεταφράσεις του Τσίρκα δείχνουν τον συνειδητό αλλά και διχασμένο, προβληματιζόμενο καλλιτέχνη. Προπάντων δείχνουν έναν πιστό μαθητή του Καβάφη: «Και με την τέχνη πάλι ξεκουράζομαι απ' την δουλειά της».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρόκειται για ένα πεζό με τίτλο «Το φεγγάρι», που δημοσιεύτηκε στο περ. *Παναιγύπτια*, τον Ιούλιο του 1927.
2. Από το έργο του Ερρίκου Χάινε, γνωστού στην Αίγυπτο από τις μεταφράσεις του Παύλου Γνευτού, μετέφρασε τα τραγούδια «Ρόδα και κρίνα και ανθοί» και «Μέσα στο δάσος κλαίγοντας», *Οικογένεια* 29 (1927). Από το έργο του Alfred de Musset μετέφρασε το ποίημα «Αποσπερίτης», *Μπουκέτο* 160 (1927).
3. Οι μεταφράσεις στο αρχείο αποτελούν χωριστή ενότητα, αποτελούμενη από πολλούς φακέλους που αρχίζουν από το 1926-27. Ο φάκελος του 1926-27 περιέχει τις εξής (αδημοσίευτες) μεταφράσεις σε χειρόγραφο: Alfred de Musset, «Ποτέ»· Guy de Maupassant, «Νύχτα χιονισμένη»· Heine, «Όνειρο»· Emile Verhaeren, «Humanité» (ο τίτλος αμετάφραστος). Είναι όλες έμμετρων ποιημάτων με ομοικαταληξία, και η μορφή αυτή διατηρείται στη μετάφραση.
4. Μεταφράζει τα ποιήματα: «Η γη μας», *Παναιγύπτια*, 8 (1938), «Φαντασία σε πορφυρό» και «Είμαι ένας νέγρος» στο περ. *Παναιγύπτια*, 12 (1938). Από τη συλλογή τα *Μελαγχολικά μπλιουζ* του 1926 μεταφράζει τα ποιήματα «Σημείωμα αυτόχειρος», «Νεαρή πόρνη», «Σε μια μικρή εταιρία πεθαμένη», «Soledad», «Πορτραίτο από την Κούμπα», στο περ. *Παναιγύπτια*, 13 (1938), και «Ο γυρισμός», στα *Νεοελληνικά γράμματα*, 110 (1939).
5. «Τ' όνομά σου να μην ξεχαστεί ποτές πάνω στη γη / κι όσο υπάρχει τυραννία και καταπίεση / στ' όνομά σου / να τις πολεμούμε / όχι μονάχα με το λόγο / μα και με τη ζωή μας».
6. «A travers la noirceur de la nuit, il avait regardé derrière lui dans les années profondes, puis il s' était jeté dans les bras de sa coupable amie pour y retrouver le pardon qu' il lui accordait», *Fusées*.
7. «Όλο και πιο όμορφη, όλο και πιο μυστήρια, αυτή η τούφα, γεμάτη δίπλες και σύννεφα, αιματηρές ανταύγειες, μαύρες σπηλιές, που μέσα της πνίγονταν τα βλέμματά μου, νιώθοντας την τρυφή της ηδονής και του θανάτου. Όλα στην Κόμη φαίνονταν ταραγμένα, ακατάστατα: οι μπούκλες, τα μαλλιά, οι τρίχες αντικρούονταν, δένονταν, σμίγονταν, καταστρέφονταν. Εδώ ήταν ένα πάντρεμα ζώων κι εκεί ένα ανακάτωμα καπνών. Ο τύπος της Κόμης ήταν πιο απέραντος από τα μέρη αυτών των βουνών», σ. 20.
8. «Με το νήμα της αναθύμησης και της ανάκλησης, με την κίνηση του έρωτα που φύτρωνε ταυτόχρονα, με τη δύναμη της τρεμούλας του τρόμου και της νοσταλγίας που το περιστοιχίζει, ένιωθα θολά πράγματα να ξαναγεννιούνται, που γύρευαν ένα όνομα, ονόματα, που απο το εσωτερικό της σκέψης πήγαιναν να βρουν τα μαγικά τους ονόματα και να χυμώσουν έξω», σ. 97.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ
και πάλι από τις ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΔΡΟΣ

ΔΗΜ. ΜΠΑΤΣΗ

Η ΒΑΡΕΙΑ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΜΕ ΠΡΟΛΟΓΟ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
Ν. ΚΙΤΣΙΚΗ

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΚΕΔΡΟΣ

Ο σημερινός αναγνώστης δεν θα δυσκολευτεί να αναγνωρίσει πως σ' αυτή τη μελέτη του 1947 έχουν τεθεί τα βασικά προβλήματα ανάπτυξης μιας χώρας εξαρτημένης και υπανάπτυκτης, χώρας «περιφερειακής», και προτείνονται λύσεις επιστημονικά θεμελιωμένες και συγκεκριμένες.

Για ένα νέο κίνημα

Κύριε Διευθυντά,

Στο τεύχος 750 του έγκριτου περιοδικού σας της 16 Νοεμβρίου 2001 στην σελίδα 28 και με τίτλο «Η Κοινωνία και ο Μαλάκας» ο συνεργάτης σας κ. Μάνος Στεφανίδης σε ένα όπως το αποκαλεί «εκτονωτικό κειμενάκι διαμαρτυρίας» συλλαμβάνει το μέγεθος του πολιτικού προβλήματος συμπεριφοράς της παράταξης που κυβερνά τον τόπο και περιγράφει με μεγάλη επιτυχία το αίσθημα όλων των σκεπτόμενων πολιτών της χώρας.

Αν τον κ. Στεφανίδη τον παρηγορεί λιγάκι του λέω ότι την αίσθηση ότι με θεωρούν «μαλάκα» την έχω καθημερινά, σε κάθε βήμα μου στην κοινωνία, σε κάθε συναλλαγή μου με το κράτος ή το παρακράτος των ισχυρών και διαπλεκομένων και σε κάθε κυβερνητική ανακοίνωση, ενέργεια ή νομοθετική ρύθμιση, που με αφορά σαν πολίτη.

Όμως, επειδή «μαλάκες» δεν αισθανόμαστε μόνο ο κ. Στεφανίδης και εγώ αλλά από τις αντιδράσεις που παρατηρώ, τις συζητήσεις που ακούω, τα κείμενα που διαβάζω και τις συναστροφές μου, τις κακές παρέες που λένε, προκύπτει ότι υπάρχουν και αρκετοί άλλοι που αισθάνονται το ίδιο, αναρωτιέμαι ώρες-ώρες μήπως ήρθε η στιγμή για τη δημιουργία ενός κινήματος πολιτών με τίτλο π.χ. το κίνημα του «μαλάκα» ή κάτι ανάλογο και υπότιτλο «μαλάκες της πατρίδος ενωθείτε». Για σκεφτείτε το λίγο, μπορεί πλάκα-πλάκα να υπάρξει κάποιο αποτέλεσμα.

Μετά τιμής (όση μου απομένει ακόμη)

Λεωνίδας Αναγνώστου

Σχετικά με τα Κρατικά Βραβεία Λογοτεχνίας

Το γράμμα που ακολουθεί θίγει ένα από τα προβλήματα απονομής των κρατικών βραβείων.

Μπορεί να τα δει κανείς κι αλλιώς κι ανάποδα. Αυτό που είναι βέβαιο, είναι ότι ο «θεσμός» πάσχει ιδίως στη συγκρότησή του.

Για πρώτη φορά από θεσπίσεως κρατικών βραβείων έχουμε την αίσθηση πως η κρίση και η αξιολόγηση της επιτροπής υπήρξε δίκαιη και αντικειμενική. Θεωρούμε λοιπόν πως οι αιτιάσεις του Άρη Μπερλή από την Καθημερινή και του Δημήτρη Μαρωνίτη από Το Βήμα της Κυριακής αν δεν είναι εμπαθείς ή υποβολιμαίες, μαρτυρούν πάντως άγνοια και αμφισβητούν το πνευματικό ανάστημα του προέδρου της Επιτροπής. Γιατί, αν μπορούμε να διαβάζουμε πίσω από τις λέξεις, φαίνεται πως αμφότεροι στρέφουν τα πυρά τους κατά του προέδρου Γιάννη Παπακώστα του οποίου η ψήφος έγειρε την πλάστιγγα προς τη μεριά του Κ. Παπαγεωργίου αποσκορακίζοντας έτσι τον ποιητή Ν. Φωκά. Να υποθέσω ότι δεν γνωρίζουν τον άνθρωπο; Ότι σκόπιμα αποσιωπούν το έργο του; Ότι διαγράφουν την δεινότητά του να εμβαθύνει στα κείμενα και με εφόδιο την αισθαντικότητα να αποκρυπτογραφεί τα μυστικά τους; Τόσα χρόνια αναστροφή με την ποίηση του Δροσίνη την οποία βάλθηκε με το απαράμιλλο σθένος του να εκδόσει, αποκαθιστώντας το κύρος της, είναι δυνατόν να μη σμίλεψε την κριτική του δύναμη και να μην προίκισε με εδραία κριτήρια το πνευματικό του οπλοστάσιο; Ενας άνθρωπος τόσο αντισυμβατικός που θήτευσε στο ριζοσπαστι-

σμό της σχολής του Bloomsberry και στον ερωτικό λιμπεραλισμό της γαλλικής επανάστασης –λέγεται μάλιστα πως η ποιητική σάτιρα Τα πάθη της μήτρας της Μαρίας Αντουανέτας, συζύγου του Λουδοβίκου 16ου είναι ένα από τα αγαπημένα του αναγνώσματα– μάλλον θα αντιμετώπισε την «Παρτούζα», μια παλιότερη ποιητική σύνθεση του Ν. Φωκά, συγκαταβατικά, δηλαδή ως κάτι ανώδυνο που θα μπορούσε θαυμάσια να απαγγελθεί σ' ένα ακροατήριο πρωτοετών φοιτητών της Θεολογικής σχολής. Πόσο προκλητικοί μπορούν να ακούγονται οι στίχοι του Φωκά:

*Σαν έμβολο το πέος μου στη
σμίξη των ποδιών της
με χαμηλά αγκομαχητά το
μπήγω, το ξεμπήγω·
αλλά καθώς αισθάνομαι να
πλησιάζει η ρεύση
με σύνεση την απωθώ κοφτά
στο παραλίγο*

μπροστά στον λίβελο Οι ενασχολήσεις της Αντουανέτας με τον Βεζύρη Πουτσαρά του Λαφίτ ντε Πελπόρ που, όπως φημολογείται, έχει σχεδόν αποστηθίσει; Άρα οι υποψίες πως ο πουριτανισμός του υπαγόρευσε την καταψήφιση του Φωκά δεν ευσταθούν. Κανείς δεν πρόκειται να μάθει ποτέ τις βαθύτερες σκέψεις που τον οδήγησαν στην ιστορική αυτή απόφαση. Ίσως να μην ευθύνεται ο ίδιος, αλλά επίκουρος στη διαμόρφωση της κρίσης του να στάθηκε ο «πουολόγος» συγγραφέας Ανδρέας Μήτσου, ένας άλλος βαθύς γνώστης της Ars Poetica.

Καιρός όμως να σοβαρευτούμε. Παρά τα πολλά δημοσιεύματα που προηγήθηκαν της ανακοίνωσης των κρατικών βραβείων, είτε ρεπορταζιακού είτε σχολιαστικού χαρακτήρα, εμείς προτιμήσαμε να σιωπήσουμε, σεβόμενοι τον θεσμό και θέλοντας ν' αφήσουμε την κριτική

επιτροπή απερίσπαστη στο έργο της. Τώρα όμως που καταλάγιασε ο θόρυβος, νομιμοποιούμε να διατυπώσουμε τη γνώμη μας με νηφαλιότητα, εφόσον στα δημοκρατικά πολιτεύματα κανείς δεν είναι υπεράνω κριτικής και επομένως και οι κρίνοντες κρίνονται.

Κατ' αρχάς πρέπει να δηλώσουμε ότι το καινούργιο στοιχείο της δημοσιοποίησης της λίστας των επικρατέστερων σε κάθε κατηγορία, πριν την τελική κρίση, επιδοκιμάστηκε και από τους δημοσιογράφους και από τα μέλη της λογοτεχνικής κοινότητας, επειδή όλοι ήλπιζαν ότι θα δώσει το έναυσμα για τη διεξαγωγή ενός γόνιμου διαλόγου επί της ουσίας και θα απέτρεπε ή τουλάχιστον θα μείωνε τη δράση στο παρασκήνιο. Φευ! Όπως αποδείχτηκε, οι όποιες πρωτοβουλίες για τον εκσυγχρονισμό, την εξυγίανση και την προσαρμογή του θεσμού στα ευρωπαϊκά δεδομένα, ήταν μόνο ένα άλλοθι που όχι μόνο δεν απεσόβησε τη δυσπιστία και την καχυποψία, αντίθετα την ενέτεινε εκ του αποτελέσματος.

Το πρώτο ερώτημα στο οποίο θά 'πρεπε να απαντήσει η επιτροπή είναι αν βραβεύει πρόσωπα ή βιβλία. Αν βραβεύει πρόσωπα τότε όλα γίνονται καταννητά. Αν όμως το έργο της είναι να βραβεύει βιβλία που προάγουν τη λογοτεχνία, τότε ποιο ήταν το σκεπτικό για την Ανατροπή του Νίκου Θέμελη που πήρε το βραβείο μυθιστορήματος; Το ότι αναβιώνει το ιστορικό μυθιστόρημα του μεσοπολέμου; Το ότι αναπαράγει μια γλώσσα κατασκευασμένη από ιδιωματικές ψηφίδες που όμως αδυνατεί να συμπεριλάβει το λογοτεχνικό γίγνεσθαι;

Εμείς δεν θελούμε να πιστέψουμε τις φήμες ότι βάρυνε η άλλη ιδιότητα του Ν. Θέμελη ως συμβούλου του πρωθυπουργού,

ούτε διανοούμεστε ότι ο κ. Θέ-
μελης τη χρησιμοποίησε. Μή-
πως όμως κάποια μέλη της επι-
τροπής γοητεύονται από την
ύπαρξη των ποιητών της Αυλής
που ισχύει στη Μ. Βρετανία και
θέλουν να τη μεταφέρουν στα
καθ' ημάς;

Δεν περιμέναμε φυσικά να
βραβευθεί ο Γιώργος Αριστη-
νός ή ο Θωμάς Σκάσσης που κι-
νούνται στο χώρο της νεοτερι-
κής γραφής, γιατί κάτι τέτοιο θα
ήταν ασυμβίβαστο, αν όχι οξύ-
μωρο, με το επίθετο «κρατικά»
που συνοδεύει τα βραβεία. Πό-
τε το κράτος τίμησε την πρωτο-
πορία για να το κάνει και τώρα;
Υπήρχαν όμως και άλλοι μυθι-
στοριογράφοι —ανεξάρτητα αν
συγκαταλέχθηκαν στη λίστα ή
όχι— που το έργο τους διαθέτει
λογοτεχνικές αρετές χωρίς να
σκανδαλίζει ή να προκαλεί το
συντηρητισμό κάποιων μελών
της επιτροπής.

Το βραβείο μαρτυρίας δόθηκε
στο Σταμέλο για το βιβλίο *Ο Νι-
κηταράς*, ένα κείμενο που μοιά-
ζει να γράφτηκε από γυμνασιάρ-
χη της δεκαετίας του '50, παρα-
μερίζοντας και τις *Κουρτίνες
του Γαριβάλδη* του Κώστα Μαυ-
ρουδή, αλλά κυρίως το συγκλο-
νιστικό βιβλίο του Στάικου για
τον Κίτσο Μαλτέζο. Το επιχεί-
ρημα που ακούστηκε από τα χεί-
λη του προέδρου της επιτροπής
για την απόρριψή του, ήταν ότι
θα μπορούσε να αναμοχλεύσει
εμφυλιοπολεμικά πάθη. Μια
επομένως απροκάλυπτη ομολο-
γία ότι δεν βραβεύεται το περιε-
χόμενο και η λογοτεχνική αξία
ενός κειμένου, αλλά η πολιτική
στάση που πιθανόν εκφράζει.
Και μεις που νομίζαμε ότι ο μα-
καρθισμός είχε περάσει ανεπι-
στρεπті, οποία πλάνη οικτρά!

Ας έρθουμε όμως στην κατη-
γορία της ποίησης, όπου η βρά-
βευση του Κώστα Παπαγεωργί-
ου αντί του Νίκου Φωκά απετέ-
λεσε το πιο κραυγαλέο σκάνδα-
λο. Οι αιτιάσεις γι' αυτή την ανή-
κουστη απόφαση διατυπώθηκαν
δημοσίως με αρκετή ευστοχία
από αρκετούς έγκριτους αν-
θρώπους των γραμμάτων, όπως

ήδη προαναφέραμε. Εμείς αυτό
που θα θέλαμε να προσθέσου-
με είναι ότι συνειρμικά μάς ήρθε
στο μυαλό η φράση ενός άρ-
θρου του Αλέξη Αργυρίου με
αφορμή τα βραβεία του 1956.
«...Η πολιτεία πήρε την εκδίκη-
σή της απονέμοντας στο Γιάννη
Ρίτσο με ευπρεπή μικροψυχία
το μισό πρώτο κρατικό βραβείο
ποιήσεως». (Το άλλο μισό είχε
απονεμηθεί στον Αρη Δικταίο).
Το 2001 όμως η επιτροπή δεν
διαθέτει ούτε καν την «ευπρεπή
μικροψυχία» να το απονείμει εξ
ημισείας στους δυο ισοψηφίσα-
ντες. Η διπλή ψήφος του προέ-
δρου Γιάννη Παπακώστα ήταν
αυτή που καθόρισε το αποτέλε-
σμα.

Οι αντιρρήσεις όμως και οι
ενστάσεις μας δεν εστιάζονται
μόνο στην επιλογή των προσώ-
πων, γιατί ο καθένας, με λίγη
καλή προσπάθεια, θα μπορού-
σε να επιχειρηματολογήσει
υπέρ του ενός ή του άλλου
έστω και αγνοώντας ή διαστρε-
βλώνοντας τα λογοτεχνικά κρι-
τήρια. Αναφέρονται πρωτίστως
στην όλη διαδικασία. Γιατί αλή-
θεια να μην κρατούνται λεπτο-
μερή πρακτικά με τις απόψεις
των μελών, που πέρα από την
χρησιμότητά τους για τους
ιστορικούς της λογοτεχνίας,
θα μπορούσαν να «κλείσουν»
τα στόματα όσων ισχυρίζονται
ότι δεν υπάρχει αξιοκρατία αλ-
λά «παρεοκρατία» και διαπλο-
κή; Μήπως είναι θέμα δακτυλο-
γράφου; Μήπως κάποιοι φο-
βούνται ότι τα λεπτομερή πρα-
κτικά θα περιλαμβάνουν τις
κραυγές εμπάθειας και θα
αποκαλύπτουν την έλλειψη
τεκμηριωμένης συλλογιστικής;
Ή μήπως φοβούνται ότι μέσα
από τα λεπτομερή πρακτικά θα
φανεί πως κάποια μέλη της
επιτροπής δεν είχαν διαβάσει
ούτε καν τα βιβλία των επικρα-
τέστερων σε κάθε κατηγορία,
είχαν πάει όμως «διαβασμέ-
νοι» ως προς το ποιον συγγρα-
φέα και όχι ποιο βιβλίο θα ψήφι-
ζαν;

Εμείς όμως, επειδή θέλουμε
να βοηθήσουμε τους ιστορι-

κούς, οφείλουμε να αναφέρου-
με τα ονόματα των μελών της
Επιτροπής.

Πρόεδρος ο Γιάννης Παπακώ-
στας, καθηγητής στη Φιλοσοφι-
κή Σχολή Αθηνών. Με ανύπαρ-
κτο σχεδόν κριτικό έργο στη
σύγχρονη λογοτεχνία, έχει ως
βασικό χαρακτηριστικό «συμμε-
τέχω στις επιτροπές άρα υπάρ-
χω». Σχεδόν ισόβιο μέλος για τα
Κρατικά βραβεία, μέλος της συ-
ντακτικής ομάδας για τα βιβλία
της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας
που διδάσκονται στα σχολεία και
σε πολλές άλλες ακόμη, πασχί-
ζει πολλά χρόνια τώρα να επιβά-
λει (ούτε καν να διαμορφώσει)
λογοτεχνικό γούστο βασισμένο
στα ηθικοπλαστικά πρότυπα.
Φαίνεται δε πως ένα από τα λι-
γοστά βιβλία του με τίτλο *Τα Λο-
γοτεχνικά Καφενεία* τον έχει
εμπρεάσει τόσο πολύ ώστε το
έχει μεταφέρει και στη ζωή.

Αντιπρόεδρος ο Δημήτρης
Αγγελάτος, καθηγητής στο Πα-
νεπιστήμιο της Κύπρου, ο οποί-
ος στη συγκεκριμένη περίπτω-
ση εφάρμοσε το «απουσιάζω
άρα υπάρχω». Πάντα πολύ απα-
σχολημένος, ταξιδεύοντας συ-
νεχώς μεταξύ Αυστραλίας και
Κύπρου, δεν είχε καιρό να πα-
ρίσταται στις συνεδριάσεις της
επιτροπής, δείχνοντας έτσι τη
βαθιά περιφρόνησή του προς
τον θεσμό, τον οποίο όμως δεν
είχε τα κότσια να καταγγείλει
μή αποδεχόμενος τον διορισμό
του.

Ο Άρης Μαραγκόπουλος,
γνωστός συγγραφέας και με
ευδόκιμη θητεία στην άσκηση
λογοτεχνικής κριτικής, αλλά ως
γνωστόν «ένας κούκος δεν
φέρνει την άνοιξη».

Ο Δημήτρης Τσατσούλης έχει
επίσης δώσει διαπιστευτήρια
σοβαρού λόγου και έχει γράψει
συστηματικά κριτική, αλλά το κα-
θαρά επιστημονικό του αντικεί-
μενο βάσει του οποίου εξελέγη
επίκουρος καθηγητής στο Πανε-
πιστήμιο της Πάτρας, είναι η θε-
ατρολογία και όχι η λογοτεχνία.

Ο Ανδρέας Μήτσου, αποτελεί
ένα «ισχυρό ψεύδος» στον λο-
γοτεχνικό χώρο. Με αμφισβη-

τούμενο το συγγραφικό του τα-
λέντο (παραπέμπουμε τον ανα-
γνώστη για του λόγου το αλη-
θές στο πρόσφατο σημείωμα της
Ελισάβετ Κοτζιά με κριτική για
το τελευταίο του βιβλίο), χωρίς
κριτική παρουσία, έχει καταφε-
ρει παρά ταύτα να βραβευθεί
από τον ίδιο θεσμό και με αυτές
τις «πολύτιμες αποσκευές» να
εισχωρεί παντού.

Ο Δημήτρης Νόλλας, καταξιω-
μένος συγγραφέας, και κυρίως
με αδιαμφισβήτητο ήθος.

Ο Βασίλης Γκουρογιάννης, δι-
κηγόρος το επάγγελμα, με βρα-
χύχρονη θητεία στη συγγραφή,
χωρίς όμως θεωρητικές απο-
σκευές.

Η Κατερίνα Κωστίου, ταχύτα-
τα ανερχόμενη στους πανεπι-
στημιακούς θώκους, δεν θα
μπορούσε εύκολα να ξεφύγει
από τον συντηρητισμό(;) που
«μαστίζει» την πανεπιστημιακή
συντεχνία.

Τελευταίο μέλος ο Στρατής
Πασχάλης, καλός ποιητής που
όμως δεν μπόρεσε να υπερα-
σπιστεί τους αληθινούς ομοτέ-
χνους του.

Από τα παραπάνω στοιχεία
δεν μπορούμε να καταλάβουμε
ακριβώς τα κριτήρια με τα οποία
το υπουργείο Πολιτισμού προ-
χώρησε στη σύνθεση της Επι-
τροπής. Οι ποσοτικοί ή αριθμη-
τικοί συχνητοί, (δυο-τρεις
λογοτέχνες, δυο-τρεις πανεπι-
στημιακοί, δυο-τρεις κριτικοί)
θυμίζουν συνδικαλιστική λογική
και σε καμία περίπτωση δεν
αποδεικνύουν ούτε την κριτική
επάρκεια, ούτε το αίσθημα ευ-
θύνης που θά 'πρεπε να διέπει
τα μέλη της.

Αν κάποια μέλη της επιτροπής
δεν μπορούν να διακρίνουν τη
διαφορά μεταξύ της ποίησης
του Παπαγεωργίου και του Φω-
κά είναι σαν να μην μπορούν να
ξεχωρίσουν τον Δροσίνη από
τον Καβάφη. Και αυτό κ. Μή-
τσου (μιας και ήσασταν και ο ει-
σηγητής της βράβευσης του
πρώτου) δεν είναι για «Γέλια»
αλλά για κλάματα.

Χριστίνα Κακούρη.

Επισημαίνουμε

Για το Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού

Το Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού από το πρώτο έτος της γέννησής του περιεβλήθη υψηλές φιλοδοξίες και ακόμη πιο υψηλά κονδύλια για να επιτύχει το όντως απαραίτητο έργο της προβολής του ελληνικού πολιτισμού στο παγκόσμιο κοινό. Από νωρίς οργάνωσε πολυδάπανες φιέστες μετακαλώντας πρόσωπα της τέχνης απ' όλο τον κόσμο, αγόρασε κτήρια στη Ν. Υόρκη, το Λονδίνο, το Βερολίνο και αλλού και με πρόεδρο τον αείμνηστο Γεωργάκη απέκτησε γκλάμουρ αξιοζήλευτο αλλά όχι και ουσία. Αργότερα το περιέλαβαν γνωστοί πασόκοι –επί Κώνστα και Μεταξόπουλου– οπότε και λειτούργησε μια διοικούσα «γερουσία» αριστίνδην μελών αποτελούμενη από 200 περίπου πανεπιστημιακούς, ακαδημαϊκούς, συγγραφείς κ.λπ. –αλλά και την κυρία Ελένη Κόκκαλη–, για να φτάσουμε στην προεδρία του Μιχαήλ Σακελλαρίου, οπότε κατεβλήθη φιλότιμη προσπάθεια να καθαρθεί το πολυδάπανο ίδρυμα από τα οικονομικά του σκάνδαλα και να λειτουργήσει με στοιχειώδες πλάνο στρατηγικής.

Στη συνέχεια η αριστίνδην επιτροπή καταργήθηκε σχεδόν πραξικοπηματικά, πρόεδρος διορίστηκε ο Αδαμάντιος Πεπελάσης του Ιδρύματος Λαμπράκη και το Ι.Ε.Π. πέρασε στη δικαιοδοσία του ΥΠ.ΕΞ και τη νομή του ΔΟΛ. Έκτοτε αγνοείται η τύχη του, αφού υπολειτουργεί μεν, διαχειρίζεται δε δισεκατομμύρια προς δόξαν του ελληνικού πολιτισμού και των... θεραπόντων του. Όσο για τις δραστηριότητές του, αυτές βαίνουν γεωμετρικά συρρικνούμενες. Με τον τελευταίο ανασχηματισμό το πολύπαθο και μάλλον νεκρωμένο Ι.Ε.Π. αποσπιάστηκε με πρωθυπουργική απόφαση από το ΥΠ.ΕΞ και προσκολλήθηκε στο ΥΠ.ΠΟ. Πρόκειται για μια πρωτοβουλία κατ' αρχήν θετική, εφόσον το υπουργείο Πολιτισμού ακριβοδίκαια μπορεί να θεωρηθεί ο φυσικός του φορέας και αυτός που θα μπορούσε να του αποδώσει την χαμένη του δυναμική. Πράγματι το Ι.Ε.Π. θα μπορούσε να καταστεί η αιχμή του δόρατος που λέγεται πολιτιστική μας πολιτική στο εξωτερικό.

Βέβαια οι αμαρτίες είναι πολλές και δεν καθαίρονται εύκολα εφόσον επί χρόνια το Ι.Ε.Π. αποτελούσε το αποκλειστικό πεδίο για τα χόμπι αργόσχολων διπλωματών, καθώς το ΥΠ.ΕΞ απεδείχθη κακός νονός σ' ένα «καθυστερημένο» βαφτιστήρι.

Τώρα ήρθε η σειρά του ΥΠ.ΠΟ να χαράξει νέα γραμμή και με ευαισθητοποιημένους χειρισμούς ν' αποκαταστήσει το Ι.Ε.Π. στον αληθινό του ρόλο. Αρκεί βέβαια να μην επιβούν (ξανά) οι γνωστές κομματικές υποψηφιότητες και να μην θεωρηθεί πάλι ως το ιδανικό όχημα για δωρεάν τουρισμό ανά την υφήλιο και για αργομισθία υψηλοτάτου επιπέδου. Αυτό που είναι τώρα αναγκαίο, έχει να κάνει με την εφαρμογή πλήρους διαφάνειας, αναλυτικού οικονομικού ελέγχου, αξιοκρατικής στελέχωσης και με την εκπόνηση ρεαλιστικού προγράμματος δράσης. Πράγματα μεν δύσκολα και ίσως οδυνηρά πλην όμως αναγκαία και αναπόφευκτα...

Μάνος Στεφανίδης

ΠΡΟΤΕΙΝΟΥΜΕ

• Έργα της ρωσικής πρωτοπορίας παρουσιάζονται στο Ρέθυμνο στο Κέντρο Σύγχρονης Εικαστικής Δημιουργίας Ρεθύμνης (Χειμώνας 5).

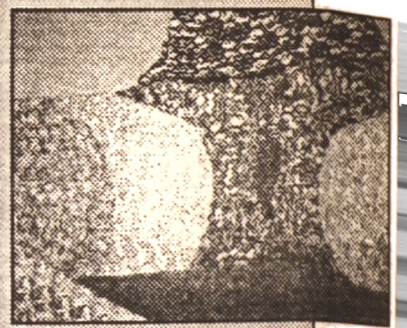
Είναι σημαντικό που και το κοινό της Κρήτης θα έχει την ευκαιρία να δει από κοντά έργα που επηρέασαν την πορεία της σύγχρονης τέχνης και τα κινήματα του 20ού αιώνα. Η έκθεση θα διαρκέσει μέχρι τις 13 Ιανουαρίου.

• Σεμινάρια Ιστορίας της Τέχνης που θα διαρκέσουν ως την Πέμπτη 17 Ιανουαρίου, οργανώνει το Μουσείο Φρισύρα. Οι διαλέξεις θα πραγματοποιούνται κάθε Πέμπτη 6 με 8 το βράδυ. Τηλέφωνα επικοινωνίας: 3234678, 3316027.

• Εγκαινιάζεται τη Δευτέρα 10 Δεκεμβρίου στην αίθουσα τέχνης ΜΟΝΟΧΩΡΟ (Αγ. Γεωργίου 24, Ν. Ψυχικό) η έκθεση με τίτλο «Where are you going; / που πας;». Συμμετέχει ένας μεγάλος αριθμός νέων καλλιτεχνών με στόχο να θέσουν ερωτήματα που προκαλούν το μάτι και να αναζητήσουν αισθητικές και εσωτερικές λύσεις για πράγματα που ο καθένας πιστεύει και ψάχνει μέσα στην τέχνη.

• Οι κυριακάτικες επιφυλλίδες του Παντελή Μπουκάλα στην Καθημερινή φεύγουν από τον βραχύ χρόνο της ημερήσιας γραφής και ανάγνωσης και συγκροτούν την ύλη ενός βιβλίου με τίτλο Υποθέσεις, από τις εκδόσεις «Άγρα». Η παρουσίαση θα γίνει στη Στοά του Βιβλίου σήμερα Παρασκευή 30 Νοεμβρίου και εκτός από τον Παντελή Μπουκάλα θα μιλήσουν οι Γιώργος Βότσης και ο Άγγελος Ελεφάντης.

• Τολήστε να δείτε την ταινία του Μίχαελ Χάνεκε Η Δασκάλα του πιάνου. Δυσάρεστη ίσως για κάποιους ταινία, μια μελέτη πάνω στη βία που προσφέρει έδαφος για προβληματισμό.

Ρωμαλέα Θράκη

Μια ολιγομελής ομάδα παθιασμένων ανθρώπων βρίσκεται πίσω από την πολύ σημαντική πολιτιστική και επιστημονική προσπάθεια του Πολιτιστικού Αναπτυξιακού Κέντρου Θράκης, το οποίο ούτε λίγο ούτε πολύ αποδεικνύει με τις αλληπάλληλες δραστηριότητές του πως πολλά μπορούν να γίνουν όπου υπάρχει μεράκι, γνώση, φαντασία και κυρίως διάθεση για προσφορά χωρίς ιδιοτέλειες και άλλες μικρότητες. Λίγοι άνθρωποι λοιπόν, οι Βασίλης Αϊβαλιώτης, Γιώργος Βογιατζής, Φωκίων Μαυρίδης και Γιώργος Τσιαγάρας, δημιούργησαν ένα έντυπο, το *Περί Θράκης*, στον πρώτο τόμο του οποίου μπορεί κανείς να διαβάσει μερικά ενδιαφέροντα διγλωσσα κείμενα για ένα πλήθος θεμάτων που σχετίζονται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο με τον τόπο τους, τη Θράκη. Μεταξύ άλλων ο τόμος περιλαμβάνει μια σύντομη μελέτη για τα βυζαντινά νομισματοκοπεία της Θράκης στο διάστημα 11ου-14ου αιώνα, ένα αφιέρωμα στα μνημεία της περιοχής της ΒΑ Σαμο-

θράκης, που συνοδεύεται από φωτογραφικό υλικό, μια εκτενή αναφορά στον καζά Γενισέα μέσα από τις οθωμανικές πηγές του 15ου-16ου αιώνα, μια ανέκδοτη ιστορική περιγραφή της Ραιδεστού και τρεις επίσης ανέκδοτες

διαθήκες της κοινότητας Καλλικράτειας. Ο στέρεος επιστημονικός λόγος και η περιγραφική ευχέρεια αξιοποιούν τις πηγές με τον καλύτερο τρόπο, αναγκάζοντάς μας να επισημάνουμε ανεπιφύλακτα πως ό,τι συναντά κανείς εδώ, είναι πραγματικά σοβαρό.

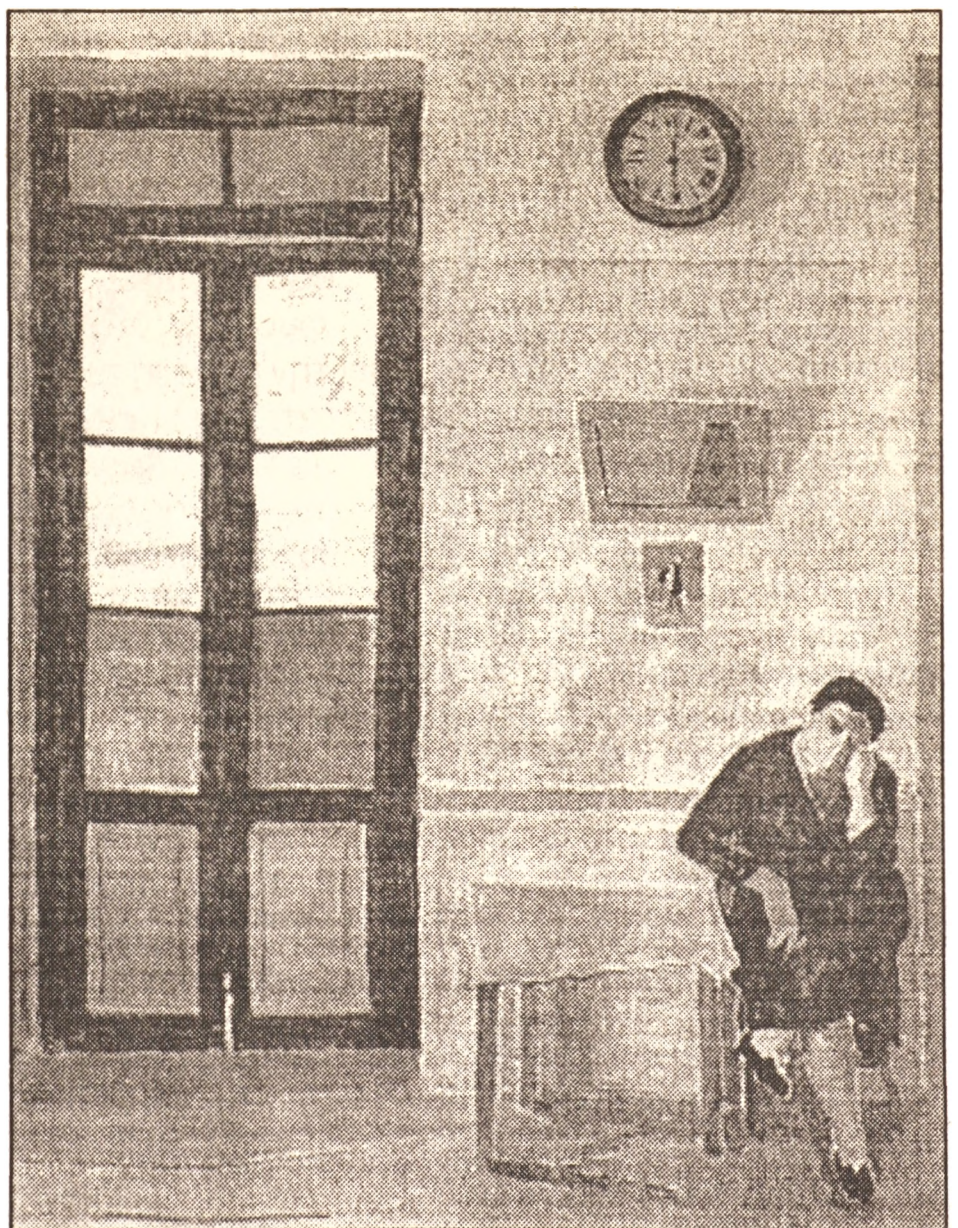
Με την ευκαιρία της σύντομης αυτής παρουσίασης όμως θα πρέπει να αναφερθούμε και στις υπόλοιπες δραστηριότητες του Πολιτιστικού Αναπτυξιακού Κέντρου Θράκης, οι οποίες δεν περιορίζονται φυσικά στη συγκεκριμένη περιοδική έκδοση αλλά περιλαμβάνουν και την έκδοση μιας σειράς άλλων βιβλίων και χαρτών.

Για οποιαδήποτε πληροφορία και ενημέρωση μπορεί κανείς να απευθυνθεί στην παρακάτω διεύθυνση:

Πολιτιστικό Αναπτυξιακό
Κέντρο Θράκης,
Αντίκα 14,
67100 Ξάνθη.
τηλ.-fax: 0541 - 7308
e-mail: Gevo@aias.gr και
Georis@otenet.gr

Ο Άγνωστος Τσόκλης

Ενα μόλις μήνα μετά τα εγκαίνια της μεγάλης αναδρομικής έκθεσης του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης, που έδωσε την ευκαιρία σε αρκετούς από μας να διαπιστώσουμε για μια ακόμη φορά την ιδιαιτερότητα της καλλιτεχνικής του στόφας, ο Κώστας Τσόκλης «φιλοξενείται» και στο Μουσείο Φρισύρα. Από τις 29 Νοεμβρίου λοιπόν ένα πλούσιο και αντιπροσωπευτικό δείγμα του έργου του θα εκτίθεται στα κτήρια της οδού Μονής Αστερίου 3 και 7 στην Πλάκα, σηματοδύνοντας έτσι την ολοκλήρωση ενός υπεδραστήριου έτους λειτουργίας του Μουσείου. Πιο συγκεκριμένα, τα εκθέματα περιλαμβάνουν έργα νεανικά, της περιόδου 1950-1960, μεταξύ των οποίων και την ενότητα «Κάρβουνα» (1958-1960), τα οποία προσφέρθηκαν ως δωρεά από τον δημιουργό τους στο Μουσείο Φρισύρα. Ανθρωποκεντρικός, γοητευτικός, ώριμος εκφραστικά και κυρίως οικείος ακόμη και για τον αμύητο, ο άγνωστος αυτός Τσόκλης εμπεριέχει όλα εκείνα τα στοιχεία που θα ξεδιπλωθούν στο πέρασμα των επόμενων δεκαετιών μέχρι και σήμερα, επιτρέποντας την αβίαστη ένταξή του μεταξύ των πιο στιβαρών δημιουργών της εικαστικής έκφρασης στην Ελλάδα. Στα έργα, που δεν έχουν εκτεθεί ποτέ μέχρι σήμερα, απεικονίζονται συνήθως οικεία πρόσωπα: φίλοι, συγγενείς, η πρώτη σύζυγος του καλλιτέχνη, Φάνη. Οι συνθέσεις της περιόδου αυτής μαρτυρούν τις επιδράσεις που δέχθηκε ο νεαρός Τσόκλης από τον δάσκαλό του, Γιάννη Μόραλη. Αξίζει τέλος να σημειωθεί πως εκτός των άγνωστων μέχρι σήμερα έργων εκτίθεται και ένα πρόσφατα δημιουργημένο περιβάλλον ως αφιέρωμα στην εποχή εκείνη με τίτλο «Τα ιερά χρόνια»: Ένα δωμάτιο με ένα μικρό ξύλινο σκαμνί, πάνω στο οποίο υπάρχει ένα καρβέλι ψωμί.

Σειρά πολιτικών συζητήσεων

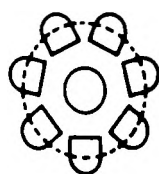
Το Αυτόνομο Στέκι που βρίσκεται στην οδό Ζωοδόχου Πηγής 95-97 (είσοδος από Ισαύρων) σας προσκαλεί να παραβρεθείτε και να συμμετάσχετε στις συζητήσεις που διοργανώνει για τους επόμενους μήνες – συζητήσεις που, όπως επισημαίνει η Οργανωτική Επιτροπή, κινούνται σε μια

κατεύθυνση που έχει ενδιαφέρον για το επαναστατικό πρόταγμα. Οι προσκεκλημένοι εισηγητές χαίρουν ευρείας αποδοχής και τα θέματα των συζητήσεων είναι άκρως ενδιαφέροντα λόγω και του επίκαιρου χαρακτήρα τους.

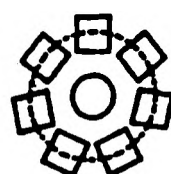
Η πρώτη συζήτηση έχει θέμα: «Ρομαντισμός και Μαρ-

ξ». Θα πραγματοποιηθεί την Παρασκευή 21 Δεκεμβρίου 2001 και εισηγητές θα είναι ο Μισέλ Λεβί, συγγραφέας πολλών έργων για τον Ρομαντισμό (όπως τα *Εξέγερση και Μελαγχολία*, *Ο Ρομαντισμός στους αντιποδες της νεωτερικότητας*) και ο Σάββας Μιχαήλ, γιατρός, δημοσιογράφος και

Γραμματέας του Επαναστατικού Εργατικού Κόμματος. Ακολουθεί στις 18 Ιανουαρίου 2002 η συζήτηση με θέμα: «Η κριτική του Ορθολογισμού στη Δυτική Σκέψη», με εισηγητές τον κοινωνιολόγο Γ. Σαγκριώτη και τον συγγραφέα-δοκιμιογράφο Φώτη Τερζάκη. Για τον Φεβρουάριο του 2002 έχει προγραμματισθεί συζήτηση με θέμα: «Αντιθέσεις στο σύγχρονο γεωπολιτικό πεδίο. Προς έναν και μόνον ηγεμόνα;» και με εισηγητές τους Δ. Κωνσταντακόπουλο και Τάκη Φωτόπουλο. Η ακριβής ημερομηνία θα ανακοινωθεί στο άμεσο μέλλον. Στις 22 Μαρτίου 2002 ο Γ. Μαργαρίτης και ο Άγγελος Ελεφάντης θα μιλήσουν για την «Ταξική και κοινωνική διάσταση της αντίθεσης αριστεράς-δεξιάς στον ελληνικό εμφύλιο» ενώ στις 26 Απριλίου 2002 ο Δ. Μπελαντής, Κ. Χαριτάκης και Στάθης Κουβελάκης θα αναπτύξουν το θέμα «Πολιτικές συλλογικότητες και πολιτικά κόμματα στον μεταφορντικό (;) καπιταλισμό». Στις 17 Μαΐου 2002 θα συζητηθεί «Ο Μάης του '68 και οι μαζικές κοινωνίες» με εισηγητές τον Γ. Μερτίκα και τον Γ. Παπαμιχαήλ. Ο κύκλος του προγράμματος των συζητήσεων θα κλείσει στις 7 Ιουνίου 2002, οπότε οι Ε. Καφετζόπουλος και Δ. Κωστάκης θα μιλήσουν «Για την Ανθρώπινη Φύση: Βιολογία και Ιστορία». Οι συζητήσεις ξεκινούν στις 20.00. Να σημειωθεί ακόμη ότι πέρυσι το Αυτόνομο Στέκι διοργάνωσε αντίστοιχου ενδιαφέροντος συζητήσεις, προσφέροντας σε συμμετέχοντες και ακροατές ένα γόνιμο περιβάλλον για προβληματισμό σε σύγχρονα ζητήματα. Τηλ. 38.00.907.

INSTITUTE OF GROUP ANALYSIS (ATHENS)

GROUP-ANALYTIC SOCIETY (LONDON)

30th WINTER WORKSHOP

Myth and Reason in Psychotherapy

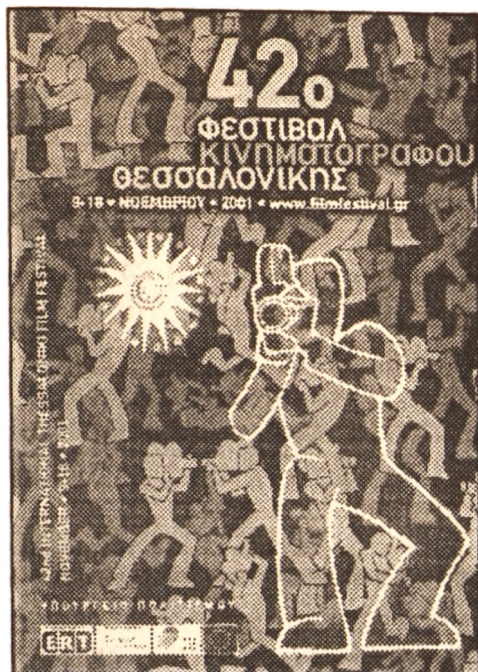
The inadequacy of Reason to conceive the range and complexity of Reality and of human relationships, reveals the necessity of Myth

Athens, January 17th - 20th, 2002

Information: *Institute of Group Analysis (Athens)*
Haralambi 1 & Mavromihali, 114 72 ATHENS-GREECE
Tel.: 30 (1) 6435980 - 30 (1) 6447533 Fax: 30 (1) 6445140
e-mail: igaa-opc@otenet.gr - www.opc.gr

Group-Analytic Society (London)
258 Belsize Road, LONDON NW6 4BT, U.K.
Tel.: 44(0)2073161824 Fax: 44(0)2073161880
e-mail: groupanalytic.society@virgin.net
www.groupanalyticsociety.org

Από τις 9 έως και τις 18 Νοεμβρίου η Θεσσαλονίκη φιλοξένησε από τη μια μεριά το πανόραμα της ελληνικής κινηματογραφικής παραγωγής της περιόδου 2000-2001 κι από την άλλη το καθαυτό Διεθνές Διαγωνιστικό Φεστιβάλ με το πλήθος τα παράλληλα προγράμματα ανάμεσα στα οποία τα πρωτεία στο εύλογο ενδιαφέρον του κοινού συνεχίζουν να διατηρούν οι «Νέοι Ορίζοντες». Τρίτος «πρωταγωνιστής» που χαρίζει σάρκα επιτυχίας στον πολύχρονο δεσμό της

Συμπρωτεύουσας είναι το κοινό. Νεανικό στη συντριπτική του πλειοψηφία, αντλείται κυρίως από την αστείρευτη δεξαμενή των 45000 φοιτητών του Πανεπιστημίου. Φέτος το συνεπικούρησε και η... «αρμάδα» των 700 καλεσμένων.

Κι όμως, ήταν μια καλή χρονιά

Οι 60.000 θεατές που γεμίζανε τις 6 αίθουσες και οι 210 ταινίες που προβλήθηκαν σ' αυτές αποτελέσαν ένα «άθροισμα» από ετερόκλητες αιτίες και αιτιατά. Και ενώ η διεθνής πλευρά της διοργάνωσης παραμένει πάντοτε εντυπωσιακή με τον όγκο και την ποιότητά της, τον ευνόητο «θόρυβο» τον συγκεντρώνει η πολύπλευρη ελληνική περιοχή. Τέχνη και σκαλαθύρματα, φιλοδοξίες και συμφέροντα, ευγενείς προθέσεις και σκοπιμότητες, ονόματα που προσπαθούν να βρουν χώρο να «φυτρώσουν» ανάμεσα σ' εκείνα που πασκίζουν να κρατηθούν στο προσκήνιο της δημοσιότητας και των ωφελημάτων που αυτή συνεπάγεται (π.χ. κρατικά βραβεία, προτεραιότητα στις χρηματοδοτήσεις του Ελληνικού Κέντρου Κινηματογράφου, της ΕΡΤ κ.ά.). Συντεχνίες που αναζητούν ρόλο, ενώ άλλοι, αυθεντικοί ρόλοι παραμένουν στα αζήτητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι συνειδητές (ή, έστω, από πνευματική οκνηρία) προσπάθειες του «παλαιού» (και κουρασμένου) να παρεμποδίσει (αν προτιμάτε, να αγνοήσει) την εμφάνιση του «καινούργιου». Τα αποτελέσματα της απονομής των φετινών κρατικών βραβείων κάνουν

κατάδηλη αυτή τη διάσταση αλλά και τη δυσλειτουργία που αυτή συνεπάγεται. Το σύστημα, η τεχνική της απονομής, απέτυχε. Το λόμπι των συντεχνιών έκανε θραύση. Και βέβαια, μέσα σ' ολόκληρο το θεσμικό πλαίσιο που διέπει τα της εθνικής μας κινηματογραφίας, έτσι σαλαμοποιημένο που λειτουργεί, ο τρόπος της απονομής των (τύποις βραβείων) οικονομικών ενισχύσεων, είναι σταγόνα στον ωκεανό των αντιφάσεων. Η συνέντευξη ποταμός που έδωσε ο υπουργός Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη στις 11 Νοεμβρίου επί παντός του κινηματογραφικά επισητού έκανε, από τη μια μεριά, φανερή την ασφαλώς θετική πραγματικότητα της παραγωγικής δυναμικής, ή της «κρίσιμης μάζας», όπως προσφυνώς την αποκάλεσε ο κ. Βενιζέλος, καθώς και των παρακολουθηματικών λειτουργιών που αυτή χρειάζεται, από την άλλη όμως έκανε εξίσου φανερή την πολυδιάσπαση και τον πολυκεντρισμό του αντικειμένου. Το γεγονόςς προδίδει εμπειρική προχειρότητα του «λίγο απ' όλα» στη θέση ενός κεντρικού οράματος κινηματογραφικής πολιτικής. Τον αριθμό π.χ. των εισιτηρίων μπορούν να τον επικαλεσθούν σαν άλλοθι τα υπουργεία Εμπορίου ή Βιομηχα-

νίας, ποτέ όμως ο υπουργός Πολιτισμού. Το ίδιο και η αιφνιδιαστική εξαγγελία για την κινηματογραφική παιδεία: μελαγχολικές σκέψεις, στις παρυφές της απογοήτευσης, άφησε. Ή αλλιώς: Ώδινεν όρος και έτεκε... πλήθος ποντικάκια. Κρίμα.

* * *

Και όμως, η φετινή ήταν μια σπουδαία χρονιά. Οι ταινίες του Μισέλ Δημόπουλου στο Διεθνές Διαγωνιστικό ήταν αληθινά σπουδαίες. Δεν είναι εύκολο να ανακαλύπτεις τα ελπιδοφόρα «βρέφη» του διεθνούς κινηματογραφικού «μυιευτηρίου», τις νέες τάσεις, τα νέα αφηγήματα των νέων δυνάμεων της κινηματογραφικής τέχνης. Δεκάξι πρωτοδεύτερες ταινίες, από τις οποίες μια αμιγώς ελληνική (*Οι ακροβάτες του κήπου*, του Χρήστου Δήμα) και δύο διεθνείς συμπαραγωγές της Κύπρου (*Κάτω από τ' άστρα*, Χρήστος Γεωργίου και *Bar*, της Αλίκης Δανέζη-Κnutzen). Ούτε μία δεν στάθηκε δεύτερη διαλογή. Κάθε μια τους και από μια καίρια, ευαίσθητη και επίκαιρη αναφορά στο σύγχρονο κοινωνικό γίνεσθαι, στις σύγχρονες διαπροσωπικές σχέσεις. Συχνά ριζοσπαστικές, πάντοτε ανθρωποκεντρικές και ουμανιστικές· ακόμα και όταν ο κριτικός τους ρεαλισμός άγγιζε υψηλές θερμοκρασίες, ο έρωτας και ο λυρισμός δρόσιζαν το τοπίο. Έτσι είχαν τα πράγματα (για να περιοριστούμε σε κάποιες προτιμήσεις μας): το ισραηλινό *Καθυστερημένο Προξενικό* του Ντοβέρ Κασαβίλι, η *Γερή Μπάζα* του Ρουμάνου Κρίστι Πούιου, η τουρκική *Φωτογραφία* του Κούρδου Καζίμ Οζ, τα *Τραγούδια Τρέλας της Φερνάντας Χουσεϊν* του Αμερικάνου Τζων Τζιανβίτο, η γαλλική *Imago* της Μαρί Βερμυιάρ, το *Είδωλο στον Καθρέφτη* του Ταϊβανέζου Χοιόο Για-Τσουάν, το *Μιά Έφηβη* του πενήντα-χρονου μεν αλλά ήδη διάσημου ιάπωνα ηθοποιού Έιτζι Οκούντα και βέβαια η έκπληξη (αλλά και «Χρυσός Αλέξανδρος») του Αλβανού Φατμίρ Κότσι *Τίρανα, Έτος Μηδέν*. Μια θαρραλέα και έντιμη παρουσίαση της σημερινής Αλβανίας. Χιούμορ και σκληρότητα πλάι-πλάι. Για όλες αυτές τις ταινίες θα άξιζε εκτεταμένη παρουσίαση αν υπήρχε χώρος. Ελπίζουμε η εγχώρια διανομή ή το «FilmCenter» να τολμήσουν. Θεωρήσαμε χρέος μας να παρακολουθήσουμε το επίσημο πρόγραμμα και αυτό μάζ το ανταπέδωσε πλουσιο-

πάροχα. Ποιος μπορεί ν' αρνηθεί ότι σ' αυτές τις ταινίες έχουμε ένα μέτρο σύγκρισης για τις ανάλογες τάσεις των νέων ελλήνων συναδέλφων τους και τις απογοητευτικές υστερήσεις τους.

* * *

Για να έρθουμε στη δική μας λοιπόν πραγματικότητα. Η φετινή παρουσία του ελληνικού κινηματογράφου στη Θεσσαλονίκη ήταν, για αντιφατικούς λόγους, σημαδιακή όσο και ενδιαφέρουσα. Χρονιά, πριν απ' όλα, των ρεκόρ. Ρεκόρ παραγωγής (ή «κρίσιμης μάζας», όπως τη λέει και ο ΥΠ.ΠΟ.) αποτελέσαν οι 35 συνολικά ελληνικές ταινίες για εδώ και πάρα πολλά χρόνια. Άλλο ρεκόρ ήταν οι 5 ταινίες από την Κύπρο, όπως ρεκόρ (αποτυχίας αυτό) ήταν ότι και τα 3 μεγάλα κρατικά βραβεία δόθηκαν σε ταινίες εποχής, λες και δεν υπήρχαν σύγχρονες. Γι' αυτό λέμε ότι το πιο ενδιαφέρον από τα ρεκόρ που σημειώθηκαν τούτη τη χρονιά ήταν ότι αυτές οι 35 ταινίες ξεδίπλωσαν ολόκληρο το διάνυσμα ποικιλίας και ποιότητας που γνώρισε ο ελληνικός κινηματογράφος τα τελευταία χρόνια. Από τον «μοναχικό» κινηματογράφο τση Αντουανέττας Αγγελίδη μέχρι τα «σκουπίδια» του Δημήτρη Κολλίτου και από την ολόφρεσκη δουλειά του Γιάννη Φάγκρα μέχρι το κουρασμένο δείγμα παλιού-κακού-εμπορικού κινηματογράφου του Βαγγέλη Σερντάρη. Από την αισθητική πανδαισία και το αφηγηματικό ήθος της ταινίας του Λάκη Παπαστάθη μέχρι τα ενδημικά σεξο-φληναφήματα.

Από αυτές τις 35 συνολικά ταινίες, 8 είχαν ήδη βγει στην εμπορική διανομή ενώ 3 δεν μετείχαν στα κρατικά βραβεία, στερούμενες πιστοποιητικού ελληνικότητας. Έτσι στη διεκδίκηση των πολυπόθητων (χρηματικών) βραβείων υποψήφιας ήταν 25 ταινίες μυθοπλασίας (7 από αυτές πρωτοεμφανιζόμενων σκηνοθετών) και 7 ντοκιμαντέρ. Από αυτά, δηλαδή τα ντοκιμαντέρ, την προτίμησή μας την κέρδισε ο *Χορός των αλόγων* του Χρήστου Βούπουρα για την αδρή κινηματογράφιση ενός αυθεντικού όσο και πολύτιμου υλικού. Κοντά του θα προσθέσουμε την επαγγελματική αρτιότητα των *Ημερολογίων Καταστροφής* - Γ. Σεφέρης του Στέλιου Χαλαμπόπουλου καθώς και το *Scream in' Jay Hawkins: I put a spell on me* του Νίκου Τριανταφυλλίδη για το ολοκληρωμένο πορτρέτο του θρυλικού

Λ. Παπαστάθη: *Το μόνον της ζωής μου ταξείδιον* («Πρώτο Κρατικό Βραβείο Ποιότητας»)

μουσικού. Βέβαια, ο *Αθανάσιος Χριστόπουλος* του Στ. Τσαρουχά και οι *Απέκει* της Μαρίας Μαυρίκου διέθεταν τις καλές τους στιγμές.

Με την εξαίρεση της ταινίας του Λάκη Παπαστάθη *Το μόνον της ζωής μου ταξείδιον* η οποία δικαίως κέρδισε το πρώτο βραβείο, οι άλλες δύο *Ο 7ος ήλιος του έρωτα* του Β. Σερντάρη και *Το τάμα* του Ανδρέα Πάντζη δείχνουν εγγενείς αδυναμίες, νοοτροπίες και καυστηρήσεις όχι βέβαια στο έργο των συγκεκριμένων δημιουργών αλλά στην αντίληψη που κυριάρχησε, και τούτη τη φορά, στην «καθοδήγηση» των ψήφων μεγάλου αριθμού των μελών της «Επιτροπής των 50». Σίγουρα θα αποτελούσε «πραξικόπημα» το ανέβασμα στις προνομιούχες θέσεις της αναμφίβολα φετινής έκπληξης που ήταν η ταινία του Γιάννη Φάγκρα *Πες στη Μορφίνη*, ακόμα την *ψάχνω*, αλλά το ότι του στέρησαν του σκηνοθέτη της το βραβείο πρωτοεμφανιζόμενου αποδεικνύει (πνευματικό) καταρράκτη και στα δυο μάτια των μελών της επιτροπής – όποια και αν ήταν αυτά. Έμεινε έξω από τα βραβεία το σπαρταριστό, κινηματογραφικό καλλιγράφημα του Γιώργου Πανουσόπουλου *Μια μέρα τη νύχτα*, για να περάσουν οι αστραφτερές και ατσαλάκωτες επωμίδες του διασωθέντος στη Μικρασιατική καταστροφή κ. Ταγματάρχη και η ξεκαρδιστική εκτέλεση των «έξι» στο Γουδί. Και αν δεν τους έκανε ο Πανουσόπουλος, υπήρχε ο Σωτ. Γκορίτσας και το *Μπραζιλέρο* του ή έστω και ο Γιάνναρης με τον άνισο μεν *Δεκαπενταύγουστο* αλλά και τον οπωσδήποτε

σύγχρονο, ευρηματικό και πλούσιο τρόπο κινηματογράφησης. Εκτός αν του το βαστάνε για τα προπέρσινια.

Κανείς δεν ξέρει ποια θα είναι η (εμπορική) τύχη των 17 ταινιών όταν και αν θα βρουν διανομή. Εμείς πιστεύουμε ότι πολλές από αυτές έχουν το δικό τους κοινό και το αξίζουν. Άσχετα από το mainstream που προωθεί τις ταινίες που «δραπέτευσαν» από την τηλεόραση και προβάλλουν ως κινηματογραφικές αρετές το βομβαρδισμό από «έξυπνες» ατάκες, κάποιες παρουσίες όπως οι *Ακροβάτες του κήπου* του Χρήστου Δήμα, το *Σώσε με* του Στράτου Τζίτζη, το *Κάτω απ' τ' άστρα* του Χρίστου Γεωργίου, το *Κι αύριο μέρα είναι* της Δώρας Μασκλαβάνου, *Η κοιλιά της μέλισσας* του Βασίλη Ελευθερίου και ο *Αιώνιος φοιτητής* του Βαγγέλη Σεϊτανίδη διαθέτουν αξιολογικά στοιχεία για να αγαπηθούν από το κοινό.

Βλέπεις, η μεγάλη φετινή ταινία που έγινε από Έλληνα δεν ήταν δυστυχώς ελληνική, διαφορετικά «κάθε κατεργάρης θα πήγαινε στον πάγκο του». Μιλάμε για τη συγκλονιστική ταινία του Φίλιππα Τσίτου *My sweet home*. Παιδί δικό μας, ελληνάκι αυθεντικό. Γνωρίσαμε και αγαπήσαμε τα μικρά του αριστουργήματα που έφερνε στη Δράμα. Φέτος μας έστειλε –εκτός συναγωνισμού– την πρώτη του μεγάλου μήκους γυρισμένη στη Γερμανία. Έτη φωτός μακριά απ' ό,τι μας έδειξαν οι εγχώριοι. Μεγάλος, συνταρακτικός και κυρίως σύγχρονος κινηματογράφος.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΡΙΤΟΣ

ΤΟ 5% ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ...

δηλώνουν ότι το σημερινό πολιτικό παιχνίδι δεν τους λέει τίποτα •
δεν θα έκαναν τα πάντα για το κέρδος • δεν καταναλώνουν έτοιμες
ιδέες • υποστηρίζουν ότι δεν τους αφορά η στημένη πληροφόρηση
και κουλτούρα • δηλώνουν ότι το επόμενο βιβλίο που θα διαβάσουν
είναι το "Ποιος σκότωσε τον Όμηρο;"

...ΕΙΝΑΙ 500.000 ΑΝΑΓΝΩΣΤΕΣ!

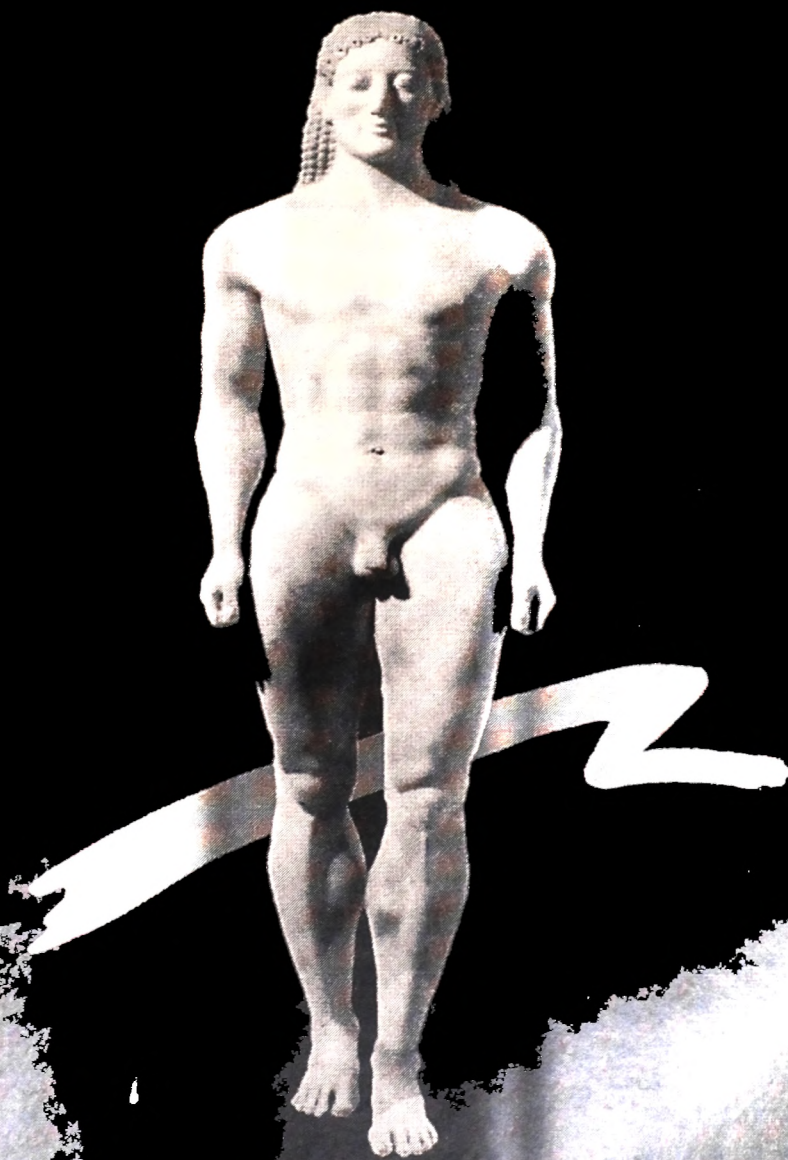

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΚΤΟΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 46, 106 78 - ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 38 44 458 - 38 40 524, FAX 33 03 098

10 ΧΡΟΝΙΑ (1991-2001)
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

*Εάν δεν αγκαλιάσουμε
το παρελθόν
δεν θα έχουμε μέλλον.*

"ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ"

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΚΤΟΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ, ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 382 21 11